

SLAVICA HELSINGIENSIA
SUPPLEMENTUM VI

Slaavien kirjalliset traditiot ja kirjakielet

Aatehistoriallisia taustoja,
kielellisiä valintoja,
identiteettien kehityksiä

2. uudistettu painos

Jussi Nuorluoto

Helsinki 2021

SLAVICA HELSINGIENSIA

SUPPLEMENTUM VI

Sarjan toimittajat:

Tomi Huttunen, Johanna Viimaranta, Max Wahlström

Julkaisija:

Helsingin yliopisto, kielten osasto

PL 24 (Unioninkatu 40 B)

00014 Helsingin yliopisto

© 2021 Jussi Nuorluoto

ISBN 978-951-51-7129-0 (nidottu)

ISBN 978-951-51-7130-6 (PDF)

ISSN 2323-6728

Painopaikka: PunaMusta Oy

Painettu Vilhelm Ekmanin säätiön ja

Valtiopäivätoiminnan 150. merkkivuoden juhlarahaston tuella

Lukijalle

Käsilläsi on 18 vuotta sitten ilmestyneen slaavilaisia kirjakielä käsittävän kirjani uudistettu painos. Kirjan nimeä en ole muuttanut, koska se mielestäni vieläkin kertoo, mistä on kyse. Tosin on huomautettava, että slaaveilla tässä yhteydessä tarkoitetaan yksinomaan kielisukulaisuutta. Mitään geneettistä tai kulttuurista slaavilaisuutta ei ole, ja sukulaisuus on ainoastaan kielellinen – hieman samoin kuin on laita romaanisia kieliä puhuvien kansojan kohdalla. Kirjan julkaisi alun alkaen sittemmin lopetettu Yliopistopaino vuonna 2003. Nyt mukana on paljon vanhaa, osaksi taasen olen lainannut kirjan ruotsinkielisen laitoksen tekstiä (*De slaviska standardspråkens framväxt. Idéhistoriska kontexter och koncept*, Institutionen för moderna språk, Uppsala universitet 2012). Tämäkin tosin osoittautui riittämättömäksi, jotta kirjaa voitaisiin kutsua uudistetuksi painokseksi. Siksi olen lisäillyt yhtä sun toista – pääasiallisesti sellaista, mikä on tullut esiin viimeisten kymmenen vuoden aikana. Sen sijaan teoriaosiin en juurikaan ole puuttunut, koska en näe teorioissa tapahtuneen suuremmin oleellisia muutoksia.

Että ylipäänsä olen uskaltanut tähän hankkeeseen, jottuu siitä, että monet tahot ovat viestittäneet tarpeesta saada jotakin jo loppuunmyydyin kirjan tai sen kirjastokäytössä rispaantuneiden kappaleiden tilalle. Haluttomuuteni alkuperäisen laitoksen sähköistämiseen lukija ymmärtää. Nyt nimittäin tarjoutui tilaisuus korjailla vanhoja typeryyksiä ja suoranaisia virheitä. Toivon, että niitä ei tässä painoksessa liiemmästi ole.

Haluan, kuten aikaisemminkin, tuoda julki muutamia asioita, joiden uskon auttavan lukijaa tekstin navigoinnissa.

Tämä kirja ei ole ensyklopedia. Sen sijaan, että luettelisin suuren määrän kirjallista toimintaa nimineen, nimikkeineen ja vuosilukuineen, olen pyrkinyt tuomaan esille eri aikakausien virtauksia ja näin ollen asettanut yksittäisten vaikuttajien toiminnan kulloistenkin aikakausien aatehistorialliseen tai poliittiseen kontekstiin. Lukijan ei myöskään tarvitse osata slaavilaisia kieliä. Kyseessä on siis käsikirja, jonka ainoana tarkoituksena on lyhyesti tuoda esiin niitä tekijöitä, joiden pohjalta nykyiset slaavilaiset kirjakielen on luotu sekä niitä tekijöitä, joiden relevanssi kyseisten kirjakielten synnyssä on kyseenalainen. Tässä edustan vain omia mielipiteitäni, jotka paikoin

saattavat olla kiistanalaisia. Olen tieteen tahtoon pyrkinyt korostamaan niitä aikakausia, jolloin slaavilaiset kirjakieliset on luotu, joten monessa tapauksessa olen jättänyt vähemmälle uudemmat kehitykset – tai jopa konsaan pois. Tässä on selvä epäsuhta, mutta lukija ymmärtäne logiikan lukemisen edessä. Uudemmista kirjakielistä olen lisäillyt ajankohtaisempaa tietoa, vanhemmista ajankohtaisesti vanhempaa.

Nimien kirjoittamisessa olen pyrkinyt noudattamaan kulloinkin käsiteltävinä olevien kielten käytäntöjä. Niinpä mm. ukrainalaiset henkilön- ja paikannimet ovat ukrainalaisessa asussa – eivät venäläisessä (esim. L'viv pro venäjän L'vov). Jos kuitenkin nimestä on käypä suomenkielinen muoto, sitä tietenkin käytetään (Kiova, Moskova, Pietari, Harkova). Kyrillisten nimien ja käsitteiden translitteraatiossa sovellan kauttaaltaan ns. tieteellistä, paljolti saksalaista käytäntöä, koska se vastaa parhaiten latinalaisia kirjaimia käyttävien slaavilaisien kielten käytäntöjä. Näin menettelevät mm. pohjoismaiset tieteelliset aikakauslehdet *Scando-Slavica* ja *Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures*. Translitteraatiotaulukon lukija löytää kirjan loppupuolelta. Tällainen käytäntö edistää myös eri kielten vertailuvuutta.

Kirjallisuusluettelo ei ole millään muotoa kattava. Uskon kuitenkin, että lukija niin halutessaan löytää uudemmista kirjoituksista viitteitä täydentävään kirjallisuuteen.

Uppsalassa joulun alla 2021

Jussi Nuorluoto

Sisällys

I	Kirjakielten tutkimuksesta	11
	Kielen sosiologiasta ja kielensuunnittelusta	16
	Kirjakielen funktioista ja ominaisuuksista	22
	Kirjallisista traditioista ja kirjakielestä	25
	Identiteetti, nationalismi ja kirjakieli	29
II	Slaavilaisten kirjakielten synty	34
	Kirkkoslaavin traditio(t)	36
	Muinaiskirkkoslaavi	37
	Kirkkoslaavin redaktiot	42
	Kirkkoslaavin merkitys	45
	Varhainen Rus'	45
	Kielihistoriallinen periodisaatio ja nimitykset	47
	Historiallinen tausta	48
	Itäslaavien varhaiset kielimuodot	50
	Synteesi	52
	Venäjä	53
	Moskovan kausi	53
	1700-luvun käänne	57
	Klassinen kaunokirjallisuus ja kirjakielen stabilisaatio	59
	Uusin aika	62
	Synteesi	63
	Valkovenäjä	63
	Liettuan ja Puolan aika	64
	Tsarismin aika	65
	Uusin aika	66
	Synteesi	67
	Ukraina	67
	Puolalainen aika (1300-luvulta 1600-luvulle)	68
	Het'manščyna 1648–1709	69
	Tsarismin ja romantiikan aika	70
	Uusin aika	71
	Synteesi	71

Puola	72
Muinaispuolalainen kausi	72
Kulta-aika (1500-luku)	74
Barokki, valistus, romantiikka	75
Uusin aika ja synteesi	76
Tšekki	77
Muinaistšekkiläinen aika	78
Jan Hus ja uskonpuhdistus	79
Kralicen Raamatusta vastauskonpuhdistukseen	80
Valistuksesta lähtien	81
Synteesi	83
Slovakki	84
Varhaisin aika	85
Kulttuurimurteiden ja tšekin aika	85
Lopulta slovakki	86
Synteesi	89
Sloveeni	90
Kirjallinen keskiaika	91
Uskonpuhdistuksen aika	91
Vastauskonpuhdistuksen ja valistuksen aika	93
1800-luvun standardisaatiokehitys	94
Synteesi	97
Kieli ja identiteetti Serbiassa, Kroatiassa, Bosniassa ja Montenegrossa	98
Muinais- ja keskiserbialainen aika	100
Muinais- ja keskikroatialainen aika	101
Varhainen Montenegro ja Bosnia	103
Standardisaatiokehitys Serbiassa	105
Standardisaatiokehitys Kroatiassa	108
Serbokroatialainen eli kroatoserbialainen aika	110
Uusia kieliä vanhalta pohjalta	113
Synteesi	116
Bulgaria	117
Keskibulgarialainen aika	119
Analytismien alku ja nykybulgarian muotoutuminen	120
Kirjakiielestä tulee kysymys	122
Standardisaation aikakausi	123
Synteesi	126

Makedonia	127
Makedonian standardisaation periodisaatio	128
Synteesi	131
Alueelliset kirjakielet sorbi, rusiini ja kašubi	132
Sorbit ja sorbien kielet ylä- ja alatorbi	132
Rusiinit ja rusiinin kieli	135
Kašubit ja kašubin kieli	137
III Päätelmiä	140
Identiteetti ja kieli – ja kieli-identiteetti	141
Aatetaustojen vertailuja	146
Standardisaatiokehitysten tyypittelyä	149
Kirjakielten ominaisuuksia ja haasteita	153
Perspektiivejä	158
Henkilöhakemisto	162
Asiahakemisto	165
Kyrillisten merkkien translitterointi	171
Kirjallisuutta	172

Luku I

Kirjakielten tutkimuksesta

Kirjakielten historiankirjoitukselle ovat leimallisia myytit, jotka usein saavat kirjakielikehityksen näyttämään hyvinkin itenäiseltä, muusta yhteiskunnallisesta kehityksestä riippumattomalta prosessilta. Tällöin vaikutelmaksi saattaa jäädä, että nyt vallitsevaan kirjakielitalanteeseen on tultu joko kielessä itsessään tapahtuneiden kehitysten kautta tai että kirjakielen on ollut määrä jonkinlaisen predestinaation johdattamana muotoutua sellaiseksi, jollainen se nyt on. Aloitan puhumalla joistakin tavallisimmista myyteistä, joihin kirjakielten historiota lukiessa ei voi välttyä tutustumasta.

Kirjakielen olemassaoloa pidetään usein osoituksena sitä käyttävän yhteisön kuulumisesta sivistyskansojen joukkoon. Kirja- tai standardikielet eivät kuitenkaan pääsääntöisesti ole syntyneet siitä syystä, että joskus jokin yhteisö – kansakunta tai siihen verrattavissa oleva rakennelma – on alkanut tuntea pakottavaa tarvetta luoda erityinen kielimuoto juuri sivistyksellisiin tarpeisiin. En väitä, etteikö kirjakielellä olisi sivistyksellistä tehtävää vaan tarkoitan, että kirjakieltä ei ole useinkaan ensisijaisesti luotu sivistämään kansaa. En siis tarkoita, etteikö esimerkiksi kirkon valjastaminen kirjoitetun kielen edistäjäksi olisi jollain tapaa vähäpätöinen tekijä kirjakielen vakiinnuttamisessa, mutta motiivi lienee useimmin pikemmin kin ideologinen kuin yleissivistyksellinen. Mitä taas tulee kirjakielten luomiseen aikoina, jolloin tieteellistä kielen tutkimusta ei vielä ollut siinä määrin, kuin sitä alkoi olla 1800-luvun alkupuolella, voitaneen sanoa varhaisempien kielensuunnittelijoiden olleen aikakausien yleisoppineita, teologeja, lääkäreitä, juristeja tms. Tällaiset aspektit tulevat ilmi kirjani eri osioissa.

Kirjakieli ei myöskään monessa tapauksessa kehity suoraan jonkin edeltävän, mahdollisesti keskiaikaisen tai peräti sitäkin vanhemman kielimuodon luonnolliseksi jatkajaksi, jolloin sillä olisi pitkät perinteet. Tapauksia tosin on: Englannin

kirjakieli on hyvä esimerkki keskiajalle palautuvasta evoluutiosta. Kreikan vanhakantainen kirjakieli *katharévousa*, josta tosin on jo useita vuosikymmeniä sitten luovuttu nykyaikaisemman *dimotikín* hyväksi, edustaa puolestaan myöhäisantiikin perinnettä. Slaavilaisessa maailmassa tilanne on toinen, vaikka slaavilaisten kirjakielten historiankirjoitus pyrkiikin varsin usein korostamaan kirjakielten vanhuutta. Ääritapauksena on nationalistinen historiankirjoitus, josta voi saada jopa sellaisen vaikutelman, että kaikki kyseisen alueen varhaisempi kirjoittelu – oli se sitten kieleltään millaista hyvänsä – olisi ikään kuin osa nykyisen kansallisen identiteetin rakentamista.

Ei myöskään ole kovin järjellistä edes teoreettisesti rinnastaa nykymuotoisten kirjakielten ja kansakuntien syntyä sellaisiin varhaisiin etno- ja glottogeneettisiin prosesseihin, jotka historiallis-vertailevan kielitieteen menetelmin voidaan rekonstruoida. Slaaveista ei tullut slaaveja minkään kulttuuristen tai geneettisten ominaispiirteiden myötä vaan ensi sijassa siksi, että tietyllä alueella asuvien indoeurooppalaisten kielessä tapahtui kehityksiä, jotka erottivat heidät naapureista. Kantaslaavi, kaikkien slaavilaisten kielten yhteinen alkumuoto siis syntyi ja oli suhteellisen yhtenäinen aina 600-luvulle jKr., eikä sillä kirjoitettuja tekstejä ole olemassa.

Yksi sitkeästi elävä myytti liittyy siis slaavilaisuuden monoliittisuuteen. Tällainen monoliittisuus käsitetään varsin usein myös kulttuuriseksi yhdenmuotoisuudeksi. Slaaveille on kuitenkin yhteistä enimmäkseen vain ja ainoastaan kielisukulaisuus. Slaavilaiset kirjakielet puolestaan ovat muotoutuneet varsin erilaisissa konteksteissa, jotka ovat yhteisslaavilaisia vain poikkeustapauksissa.

Slaavilaisten kirjakielten ja nimenomaan nykykirjakielten kehitys liittyy oleellisesti nationalismiin ja sen seurauksena syntyneiden kansallisten identiteettien kehitykseen. On luonnollista, että eri tieteenalojen edustajat pyrkivät painottamaan niitä kansallisuusaatteiden syntymekanismeja, jotka selittyvät heidän edustamiensa tieteenalojen käsitteillä. Tällöin seurauksena saattaa olla, että jokin aspekti jää vähälle huomiolle tai peräti kokonaan huomiotta. Kielen osuus kansakunnan rakennuspalikkana voi olla hyvinkin monitahoinen. Joissakin tapauksissa se on keskeinen, toisissa taas lähinnä epäolennainen. Myöskään mitään yleistettävissä olevaa kirjakielten syn-

tykaavaa ei ole. Syyt voivat olla yhteiskunnallisia, sivistyksellisiä tai vaikka kaunokirjallisia.

Miksi sitten yhteisö tarvitsee juuri yhtenäisen kirjakielen? Eikö kieli sinänsä riitä? On selvää, että monipolvisella yhteisöllä täytyy olla kielellinen valmius ilmaista se rakenteita. Pelkän kielen ongelma on siinä, että sen voi määrittellä hyvinkin väljästi. Väljällä määrittelyllä voi olla poliittisia seurauksia: se voi antaa oikeutuksen esimerkiksi (kulttuuri)imperialismiin, kuten oli varhemmin, ja jossain määrin nykyäänkin, laita bulgarialaisten suhtautumisessa makedonian kieleen ja kansakuntaan. Kirjakielen etuna sen sijaan on sen normin selkeä kodifikaatio ja käyttäjäkunnan rajattavuus. Yhteiskunnallisten rakenteiden kannalta kirjakielellä on merkittävä tehtävä rajata tiettyjä murteita tai muita kielimuotoja käyttävä yhteisö tietyn kielen puhujiksi ja toisaalta erottaa se muista yhteisöistä. Murteen kuuluminen johonkin kieleen riippuu siis sekin viime kädessä kirjakielen rajaamisesta. Tässäkään ei päde yleistys.

Tietyillä kielimuodoilla voi olla kielen status, vaikka niiden pohjalle ei olisikaan syystä tai toisesta rakennettu kirjakieltä. Tällaisia tapauksia ovat mm. friisi tai useat Amerikan alkupe räiskansojen kielet. Myös slaavilaista kašubia pidetään toisinaan itsenäisenä kielenä. Kirjakielenkään ei tarvitse rajata kansakuntia, kuten on laita esimerkiksi saksan, ranskan tai englannin kohdalla. Tällöin yhteisöjä erottavat tekijät löytyvät muualta kuin kielestä, vaikka kielillä olisikin erilaisia varieteettejä niillä alueilla, joilla se on käytössä.

Kielen ja murteen määrittelemisen ongelmaa on pyritty ratkaisemaan erilaisin kriteerein, jotka perustuvat olemassa oleviin kielitilanteisiin. Mikään niistä ei siis ole universaali. On selvää, että keskinäinen ymmärrettävyys ei tee kielistä yhden kielen murteita. Tanskalaiset, norjalaiset ja ruotsalaiset kykenevät pienellä harjaannuksella kommunikoimaan toistensa kanssa huomattavasti paremmin kuin vaikkapa pohjoissaksalaiset ja sveitsiläiset puhuessaan omia murteitaan. Yhteisö, joka skandinaavien tapauksessa on valtio, määrittää keskenään ymmärrettävät kielimuodot itsenäisiksi kieliksi. Tämä taas ei päde saksan tapauksessa. Jotkut tutkijat (etupäässä Heinz Kloss 1967) eivät oikeastaan tee eroa kielen ja murteen vaan erilaisten kielimuotojen välillä: ns. *Ausbau*- eli konstruktiiviselle on ominaista tietoinen kielensuunnittelu, jolla niille

on rakennettu tietynlainen eksklusiivinen, jostakin toisesta kielimuodosta selvästi erottava normin kodifikaatio, kun taas ns. *Abstand*-kielet eroavat muista kielimuodoista perittyjen rakenteellisten piirteidensä vuoksi. Slaavilaisia *Ausbau*-kieliä olisivat siis esimerkiksi kroaatti, serbia, bosnia ja montenegro, jotka kaikki ovat uudempana aikana rakennettu edeltävän serbokroaatin eli kroatoserbian kielen jatkajiksi kukin omilla keinoillaan. Klossin lanseeraama rakennelma ei kaiken kaikkiaan ole kaukana siitä ajatuksesta, että standardisaatio on keskeinen elementti määritettäessä kielen rajausta.

On tapauksia, jolloin kieli on rakenteeltaan niin yhteneväinen jonkin toisen kanssa, että esimerkiksi kieliopilliseen rakenteeseen perustuva erottelu on vaikeaa. Näin on asia juuri serbian, kroaatin, bosnian ja montenegron tapauksissa. Eri-tyisesti kroatialaiset kielentutkijat turvautuvatkin tällöin diasysteemin käsitteeseen (ks. s. 99), joka voi saada haluttua laajuutta vastaavan dialektologisen attribuutin (esim. štokaavinen tai uusštokaavinen diasysteemi). Näin kyseiset kielet saavat ikään kuin kattokäsitteen, jota lingvistit tarvitsevat, mutta jolla sosiolingvisteille ei välttämättä ole käyttöä. Diasysteemin käsite kielitieteessä ei ole yleinen, mikä todennäköisesti johtuu siitä, että se ei olisi erityisen toimiva vaikkapa englannin tapauksessa.

Kielen määrittämisen kannalta standardisaation olemassaolo tai sen puuttuminen on siis keskeinen tekijä, mutta se ei aina riitä ratkaisemaan kielen autonomisuuden ongelmaa. Vaikka kirjakielettömän kielen status tai olemassaolo on helppompi kyseenalaistaa kuin kirjakielellisen, ei edes se, että kirjakieli määrittää myös murteiden kuulumisen tiettyyn kieleen, tunnu aina riittävän kieli- ja kansallisuusrajojen kriteeriksi. Myös kirjakielen olemassaolo voidaan kyseenalaistaa. Sitä paitsi murteidenkin määrittely on suhteellista ja se perustuu aina tiettyjen kielipiirteiden subjektiiviseen valintaan – vaikeuttipa valinta miten kielitieteelliseltä hyvänsä. Murrerajataan eivät ole absoluuttisia. On siis selvää, että dialektologian sotkeminen poliittiseen keskusteluun on ongelmallista.

Kirjakielen olemassaolon kyseenalaistamisen ongelma on jo vanhastaan olemassa makedonian tapauksessa: bulgarialaiset ovat nimittäin vasta viime aikoina, joskin varsin rajallisesti, tunnustaneet makedonian kielen (ja kansakunnan) olemassaolon. Viime kädessä kielen olemassaolon hyväksynnän tulisi

kaiketi pohjautua kieltä käyttävän yhteisön itsensä määrittelemään identiteettiin, vaikkakin tällainen menettely on usein poliittisista syistä ongelmallista. Kieli-identiteettiin palaan kirjan kolmannessa pääluvussa.

Usein kirjakielen käsite samastetaan hieman epäonnistuneesti äidinkieleen. Kirjakielet eivät ensisijaisesti ole orgaanisia kielimuotoja eli ne eivät periaatteessa ole luonnollisia kieliä. Orgaanisille kielimuodoille, joista tyypillisin lienee paikallismurre, riittää yhteisön sisäisten kommunikaatiotarpeiden kattaminen, kun taas kirjakielen on ulotuttava ilmaisemaan myös yhteisön ulkopuolelta tulevia käsitteitä. On tosin esimerkkejä siitä, että tietyillä yhteiskuntaluokilla kirjakieli on äidinkielen omaisesti käytetty kielimuoto. Tällainen tilanne näyttäisi vallitsevan mm. venäläisen urbaanin sivistyneistön keskuudessa, kun kirjakieli juurtui käyttökieleksi 1800-luvun luokkamurroksessa.

Normaalisti ihmiset eivät puhu kirjakieltä, mutta useimmiten he pyrkivät kirjoittamaan sitä. Äärimmäinen esimerkki lienee saksankielisessä Sveitsissä vallalla oleva diglossia: kirjoitettu saksa on aina *Hochdeutschia*, jota käännetään eli sveitsinnetään luettaessa. Tällainen menettely kuulostaa monimutkaiselta, mutta se ei ole lainkaan niin konstikasta kuin saattaisi luulla. Saksankielisessä Sveitsissä standardisaksaa käytetään miltei yksinomaan virallisissa yhteyksissä, opetuksessa (aivan alimpia luokkia lukuunottamatta) ja medioissa.

Diglossialla tarkoitetaan yleisimmin kielitilannetta, jossa prestiisikieli ja arkikieli elävät rinnan. Tällaisia diglottisia tapauksia olivat varhemmin mm. kreikan *katharévouan* ja *dimotikín* suhde tai klassinen arabia vs. arabian paikalliset variantit. Erilaisia diglossian muotoja tapaamme myös slaavien kirjallisissa traditioissa.

Kirjakielen puhuttu muoto kuuluu ensisijaisesti viralliseen kommunikaatioon ja näyttäisi siltä, että kirjakielen suullinen hallinta riippuu paitsi yksilöllisestä sivistystasosta tai harjaantuneisuudesta myös yhteisön yleisestä suhtautumisesta tarjolla oleviin kielimuotoihin. Saksalainen keskiluokan edustaja puhuu sujuvasti kirjakieltä melkein missä tilanteessa hyvänsä, kun taas suomalainen ei näin kovin usein menettele. Oleellista on kuitenkin se, että kirjakielellä – osattiinpa sitä miten hyvin tai huonosti hyvänsä – on rajallisesti käytetty-näkin erityinen yhteisöä yhdistävä funktio.

Kirjakielellä on myös erottava funktio, jolloin yhteisöön kuuluminen on mahdollista määritellä kielellisin kriteerein sel-

laisillakin alueilla (esimerkiksi rajoilla), joilla puhuttu kieli (muun muassa paikallismurre) on yhtenäinen rajan molemmin puolin. Tällaisia tapauksia on runsaasti siellä, missä yhteisöjen kirjakielet ovat lähisukua toisilleen, mutta valtiolliset rajat erottavat ne toisistaan (Norja vs. Ruotsi, Slovenia vs. Kroatia jne.). Päinvastaisiakin esimerkkejä on. Belgian flaa-minen kirjakieli on hollanti, moldovalaisten romania jne. Kirjakielen yhdistävästä ja erottavasta funktiosta ks. Garvin 1959. Kirjakielen funktioita käsittelen tarkemmin tuonnempana.

Joissakin tapauksissa on tietenkin vaikea määrittää kirjallisen tradition kuulumisen tietyn kirjakielen historian yhteyteen tai yksittäisen vaikuttajan kielellinen identiteetti, mikä johtuu siitä, että nykyiset kansalliset ja kielelliset identiteetit ovat useimmissa tapauksissa melko myöhäisiä tuotteita. Muutama vuosisata sitten eteläruotsalainen *skånska* oli tanskan murre ja skoonelaiset pitivät itseään tanskalaisina. Välttääkseni tämän ongelman pidän lähtökohtana nykyistä kielellistä, alueellista tai poliittista todellisuutta.

Pyrin kytkemään kirjakielten kehityksen identiteettien kehityksiin. Tällöin joudun ottamaan kantaa myös siihen, miten nationalismia edeltävät kirjalliset traditiot suhteutuvat nykyisiin kansakuntiin ja kirjakieliin. Tässäkin on pakko jättää varaa tulkinnoille. Tutkimuksen ydinkysymys ei sittenkään ole se, mikä kirjallinen traditio kuuluu millekin yhteisölle vaan se, miten ja mitä kirjallisia traditioita nationalistisessa argumentaatiossa käytetään.

Kielen sosiologiasta ja kielsinguunnittelusta

Usein kirjakielten historioissa näkee mainittavan, että tuolloin ja tuolloin ei vielä ollut kielellisiä edellytyksiä kirjakielen synnylle. Toinen usein tavattava väittämä on, että kieli on ollut esimerkiksi poliittisen vainon kohteena, mikä puolestaan selittäisi mahdollista myöhäistä standardisaatiota. Edellinen väittämä on silkkaa pötyä, kun taas jälkimmäinen voi joissakin tapauksissa pitää paikkansa, vaikkakaan itse kieli ei todennäköisimmin monessakaan tilanteessa ole ollut ensisijaisen vainon kohde vaan kansa, joka ei sopeutunut valloittajan uskontoon tai hallintoon ja kaiken kukkuraksi epäonnekseen puhui kieltä, joka ei ollut valloittajan kieli. Niinpä esimerkiksi

Bulgarian ja Bosnian tilanne onkin erilainen: Bosniassa tapahtui massiivinen islamisaatio, mikä teki mahdolliseksi paikallisen kielen käytön miltei kaikilla yhteiskunnan tasoilla, kun taas bulgarialaiset eivät islamisoituneet juuri nimeksikään. Tämä selittää ainakin usein nähdyn bulgarialaisen näkemyksen siitä, että monet luostarit kirjastoineen tuhottiin osmanikaikana, kun taas slaavilaisia käsikirjoituksia on säilynyt paljon Bosnian alueelta.

On aika yleistä ja luonnollistakin, että kysymys asetetaan siten, että muutos on propositio. Tässä tapauksessa yleensä pohditaan, miksi bosnialaiset (ja esim. albanialaiset) islamisoituivat, mutta identiteetin kannalta saattaisi olla kiinnostavampaa kysyä, miksi bulgarialaiset ja serbialaiset eivät islamisoituneet. Kysymys ei ole helposti vastattavissa. Bosnian kohdalla viitataan kyseiseen lukuun tuonnempana kirjassa.

Kielelliset edellytykset kirjakielen syntymiselle ovat periaatteessa aina olemassa, koska yhteisöllä on käytössään aina jokin kieli, josta tarvittaessa voidaan muokata kirjakieli. Jo se, että Raamattu on käännetty lukuisille kielille, osoittaa, että kirjakieliä voidaan luoda intellektualisaation avulla minkälaiselle kielipohjalle hyvänsä. On aivan eri asia, tuleeko tällaisista kielistä jonkin yhteisön (esimerkiksi valtion) virallisia kieliä vai ei. Useissa Afrikan maissa paikalliset kielet ovat saaneet intellektuaaleja muotoja, mutta käytännön (tai poliittisista) syistä niistä ei ole tullut valtion yhtenäiskieliä. Usein on jouduttu valitsemaan viralliseksi kieleksi vaikkapa englanti, ranska tai portugali. Slaavilaisessa maailmassa esimerkkinä nopeasti syntyneestä kirjakielestä on melko vaatimattoman kirjallisen tradition pohjalle syntynyt makedonian kirjakieli, joka luotiin toisen Jugoslavian synnyn myötä poliittisella päätöksellä. Tilanne on vieläkin monimutkaisempi Bosniassa ja Montenegrossa.

Kirjakielten tutkimuksen katsotaan olevan sosiolingvistiikan osa-alue. Kirjakielten historian tutkimuksessa on kuitenkin mahdollista ja jopa mielekästä erottaa kielen sosiologian ja sosiolingvistiikan käsitteet toisistaan. Tällöin edellisen tehtävänä olisi tarkastella kielen yleisempää merkitystä erilaisten yhteisöjen syntyprosesseissa, kun taas jälkimmäinen voisi keskittyä tutkimaan sitä, millaiseksi kieli kyseisissä konteksteissa voi muotoutua.

On kaiken kaikkiaan syytä tehdä ero kirjakielen ulkoisen ja sisäisen historian välillä. Tällöin ulkoisella historialla tarkoitetaan sitä kielestä riippumatonta kehitystä, johon kirjakielen synty ylipäänsä perustuu. Kysymys on siis siitä, miksi ja mihin tehtävään kirjakieli on luotu. Tällöin ei ole kovin olennaista, millainen kirjakieli on. Kirjakielen sisäinen kehitys taas tapahtuu parhaimmassa tapauksessa ennen kaikkea kielen ammattilaisten ehdoilla, jolloin on tarkasteltava sitä, millainen kirjakieli on ja miten se sopeutetaan yhteisön vaateisiin ja tarpeisiin. Kielen ammattilaiset tietenkin pyrkivät muokkaamaan kirjakieltä erilaisten optimaalisten kielikriteerien perusteella, mutta he eivät voi olla ottamatta huomioon yhteiskunnan tarpeita tai kielessä spontaanisti vaikuttavia suuntauksia.

Kirjakielen luominen ei siis välttämättä edellytä yhtenäistä ja pitkää kirjallista traditiota, joka olisi sopivalla hetkellä konvertoitavissa moderniksi kirjakieleksi. Tästä ovat slaavilaisessa maailmassa esimerkkeinä kroaatti ja sloveeni, joilla molemmilla on uuden ajan alkuun ulottuva kirjallinen historia, mutta joissa kirjakielen standardisaatio tuli mahdolliseksi vasta 1800-luvulla. Kirjakielen historia mukautetaan lisäksi usein yleiseen kielihistorialliseen periodisaatioon, jolloin kirjakielen kehitys ikään kuin pannaan seuraamaan kielessä itsessään tapahtunutta kehitystä.

Yhteiskuntatieteilijöiden ongelma on siinä, että kieli ainakin tietyissä tapauksissa koetaan pelkästään yhteiskunnallista kehitystä myötäileväksi ilmiöksi. Kirjakielen syntyminen ikään kuin automaattisesti seuraa herännyttä kansallisuusaatetta. Kirjakieli olisi siis jo olemassa, mutta vasta nationalismi antaa sille käytön. Kansakuntien (natioiden) synnylle on yhteiskuntatieteilijöiden, historioitsijoiden, kulttuurintutkijoiden tai uskontotieteilijöiden mielestä usein muita, paljon painavampia syitä kuin kieli: yhteinen historia, traditiot, uskonto, poliittiset olot jne.

En väitä, että kumpikaan näkökanta olisi kauttaaltaan väärä tai oikea. Kysymys on erillistapauksista, joissa useimmiten molemmat näkökulmat tulee ottaa huomioon. Universaalia kirjakielen historiaa ei ole. Yksi tämän kirjoituksen tarkoituksista onkin tarkastella slaavilaisten kirjakielten syntyä niiden omissa konteksteissa. Tarkoituksena on lisäksi osoittaa, että

niin kansakunta- kuin kielikonseptiokin eivät ole (olleet) pysyviä rakennelmia – kuten eivät valtiotkaan. Tai kielet.

Kieli voi olla kansakunnan tunnusmerkki tai sitten ei. Sveitsiläiset eivät ole saksalaisia, ranskalaisia tai italialaisia. Flaamit eivät ole hollantilaisia. Irlantilaiset, yhdysvaltalaiset ja australialaiset eivät ole englantilaisia. Suomalaiset ja suomenruotsalaiset taas ovat suomalaisia ja vain suomalaisia.

Suomalaiset eivät kaksisataa vuotta sitten olleet oikeastaan suomalaisiaakaan, vaikka oma kansallinen kouluhistoriamme yritti aikaisemmin itsepintaisesti puhua Ruotsi-Suomesta. Periaatteessa Suomi voisi olla ruotsinkielinen valtio, jos suomenruotsalainen sivistyneistö ei 1800-luvun kansallisromantiikan huumassaan ja venäläistymisen pelossaan olisi «löytänyt» suomenkielistä kansaa. Ruotsia puhuvaa kansaa kun ei enää voitu löytää. Ja kun suomalaisuudesta innostuneen ruotsinkielisen sivistyneistön rinnalle kasvoi suomenkielinen sivistyneistö, suomen kielen mahdollisuudet tulla standardoiduksi kielimuodoksi kasvoivat merkittävästi. Irlantilainen nationalismi sitä vastoin myöhästyi kielen osalta; peli oli tuolloin jo menetetty englannille ja iiri joutunut miltei totaalisesti unholaan. Skotit taas eivät tosissaan edes yritä pönkittää nationalismiaan iirillä vaan tyytyvät äärimmillään ajamaan skottienglannin (*Scots*) standardisaatiota.

Se, että suomenruotsalaiset ovat kansalliselta identiteetiltään niin yksiselitteisesti suomalaisia, eivätkä esim. «etnisiä ruotsalaisia» (vrt. «etniset albaanit» Kosovossa), johtuu, paitsi valtion kaksikielisyydestä, kaiketi myös siitä, että he ovat täydellisellä, osittaisella tai suhteellisella kaksikielisyydellään osallisia suomenkielisyydestä, joka mitä suurimmas- sa määrin erottaa suomenruotsalaiset riikinruotsalaisista. Suomenruotsin suomalaista fonetiikkaakin voitaisiin näin ollen pitää suomenruotsalaisuuden suomen kielestä lähtöisin olevana komponenttina. On syytä mainita, että suomalaisuus ruotsin kielessä kattaa kaksi toisistaan eroavaa käsitettä: *finländare* ‘Suomenmaan asukas’ ja *finne* ‘suomenkielinen suomalainen’. Valitettavasti tämä erottelu ei oikein toimi Ruotsissa vaan kaikki Suomenmaan asukkaat niputetaan jälkimmäiseen kategoriaan, ja joskus valitettavasti yhäkin kuulee suomenruotsia kutsuttavan suomalaisittain murtaen puhutuksi ruotsiksi.

Identiteetin ainekset ovat harvoin niin eksklusiivisia, että ne ovat vain jonkin yhteisön yksityisomaisuutta. Ne eivät myöskään aina ole autoktonisia, ja tutkimus kannattaisi ehkä suunnata sellaisiin identiteetin elementteihin, joita yhteisö niiden spontaaniuden vuoksi ei välttämättä itse tunnista. Viitataan yllä mainitsemaani suomenruotsalaisuuden tapaukseen. Vastaavaa kaavaa voisi yrittää soveltaa vaikkapa Kosovon albaaneihin, joiden identiteetti Albanian albanialaisuuteen nähden saattaa rakentua jugoslavismille tai äärimmäisessä tapauksessa osallisuudelle serbian kielestä, jolloin murre-ero gegin (pohjoismurteen) ja toskin (eteläisen murteen) välillä olisikin epäolennainen. Gegiä puhutaan tosin Kosovon lisäksi Pohjois-Albaniassa, mutta sillä on jokseenkin alempi status

albanialaisessa kulttuurissa (lähteeni mukaan albanialaisissa rikosfilmeissä konnat puhuvat gegiä, 'hyvikset' toskia).

Kun kirjakieli sitten on syntyäkseen, tarvitaan sen standardisaatio. Yleensä se jää kielen ammattilaisten tehtäväksi, jolloin puhutaan kielen suunnittelusta (*language planning*). Tietoinen kielen suunnittelu perustuu tavallisesti niihin elementteihin, jotka kielellä luonnostaan on käytössään. Tämä käy erityisen selvästi ilmi esimerkiksi sanaston kehittämisessä tavattavana pyrkimyksenä välttää sellaisia uusmuodosteita, jotka eivät ole rakenteellisesti tyypillisiä kyseiselle kielelle. Yhteisö voi kuitenkin syystä tai toisesta muodostaa sellaisiakin sanoja, jotka kielen suunnittelun tai -huollon näkökulmasta eivät sovi kyseiseen kirjakieleen. Esimerkkinä olkoon vaikka slaavilaisten kielten luontainen ominaisuus välttää yhdyssanoja adjektivoimalla alkukomponentti. Aina näin ei voida menetellä, koska vierasperäisistä sanoista on vaikea muodostaa adjektiivijohdannaisia (relatiiviadjektiiveja).

Vaikka nykyiset slaavilaiset kirjakielet ovatkin syntyneet eri konteksteissa ja eri aikoina, sociolinguistit mielellään jakavat kirjakielten synnyn ja kehittämisen tiettyihin kielen suunnittelusekvensseihin. Tuon tässä esiin Milorad Radovanovićin (1986: 188 ff.) mallin, joka käsittääkseni on eräänlainen varhaisemmin esitettyjen teorioiden paranneltu versio. Mallissa on kymmenen vaihetta: 1) selektio (sopivan kielipohjan valinta), 2) deskriptio (valitun kielipohjan rakenteen kuvaus), 3) kodifikaatio (kieliopin, ortografian ja sanaston normi), 4) elaboraatio (perustavaa laatua olevien tekstikorpuksen luonti, esim. raamatunkäännökset), 5) akseptanssi (kielen käyttäjien hyväksyntä), 6) implementointi (esimerkiksi viranomaisten käyttöön sopiva kieli), 7) ekspansio (käyttäminen opetuslaitoksissa), 8) kultivointi (funktionaalisten tyylien kehittäminen), 9) evaluaatio (ajankohtaisuuden arviointi), sekä 10) rekonstruktio tai modifikaatio (soveltuvuus kulloisiinkin kielioloihin). On selvää, että moinen skenaario sopii hyvin uusien kirjakielten synnyttämisen johtotähdeksi, mutta todellisuudessa kuvio harvoin, jos lainkaan, koskettaa tässä kirjassa käsiteltäviä kieliä. Edes niissä tapauksissa, jotka käsittävät kaikkien nuorimmat kirjakielet bosnian ja montenegron, on varsin epätodennäköistä, että kielen suunnittelijoilla olisi ollut moiset eväät käytössään. Kyseessä on siis varsin teoreettinen ja utopistinen mallinnus.

Vaikka kielen suunnittelun ihanteena on siis kehittää kirjakieltä ensisijaisesti sellaisten lingvististen ominaisuuksien pohjalta, joita voidaan pitää kieleen kuuluvina, kielen sisäiset ominaisuudet ovat usein parhaimmillaankin kulttuurisia ja siten suhteellisia. Tällöin yhteisön asenne vieraaseen yhteisöön saattaa näkyä myös sen kirjakieleessä. Hyvänä esimerkkinä ovat terminologiat. Vielä 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa ja

Suomen itsenäistyessä purismi oli suomessa teknisesti mahdollinen. Suomen kieleen luotiin omat terminologiat, mikä tietenkin kuvasti ensisijaisesti fennomaniaa. Ruotsalainen ja muunkielinen sanasto korvattiin uusmuodosteilla, joista suuri osa on käytössä vieläkin.

Purismi on suuntaus, joka pyrkii pitämään kielen puhtaana vieraskielisyyksistä. On kuitenkin yksikantaista pitää sitä pelkästään poliittisena reaktiona ja verrata sitä äärimillään rotuhygieniaan tai edes ksenofobiaan. Purismi voi olla myös kulttuurinen ominaisuus, joka voidaan periä omista edeltävistä tai naapureiden traditioista. Näin ollen esimerkiksi entisille austroslaavilaisille (Itävalta-Unkarin alueiden) kansoille tyypillinen kielellinen purismi ei välttämättä ole poliittinen ilmiö vaan se saattaa olla saksan tai unkarin mallin mukaista kulttuurista perua. Ja tietenkin voi kysyä, onko saksalainen purismikaan oikeastaan purismia vaan jonkinlainen kulttuurinen tendenssi, jolla varsinkin protestantismi ratsasti pyrkiessään selittämään kansalle vieraita käsitteitä kansan omalla kielellä. Ilmiö on tuttu myös suomen kirjakielen sanaston kehittämisvaiheissa. Palaan kirjan kolmannessa osassa esimerkkeihin slaavinkielisestä maailmasta.

Kielensuunnittelun traditiot voivat kuitenkin erota niin kvantitatiivisesti kuin kvalitatiivisestikin. Tarkoitan sitä, että joissakin tapauksissa tietyt kielen osa-alueet kodifoidaan, toisissa taas ei. Otan tästä vain yhden esimerkin: vieraskielisten nimien ääntämyksen. Tšekissä on vieraskielisten nimien ääntämisestä olemassa kodifioitu normi, joka on onnistuneesti sopeutettu tšekin äännejärjestelmään (mm. systemaattinen ensitavun painotus). Suomessa taas ongelmaa ei tietääkseni ole pyritty koordinoitusti ratkaisemaan vaan se on jätetty yksilöllisen asiantuntemuksen varaan toteamalla, että vieraskieliset nimet tulee pyrkiä ääntämään alkukielen mukaisesti.

On hieman eri asia, minkälaisin kriteerein ns. oikeakielisyyttä arvioidaan kielensuunnittelussa ja kielenhuollossa. Eri kielten kohdalla periaatteet vaihtelevat huomattavasti, jolloin periaatteet saattavat olla hyvinkin suhteellisia. Kroatialainen kielimies Ivo Pranjković (2010: 9–16) luettelee peräti 16 periaatetta, todeten kuitenkin, että ne kaikki tuskin toteutuvat missään kielessä. Nämä periaatteet ovat lisäksi monin paikoin ristiriidassa keskenään (esim. väittämät, että «eliitin käyttämä kieli on oikeellisempi» ja «demokratian nimissä kaikkien käyttämä kieli on oikeellisempi», ovat varsin räikeästi toistensa vastakohtia).

Kirjakielen funktioista ja ominaisuuksista

Kirjakielen systemaattisen tutkimuksen panivat tiedemiehet alulle Prahan koulukunnan piirissä 1930-luvulla. Sitä ennen varsinaista kirjakieleen kohdistettua tutkimusta ei periaatteessa ollut harjoitettu vaan kielentutkimus oli keskittynyt «oikeisiin» kieliin (joina muuten kirjakieliäkin usein pidettiin). Kirjakielten historian tutkimuskin oli ollut lähinnä kirjallisuuden kuvausta, kun taas itse kielen historian tutkimuksessa olivat vallalla vertailevat menetelmät. Prahan koulukunnalta on peräisin myös kirjakielentutkimuksen perusterminologia, joka sisältää runsaasti muulle kielentutkimukselle vierasta käsitteistöä.

Termiä *kirjakieli* on arvosteltu lähinnä siitä syystä, että se korostaa liikaa kielen kirjoitettua muotoa, vaikka kirjakielellä on myös puhuttu muoto. Implikaatio on samalla usein myös kaunokirjallinen. Kielentutkijat ovatkin monissa traditioissa siirtyneet käyttämään termiä *standardikieli*, joka on huomattavasti spesifisempi kuin kirjakieli. Käytän tässä kirjoituksessa systemaattisesti kuitenkin perinteistä kirjakieli-termiä, jonka vastineet useissa kielissä ovat verrattavissa suomen kielen termiin (englannin *literary language*, saksan *Schriftsprache*, ranskan *langue littéraire*, ruotsin *skriftspråk*, venäjän *literaturnyj jazyk*, tšekin *spisovný jazyk*, serbian, kroaatin, bosnian ja montenegron *književni jezik* jne.). Kirjakielestä on tosin käytössä myös muita termejä, joilla useimmiten on yhteiskuntatieteellisiä kytkentöjä.

Kirjakieli on ensisijaisesti standardoitu kielimuoto, jonka normi on kodifioitu. On syytä huomauttaa, että normi sinänsä ei ole pelkästään kirjakielen ominaisuus vaan kielen ominaisuus ylipäänsä. Periaatteessa äidinkieltä puhuva ei tee ns. virheitä eli ei puhu normin vastaisesti. Kuitenkin vasta *normin kodifikaatio* tekee kielimuodosta standardoidun. Kodifikaatioiksi luetaan muun muassa sanakirjat, normatiiviset kieliopit, ortografiat ja terminologiat. Kirjakielen kodifioitun normin noudattaminen on siis pakollista kirjakieltä käytettäessä. Mitä ilmeisimmin kodifikaation käsite on lainattu juridiikasta. Käytännössä kuitenkin normatiivisuus on se sana, jota kodifioitusta, preskriptiivisestä eli pakollisesta normista käytetään. Prahan kielikunta siis muun teoreettisen käsitteellistämisi-

sen ohella erotti selkeästi toisistaan kielen deskription ja pre-skription.

Kirjakielen on oltava myös polyfunktioinen eli polyvalenttinen, millä tarkoitetaan sitä, että sillä tulee voida ilmaista kaikkia nykyaikaisen yhteiskunnan osa-alueiden (tieteen, oikeuslaitoksen, hallinnon, koulujärjestelmän jne.) kielellisiä tarpeita. Polyfunktioisuus on kuitenkin useissa tapauksissa suhteellista. Slaavilaisista kirjakielistä esimerkiksi niin yläkuin alasorbinkin käyttöala on suhteellisen suppea. Sorbiksi kirjoitettua tieteellistä tekstiä lienee vain sorabistiikan eli sorbintutkimuksen alalla; miltei sataprosenttinen kaksikielisyys ja sen mukanaan tuoma käytännöllisyys sanelee sen, että sorbit useimmiten käyttävät saksaa kirjakielenään.

Polyfunktioisuus ja optimaalisessa tapauksessa täysfunktioisuus siis tarkoittaa, että kirjakielellä on useita funktionaalisia tyylejä, joita voidaan nimittää myös rekistereiksi. Kirjakielen käyttöala siis kattaa tieteellisen tyylin, virkakielen, lakikielen jne., joista kullakin on omat terminologiansa ja muita erityisominaisuuksia. Valitettavan tavallisia ovat silti yleistykset, joissa jokin funktionaalinen tyyli leimataan kauttaaltaan kömpelöksi, kapulaiseksi tms. On kuitenkin syytä muistaa, että ministeriön virkamies voi hyvinkin kommunikoida kollegansa kanssa sellaisella virkakielellä, jota vihkiytymättömän ei tarvitse ymmärtää. On tietenkin toinen asia, jos virkamiehen teksti on tarkoitettu yleisölle.

Ei ole aivan yksiselitteistä, voidaanko edes kirjakieltä, joka periaatteessa sisältää laajan kirjon funktionaalisia tyylejä, pitää täysfunktioisena, jos funktionaaliset tyylit eivät ole käytössä. Viitataan tässä yllä mainitsemaani sorbiin. Palaan autonomisuuden ongelmaan kolmannessa pääluvussa.

Kirjakielen tulisi optimaalisimmillaan olla elastisesti stabiili. Termi on edelleen prahalainen ja se tarkoittaa, että kirjakielen ei tule kauttaaltaan seurata kaikkia yhteisön kielessä tapahtuvia muutoksia, mutta sen tulee voida «sopivasti» mukautua niihin. Miten sopivan ja sopimattoman välinen kynnyks määrittäytyy, ratkaistaan yleensä kansallisissa kielenhuoltoelimissä. Ei ole sattumaa, että termi on prahalainen. Kirjattšekki nimittäin on rakenteeltaan sangen arkaainen ja epäelastinen. Rinnalle onkin tästä syystä syntynyt erityinen interdialekti, *obecná čeština* eli yleistšekki, joka ei ole normaalia puhekieltä tai murretta vaan alunperin Prahan murteen intellektua-

lisoitu variantti, jota käytetään kirjatšekin asemasta hyvinkin virallisissa yhteyksissä kautta Tšekinmaan. Pelkkä murre sisältää tämän määritelmän mukaan vain sellaisia elementtejä, jotka ovat riittäviä yhteisön sisäisessä kommunikaatiossa. Interdialektille taas on tyypillistä, että se käyttää kyseisen murteen rakennetta ja kirjakielen ylärakenteita (esim. sanastoa). Näin ollen murre (eritoten paikallismurre) olisi orgaaninen kielimuoto, kun taas kirjakieli ja interdialekti olisivat epäorganisia kielimuotoja. Eteläsuomalainen yleispuhekieli on tyypologisesti lähellä yleistšekkiiä. Esimerkkinä interdialektista voitaisiin lisäksi mainita sveitsinsaksan eri muodot, joita käytetään vain puhutussa muodossa. Kirjoitettu saksa Sveitsissäkin on aina Hochdeutschia. On huomautettava, että interdialektin ja diglossian käsitteiden välinen raja ei ole selvä, ja useimmiten sveitsinsaksan eri muodot luokitellaan saksan kielen alemmiksi rekistereiksi diglossian määritelmää mukailien.

Kirjakielen yhteiskunnalliset funktiot eivät kuitenkaan ole pelkästään sivistyksellisiä tai instrumentaalisia. Paitsi että yhteisöillä usein on jonkinasteiset poliittiset rajat, mikä jo sinänsä määrittää ihmisille tietyn yhteisöllisen identiteetin, myös kieli voi toimia erottavana tekijänä. Mainitsin aiemmin raja-alueet, joiden molemmin puolin puhutut murteet ovat yhteneväiset. Tällöin rajan kulloisellakin puolella käytössä oleva kirjakieli voi määrittää murteen tapauksesta riippuen jomman kumman kielen murteeksi. Eteläisen Serbian Prizren-Timok -murre, jota kutsutaan myös torlakiksi, on rakenteeltaan paljon lähempänä länsibulgarian tai pohjoismakedonian murteita kuin serbian kirjakieltä. Kuitenkin torlak luetaan serbian murteeksi. Ennen makedonian kirjakielen syntyä makedonian murteita pidettiin yleisesti joko lounaisbulgarialaisina tai eteläserbialaisina murteina. Kirjakielen yhteisöjä erottava funktio ei tietenkään toimi silloin, kun rajan molemmin puolin käytetty kirjakieli on yksi ja sama (Belgia vs. Hollanti tai Ranska, Saksa vs. Itävalta jne.). Jos kirjakielellä on erottava funktio suhteessa toisiin kieliin, on sillä yhdistävä funktio suhteessa oman kielen murteisiin ja muihin standardeimattomiin kielimuotoihin.

Kuten uskon edellä olevassa kappaleessa tuoneeni esiin, on kaksi eri asiaa, miten kirjakieli ylipäänsä syntyy ja millainen kirjakieli on. Edellinen kysymys liittyy oleellisesti (esim. kansallisen) identiteetin syntyyn – ainakin useimmissa tapauk-

sisä. Jälkimmäinen kysymys taas liittyy kielensuunnitteluun, jolloin kysymys jo lähtökohdiltaan on ensisijaisesti kielellinen. On silti turha luulla, ettei yhteiskunnallisilla oloilla olisi vaikutusta kirjakielen muotoon. Poliitikko saattaa vaatia muista yhteisöistä erottautumisen maksimointia, josta kielellisenä seurauksena voi olla purismi. Tällöin kirjakieli pyrkii välttämään aineksia, jotka se joutuisi jakamaan jonkin toisen kirjakielen kanssa. Purismin aste voi olla merkittävä kirjakieltä käyttävän yhteisön asenteellisuuden mittari. Käsittelen ongelmaa niiden kirjakielten yhteydessä, joille purismi on ominaista.

Kirjallisista traditioista ja kirjakielestä

Olen aiemmin todennut, että kirjakielten kansallinen historiankirjoitus pyrkii usein ajoittamaan kirjakielen synnyn mahdollisimman kauas menneisyyteen. Vaikka kirjakieltä edeltävät, samalla alueella käytössä olleet kirjalliset traditiot eivät kovinkaan paljon muistuttaisi nykykirjakieltä, niiden saatetaan katsoa epäsuorasti tarjonneen mallin standardisaatiolle tai vähintäänkin vaikuttaneen kansallisen kirjakielen syntyyn. En väitä, ettei näin voisikin olla, ja siksi pyrinkin yksittäisiä kirjakieliä käsittelevissä luvuissa kuvaamaan myös standardisaatiokehityksiä edeltäviä kirjallisia traditioita. Tarkoituksena on selvittää, onko niillä todellista merkitystä nykykirjakielen synnylle vai käytetäänkö niitä vain nationalismin kielellisessä argumentaatiossa.

Vaikka lopputuloksen kannalta ei viime kädessä ole kovin oleellista, mihin aikakauteen nykykirjakielen muotoutuminen ajoittuu, saattaa kysymys nousta kirjakielen historian pääongelmaksi. Erityisen näkyvä asema tällä ongelmalla on bulgarian kirjakielen historiankirjoituksessa. Syynä lienee pääasiassa se, että merkittävimmät slaavilaiset kirjalliset traditiot (muinaiskirkkoslaavi, keskibulgaria) poikkeavat rakenteellisesti nykystandardista siinä määrin, että niiden lukeminen bulgarian kirjakielen historiaan saattaisi joutua kyseenalaiseksi selkeän kielellisen kontinuiteetin puutteessa. Kirjakielen synnyn tarkka ajoittaminen on useissa tapauksissa kuitenkin paitsi tarpeetonta, myös mahdotonta, vaikka joskus ajoituksia näkee tehtävän jopa vuosiluvun tarkkuudella. Tällaiseen pre-

sisioon voidaan päästä vain niissä tapauksissa, joissa kirjakieli on perustettu esimerkiksi poliittisella päätöksellä. Slaavinkielisillä alueilla tämä pätee lähinnä vain makedoniaan. Yleensä kuitenkin vernakularisaatio eli kirjakielen rakentaminen kansanmurteiden pohjalle – tai jopa itse standardisaatio – on tapahtunut pidemmän ajan kuluessa, mikä myös koskee normin kodifikaatiota.

Nationalistisen, identiteetin vanhuutta korostavan tutkimuksen hakiessa kirjakielellekin jatkuvuutta vanhemmat kirjalliset traditiot nähdään joskus nykykirjakielen esivaiheina, jonkinlaisina esistandardeina. Esistandardin käsite on kuitenkin huono, koska tällöin propositiona on määritelmän mukaan juuri kontinueetti. Selvä kontinueetti taas on mahdollista osoittaa vain harvoissa tapauksissa. Nykykirjakieli saattaa olla hyvinkin yhdenmuotoinen jonkin varhaisemman kirjallisen tradition kanssa, mutta tämä ei vielä merkitse kontinueetin olemassaoloa. Niinpä esimerkiksi slovakian keskimurteisiin pohjaava nykykirjakieli tuskin luotiin suoraan varhaisemman keski-slovakialaisen kulttuurimurteen (*kultúrna stredoslovenčianan*) jatkajaksi.

Slaavilaisten kirjakielten joukossa on kuitenkin tapauksia, joissa kirjakieli on selvästi kehittynyt katkeamattoman murrevoluution pohjalta. Tällaisia tapauksia ovat mm. tšekki tai puola. Tämä ei silti tarkoita, että tšekeillä tai puolalaisilla olisi ollut käytössään polyfunktioinen kirjakieli jo keskiajalla. Se todistaa pikemminkin jonkinlaisen kieleen tukeutuvan identiteetin varhaisesta olemassaolosta. Tällainen identiteetti on saattanut sisältää jopa epäkielellisiä, protonationalistisia piirteitä. Ja protonationalismi edeltää määritelmänsä mukaan nationalismia, kun taas varhain kehittynyt yhteisöllinen identiteetti ei välttämättä johda minkäänlaisen myöhemmän yhteisöllisen identiteetin muotoutumiseen taikka yhteiskunnallisen tai poliittisen rakennelman syntymiseen. Esistandardi kielitieteessä voisi siten olla rinnasteinen aatehistorian ja yhteiskuntatieteiden protonationalismi-käsitteen kanssa.

Proto-alkuiset käsitteet, jotka eivät ole harvinaisia esim. englannissa, eivät useinkaan ole sellaisinaan rinnasteisia eri tieteenaloilla. Niinpä englannin *proto-language* ('kantakieli') viittaa kielimuotoon, jonka aikaisempi olemassaolo on kiistaton, jos kerran on *language*. Nationalismia taas ei välttämättä edellä protonationalismi (jota mm. Hobsbawmin 1994a suomentajat mielestäni aivan oikein eivät ole pyrkinetkään suomentamaan).

Kansalliset kirjakielen historiat eivät siis yleensä tee eroa kielialueella vallinneiden kirjoitustraditioiden ja niiden kielimuotojen välillä, jotka suoraan ovat vaikuttaneet modernin kirjakielen syntyyn. Tässä kirjoituksessa edellinen käsitellään jo pelkästään siitä syystä, että koko tietyn kielialueen kirjoitus-historia assosioidaan joka tapauksessa alueen nykyiseen kirjakielen. Kriittisen kielisosiologian tehtävänä onkin tarkastella vanhempia kirjoitustraditioita niiden kunkinaikaisessa kansallisessa ja aatehistoriallisessa kontekstissa.

Mikä siis on periaatteellinen ero kirjallisten traditioiden ja kirjakielten välillä? Kirjallisina traditioina voidaan tuskin pitää yksittäisiä kirjoituksia tai yksittäisten kirjoittajien tekstikorpuksia, jollei niillä voida osoittaa olleen joko laajempaa merkitystä omassa ajassa tai vaikutusta myöhempiin kielimuotoihin. Usein tällaisen synkronisen merkityksen todistaminen on vaikeaa. Niinpä esimerkiksi ns. *Freisingin fragmentteja*, latinankieliseen koodeksiin lisättyjä, todennäköisesti muinaisslovenialaisia rippikaavoja, tuskin voidaan pitää jotakin laajempaa alppislaavilaista kirjallista traditiota edustavana tekstinä. *Freisingin fragmentit* eivät selvästikään ainakaan kokonaisuudessaan lukeudu myöskään kyrillomethodiaaniseen kirkkoslaavilaiseen vaan pikemminkin muinaisyläsaksalaiseen traditioon, jolloin niiden esiintyminen viittaa pikemminkin satunnaisuuteen.

Modernit kirjakielet eivät koskaan esiinny pelkästään kirjallisessa muodossa. Kirjalliset traditiot taas ovat aina pelkästään kirjoitettuja. Tosin niillä on usein ollut myös luettu realisaatio, mutta se, mitä niistä tarkkaan ottaen tiedämme, on kirjallisen muodon välittämää. Kirjalliset traditiot ovat kulttuurisia ilmiöitä, joita voi samalla kielialueella toisistaan riippumatta esiintyä useita. Kirjakielen eri muodoista taas käytetään nimeä variantti tai varieteetti. Kirjalliset traditiot eivät ole toistensa tai minkään laajemman kattokäsitteen variantteja vaan useimmiten itsenäisiä kielellisiä edustumia, joiden sisällä voi esiintyä huomattavaakin variaatiota, koska niitä ei sido yhdenmukainen normin kodifikaatio. Niiden olemassaoloa säätelee etupäässä funktionaalisuus. Kirjalliset traditiot ovat saattaneet aikanaan olla melko autonomisia kirjallisia kieliä, vaikka ne vain harvoissa tapauksissa täyttävät nykykirjakielen määritelmän mukaiset kriteerit.

Kirjakielen ja sitä edeltävien kirjallisten edustumien nimitykset ja nimitysten lingvistiset ja yhteiskunnalliset implikaatiot eri aikoina, eri kielissä ja eri tutkimustraditioissa on kiinnostava kysymys. Tarkoitukseni ei ole esitellä kaikkia mahdollisia kirjallisuudessa tavattavia kirjakieltä tarkoittavia termejä vaan luettelen esimerkinomaisesti vain joitakin pyrkien osoittamaan niiden yleisimmät käyttöalat.

Useissa kielissä neutraalina pidetty suomen kirjakieli-terminiä vastaava käsite viittaa kirjakielen kirjallisen esiintymän ensisijaisuuteen. En väitä, että termistä pitäisi tästä syystä pyrkiä eroon ja tuskin sellaiset vakiintuneet kirjakielet kuten ruotsi (*skriftspråk*), saksa (*Schriftsprache*) tai tšekki (*spisovný jazyk*) missään oloissa muuttaisivat käytäntöjään, vaikka niissä usein yleistermin ohella on spesifisempi käsite, jolla erotetaan lokaalit variantit ja interdialektit kirjakielestä (esimerkiksi saksan *Hochdeutsch*, *Hochsprache*, tšekin *spisovná čeština*). Kielitieteessä yleiseksi on tullut etenkin standardikielen käsite (*standard language*), mikä kaiketi johtuu tällaiseen kielimuotoon kohdistuvasta instrumentaalisemmasta tutkimustarpeesta ja kielimuodon kodifioituneisuuden korostamisesta. Kulttuurikielen käsite olisi sikäli käytännöllinen, että sillä voitaisiin operoida niin diakroniassa kuin synkroniassakin. En kuitenkaan käytä sitä sen sisältämän suppean funktionaalisen painotuksen vuoksi.

Vielä voimakkaampi kirjalliseen muotoon ja erityisesti kaunokirjallisuuteen viittaava implikaatio on sellaisilla käsitteillä kuin englannin *literary language*, ranskan *langue littéraire* tai venäjän *literaturnyj jazyk*. On huomautettava, että silloinkin kun kielitiede käyttää ns. neutraaleja kirjakieli-termejä, kirjalliset ja kirjallisuuteen viittaavat kielityypit saatetaan nimitä toisin (vrt. esim. serbian *književni jezik* ‘kirjakieli’ vs. *knjiški jezik* ‘kirjallinen kieli’).

Usein käsittäakseni yhteiskuntatieteilijät nimeävät kirjakieliä yhteiskunnallisten funktioiden mukaan. Näin ovat syntyneet ranskan *langue commune*, saksan *Gemeinsprache* tai venäjän (*obščē*)*nacional'nyj jazyk*. On myös tapauksia, jolloin kirjakieli naamioidaan dialektologisella käsitteellä: tällainen tapaus on esimerkiksi kroatialaisten lingvistien suosima *standardna novoštokaština* ‘standardi uusštokaavi’. On selvää, että tällaisten käsitteiden sisältöjen ymmärtäminen edellyttää

perehtyneisyyttä, eikä niitä siksi voi suositella yleisempään käyttöön.

Hyvin spesifisissä funktioissa, ts. sellaisissa, jotka korostavat jotakin tiettyä kirjakielen tyyliä tai ääntämystä, tavataan sellaisia termejä kuten saksan *Bühnen(aus)sprache*, englannin *RP (received pronunciation)* tai *BBC English*.

Standardoituja kirjakieliä edeltävillä (kirjallisilla) kielimuodoilla on monenlaisia nimiä ja implikaatioita, joita tarkastelen kutakin kieltä käsittelevissä luvuissa, koska ne useimmiten ovat käytössä vain tietyssä tutkimustraditiossa.

Identiteetti, nationalismi ja kirjakieli

Formaalisen historian näkökulmasta kirjakielten kehitykset näyttävät usein mutkattomilta itsestäänselvyyksiltä. Nykykirjakielten perspektiivistä voisi jopa puhua kansankielisten kirjakielten predestinaation dogmista, jolloin niiden ikään kuin oli määrä syntyä. Kirjakielillä ei kuitenkaan ole biologiseen evoluutioon verrattavaa syntymekanismia. Ne syntyvät, tai paremminkin ne luodaan, enemmänkin kulttuuristen ja yhteiskunnallisten vaikutusten seurauksena. Melko usein nykytilanne koetaan niin sanotusti hyväksi, jolloin unohdetaan, että jos kehitykseen vaikuttaneet tekijät olisivat olleet toiset, nykytilannekin olisi toinen – ja edelleen tulosta pidettäisiin todennäköisesti hyvänä. Kirjakielen tyyppiin vaikuttaneet tekijät voivat olla mitä moninaisimmat. Yritänkin kytkeä formaalisesti kuvatut kirjakielikkehitykset aatteellisiin, aikakausia myötäileviin synkronisiin konteksteihin ja ottaa esiin ongelmia, jotka mielestäni ansaitsevat tulla käsitellyiksi.

Tietenkään kaikella kirjallisella toiminnalla ei ole aatteellista taustaa, ja moni kirjallinen tuote on syntynyt spontaanista tarpeesta ilmaista jotain tavanomaiseen kommunikaatioon kuulumatonta sisältöä. Samalla on syntynyt tarve kehittää siihen sopiva kielellinen ilmaisumalli. Kulloisetkin kielitilanteet on siis pyrittävä kontekstualisoimaan, mikä pätee periaatteessa mihin hyvänsä diakroniseen tutkimukseen. Historia opettaa -aksiooman voi siis unohtaa muuna kuin moraalisena opinkappaleena.

Viime vuosikymmeninä käydyn nationalismia ja kansakuntakonseptioiden kehitystä koskevan keskustelun perusteella voidaan erottaa kaksi

melkoisesti toisistaan poikkeavaa näkemystä: ns. modernistinen ja esimodernistinen näkemys. Periaatteellinen ero on aatteellisen nationalismin ja kansallisen identiteetin ajoituksessa. Modernistit katsovat nykytyyppisen nationalismin saaneen alkunsa 1700-luvun lopulla, jolloin se myös olisi ensisijaisesti eurooppalainen ilmiö. Esimodernistit puolestaan näkevät tietyillä kansakunnilla olleen nationalismia tai etabloitunutta kansallista identiteettiä jo varhemmin – useimmiten keskiajalla (tästä johtuu myös nimitys *medievalistit*). Kysymys on siis aatehistorian tulokinnasta. Usein modernisteillakin tapaa viittauksia protonationalismiin, jolloin kansallisen identiteetin perusrakenteita voitaisiin havaita modernia nationalismia edeltävällä ajalla.

Usein kirjallisuudessa tapaa käsitteen ‘kansallinen herääminen’. Tällöin oletusarvona on, että kansakunta olisi ollut olemassa iät ajat odottaen ainoastaan sopivaa hetkeä ja olosuhteita voidakseen «herätä». Malli nojaa selvästikin luonnontieteistä lainattuun säännönmukaisuusajatteluun. Useimmissa tapauksissa herääminen on tulosta tietoisesta ja aktiivisesta herättelystä, jonka motiivit ja argumentit voivat olla mitä moninaisimmat.

Yleinen on myös se aatehistoriallinen käsitys, että nationalismi on kansakuntakonseption muotoutumisen ideologinen premissi. Mielenkiintoiseksi tämän kysymyksen slaavilaisessa maailmassa tekee se, että nationalismia voidaan havaita myös neo- tai postnationalismina, jolloin se on herätetty henkiin vahvistamaan esimerkiksi federalismin myötä heikentynyttä tai koon puuttunutta kansallistunnetta. Nationalismilla on tuolloin usein poliittisesti latautunut konnotaatio, vaikka näin ei välttämättä tarvitsisi olla.

Modernistit lienevät oikeassa siinä, että kansallinen identiteetti on tullut tärkeäksi vasta uudempana aikana. Modernin nationalismin tunnistaa myös usein sen poliittisesta tavoitteesta, kansallisvaltiosta. Modernistinen näkemys nationalismin luonteesta ei nähdäkseni sulje pois mahdollisesti varhemmin esiintyneitä identiteettiparadigmoja, jotka eivät ole ensisijaisesti kansallisia.

Mitään slaavilaista identiteettiä on varsin turha etsiä, vaikka yhteisslaavilaisia virtauksia tunnetaan etenkin 1800-luvulta. Sellainen saattaa ilmetä myös esim. joidenkin valtioiden kansallishymneissä (esim. entisen Jugoslavian *Hej Slaveni* ‘Hei slavaavit’). Koko nykyaikainen identiteettikonseptio oli tuiki tuntematon slaavinkielisillä alueilla ennen keskiaikaisien valtioiden syntyä (Tšekin kruunun maat, Moskovan Venäjä, Serbia, Bulgaria, Puola) – tuolloinkin tosin konstellaatiot tuskin koskivat koko kansaa. Niitä ei yksinkertaisesti tarvittu. Tosin etenkin romantiikan aikakaudella heräsi pyrkimyksiä yhteisslaavilaisiin aatteisiin, mutta ne jäivät suunnilleen samalle tasolle kuin jos romaanisia kieliä käyttävät kansat olisivat tunteneet jonkinlaista yhteisromaanista identiteettiä. Poikkeuksena voidaan pitää kyrillomethodiaanista kirjallista traditiota, joka useimmissa tapauksissa kulki nimellä slaavi(lainen). Juuri tämä

traditio osaltaan poiki slaavia puhuvien kansojen keskuuteen konseption slaavilaisuudesta, sikäli kuin sitä tarvittiin.

Keskiajalla ja etenkin sen alkupuolella ennen ensimmäisten valtioiden syntyä slaavia puhuvilla alueilla (tuolloinkin identiteetti pohjasi paljolti muuhun kuin kieleen) slaavia puhuvat kansat enimmäkseen ja parhaimmillaan tunsivat jonkinlaista heimoidentiteettiä, joka oli paikallista. Historialliset lähteet tuntevat runsaan joukon heimonimiä, joilla on slaavilainen etymologia (tai jotka muutoin voidaan tunnistaa slaavia puhuviksi heimoiksi). Totuus on, että kansannimi «slaavi(lainen)» ei kantaslaavilaisesta (ja suhteellisen yhtenäisestä) kielimuodosta huolimatta esiinny ennen keskiaikaa ja tuolloinkin rajoitetusti. Heimonomitykset sen sijaan ovat runsaat. Usein ne liittyivät maantieteellisiin reaalioihin, vrt. *pol'ane* 'niittykansa', *jezerjane* 'järvikansa', *moravljane* 'Morava-joen kansa', jne. On myös hieman epäselvää, mitä sellaiset heimonimet kuin kroaatit ja serbit tarkoittavat. Usein on esitetty iranilaisia etymologioita, jolloin kyseessä saattaisivat olla varhaiset slaavilais-iraaniset sekakielisuhteet. Absurdiuksista ks. mm. Brunnbauer (2007, 2010). Itäslaavilainen Nestorin kronikka (kirjallisuusluettelossa Nestor), jonka alkuteksti on hävinnyt ja joka on säilynyt vain nuorempina kopioina, luettelee runsaan joukon erilaisia kansannimiä, niin slaavilaisia, skandinaavisia kuin suomalais-ugrilaisiakin. Heimoidentiteetit ovat verrattavissa nykyisiin paikallismurteita käyttäviin yhteisöihin, eikä niillä ole vaikutusta nykyisten yhteisöidentiteettien kannalta.

Menemättä syvemmälle varhaishistoriaan voin todeta, että osa vanhoista heimonimistä on yhä käytössä, mutta todennäköisesti aivan eri funktiossa kuin alun alkaen (serbit, kroaatit). Jouko Lindstedt (2020) tarjoaa erinomaisen suomenkielisen katsauksen slaavilaisten kansojen varhaisvaiheisiin. Hänen kirjastaan lukija myös löytää viittauksia muuhun kirjallisuuteen.

Kansallisen identiteetin kehitystä ei voida useimmissa tapauksissa määritellä jonkin synkronisen vaiheen tai peräti vaikuttajan mukaan. Diakronisen sosiologian sekvenssit, sen synkroniset vaiheet, nivoutuvat usein toisiinsa ilman selviä rajoja. Vaikka yksi kansallisuusaatteen auktoriteetti olisi esittänyt ajatuksiaan laajaltikin, sen ei vielä ole tarvinnut merkitä aatteen yleistä hyväksyntää koko yhteisössä. Varhainen kansallisuusajattelu onkin ollut usein luonteeltaan elitististä.

Selkeänä kansallisvaltion kodifikaationa voidaan pitää esimerkiksi perustuslakia tai itsenäisyysjulistusta – tai niihin verrattavissa olevia deklaratiivisia tai juridisia dokumentteja. Ne eivät kuitenkaan useimmissa tapauksissa määritä nationalismia tai kansakunnan substanssia (vrt. kuitenkin uudemmat poliittiset Itä-Euroopalle tyypilliset tendenssit presisoida perustuslakeja arvoilla).

Kuten yllä olevista luvuista on käynyt ilmi, kirjallisilla traditioilla ei välttämättä ole kansallista aatetaustaa. Niiden synty ja esiintyminen saattaa olla puhtaasti kulttuurista tai pragmaattista. Slaavien kirjalliset traditiot kytkeytyvät useimmiten laajempiin eurooppalaisiin virtauksiin ja erot alueiden välillä selittyvätkin kuulumisesta johonkin kulttuuriseen isomorfialueeseen. Venäjällä, Bulgariassa ja Serbiassa kirjalliset traditiot ovat ensisijaisesti kyrillomethodiaanisista, mikä laajemmassa kontekstissa tarkoittaa bysanttilaisuutta tai neobysanttilaisuutta. Puolassa, osittain Ukrainassa, Tšekinmaalla ja Sloveniassa kirjalliset traditiot ovat syntyneet renessanssin, humanismin ja romantiikan vaikutuksesta. Kroatian rannikon kaupungeissa on kukoistanut italialainen renessanssi ja barokki. Uskonpuhdistuksella on ollut suuri vaikutus etenkin tšekien ja sloveenien omakielisten traditioiden muotoutumisessa.

Kulttuurisia isomorfeja (vyöhykkeitä) tutkii nykyisin lähinnä kulttuurintutkimus. On selvää, että niin isomorfien erottamisessa käytetyt kriteerit kuin niiden ryhmittäminen isomorfialueiksikin on suhteellista. Tällöin kulttuuristen isomorfialueiden suhteellisuus olisi verrattavissa arkeologian attestoimiin kulttuureihin tai kielitieteen (korkealla abstraktiotasolla) määrittämiin dialektologisiin isoglossivyöhykkeisiin eli murteisiin.

Kirjakielen standardisaatio kaikilla slaavilaisalueilla on tapahtunut vasta kansallisen identiteettikysymyksen kristalloiduttua. Koska kuitenkin nykymuotoisia kirjallisia traditioita esiintyy ennen nationalismin aikaa, loogisena päätelmänä on ollut myös kansallisen kirjakielen ja kansakunnan olemassaolon yhtäaikaisuus. Jos siis nationalistisen historiankirjoituksen lähtökohtana on kansakunnan olemassaolon ikaikaisuus, sen käyttämä kielikin olisi ollut olemassa – vaikkakin standardoimattomassa muodossa – ammoisista ajoista lähtien. Minkäänlaiseen kielten syntyä käsittelevään (glottogeneettiseen) tutkimukseen ei ole tässä yhteydessä syytä mennä ja kielen osalta tarkastelun kohteena ovatkin sellaiset kielimuodot, jotka joko suoranaisesti ovat stimuloineet kansallisuusaatetta tai ainakin merkittävästi vaikuttaneet sellaisen kehittymiseen. Tässä yhteydessä voidaan todeta, että kielen osuus nationalistisessa argumentaatiossa ja kansakuntakonseption muotoutumisessa on joissakin tapauksissa hyvinkin yksiselitteinen, kun taas toisissa tapauksissa se on erinomaisen monimutkainen.

Nationalismin, kansallisuusaatteen ja erilaisten kansakuntakonseptioiden synty voidaan selittää monenlaisilla mekanismeilla ja kronologioilla, kuten yllä olevasta esityksestä käy

ilmi. Siksi on turha odottaa, että yleistyksiä voitaisiin tehdä slaavienkaan kohdalla. Tulkinnallisuus johtuu osaksi siitä, että niin kriteerit kuin käsitteistökin ovat monipolvisia abstraktioita, jotka kuitenkin usein perustuvat suppeisiin esimerkkita-pauksiin. Onkin turvallisinta ottaa lähtökohdaksi nykyiset slaavilaiset kansakuntakonseptiot, jotka tietenkin myös voidaan kyseenalaistaa erilaisin – eikä vähiten kielellisin – kri-teerein. Monet alla esitetyistä kytkennöistä perustuvat omiin käsityksiini, enkä suinkaan pyri väittämään, että tulkintani olisivat ainoita mahdollisia.

Kielen ja kansakunnan herderiläinen ekvivalenssi, joka vaikuttaa varsin mutkattomalta itsestäänselvyydeltä, ei ole mikään automaatio. Kansakunnan ei ole pakko standardoida kirjakielekseen mitään tiettyä kielimuotoa – ei edes sitä, jota alueella puhutaan. Toisaalta kielen asema kansakuntakonsep-tion kehityksessä voi olla sekundaari. Se, mikä nykytilanteesta katsoen näyttää normaalilta ja vääjäämättömältä kehitykseltä niin kielen kuin kansakuntakonseptionkin osalta, saattoi näyt-tää aivan toiselta esimerkiksi sata tai kaksisataa vuotta sitten.

Johann Gottfried von Herderin (1744–1803) käsitys kansan ja kielen ekvivalenssista loi perustan paitsi Saksan yhdistymiselle, myös kansakunnan «löytymiselle» kielen kautta useilla slaavien asuttamilla alueil-la. Lisättäköön tosin, että konsepti ei täysin toiminut saksankielisten alueidenkaan osalta, koska Habsburgien saksankieliset maat jäivät Itävallaksi ja saksankielinen Sveitsi pysyi Saksan ulkopuolella.

Seuraavissa luvuissa keskitytään siihen, mikä on kielen, kirjallisten traditioiden tai kirjakielten suhde identiteettiin. On siis yhtäältä koetettava selvittää, heijastaako jokin kielimuoto itsessään tiettyä identiteettiä, ja toisaalta on tarkasteltava kielen tarkoituksellista käyttämistä identiteetin rakentamisen välineenä. On selvää, että edellinen dimensio käsittää nationa-lismeja edeltävän ajan, kun taas jälkimmäinen on tyypillinen nationalismin ajan ilmiö.

Luku II

Slaavilaisten kirjakielten synty

Tässä pääluvussa uskon pääseväni asiaan ja käsittelen slaavilaisten, mutta myös slaavien, kirjallisten traditioiden ja kirjakielten formaalista historiaa alueellisina ja kronologisina kokonaisuuksina. Esitän kultakin kielialueelta läpileikkauksen niistä kielen kannalta relevanteista prosesseista, joita yleisesti pidetään merkittävinä joko kulloisenkin aikakauden kontekstissa tai kirjakielen myöhempien vaiheiden kannalta. Näen kehitysten olevan toisiaan seuraavia vain silloin, kun kontinuiteetti on todettavissa. Pyrin välttämään kielissä itsessään tapahtuneiden muutosten kuvaukseen perustuvia jaotteluita, koska kirjakielten kehitys ei läheskään aina määräydy kielissä itsessään tapahtuneiden muutosten perusteella. Kirjakielikemityksen kuvauksen ei myöskään tule olla pelkästään kirjallisuustieteellistä kuvausta, vaikka kulttuurinen periodisaatio kieltämättä usein parhaiten sopii kirjakielikemityksiin.

Koska kansallisten kirjakielten muotoutuminen useimmissa tapauksissa ajoittuu nationalismia seuraavaan aikaan, vanhemmat kirjalliset traditiot ovat usein spontaaneja paikallisia kirjallisia edustumia, joilla on aikaansa sidottu pragmaattinen funktio. Kunkin kirjakielihistorian tulee näin ollen pysytellä kronologian kannalta relevanteissa ja oikea-aikaisissa historiallisissa, kulttuurihistoriallisissa ja poliittisissa konteksteissa. Se, onko lukujen alajaottelu kielellinen, alueellinen, historiallinen vai kulttuurinen, määräytyy tapauskohtaisesti. Mikäli on mahdollista tai ylipäänsä tarpeen, yritän tuoda esiin kunkin kehityksen periodisaatioon liittyviä ongelmia.

Olen pyrkinyt tuomaan korostetusti esiin niitä kielellisiä ongelmia, jotka eri aikoina ovat olleet tyypillisiä eri kielille. Ja kuten alla olevasta tekstistä toivoakseni käy ilmi, eri kielten ongelmat ovat varsin erilaisia. Kirjakielten muotoutumisen ongelmana on voinut olla tarkoituksenmukaisen kansanmurrepohjan valinta, jolloin usein on päädytty kompromissiin. Tuloksen ei ole tarvinnut rakentua yhdelle murteelle vaan kirja-

kieli on saatettu rakentaa supradialektaaliseksi, jolloin kielipiirteitä on koottu yhteen useista murteista. Ongelmana on voinut niin ikään olla kirjakielen vernakularisaatioprosessin (kansankielistämisen) tarkoituksenmukaisuus. Varhain muotoutuneet kirjakielet taas ovat saattaneet jäädä arkaaisiksi tai joitakin kieliä on saatettu tietoisesti arkaisoida, jolloin niiden oheen on muodostunut korvaavia intellektualisoituja kielimuotoja. Joissakin tapauksissa kehitykselle on ollut leimallista useampien ongelmien päällekkäisyys. Tarkastelen tällaisia kysymyksiä kootusti kolmannessa pääluvussa.

Olen joutunut tekemään epäkonventionaalisen valinnan kielten jaottelussa. Yksi kielikohtainen käsittely, varhainen itäslaavi, poikkeaa totutusta kielikohtaisesta jaottelusta. Syyinä tähän on se, että en halua ottaa kantaa siihen, kuvaanko nykyisen venäjän, valkovenäjän vai ukrainan kirjakielen varhaishistoriaa, koska yhteinen historia ei ole segmentoitavissa. Periaatteessa olisin voinut menetellä samoin bulgarian ja makedonian tai serbian kroaatin, bosnian ja montenegron varhaishistorian kohdalla. Koska makedonialaisesta kansallisuusaatteesta kuitenkin jopa makedonialaisen käsityksen mukaan voidaan puhua vasta 1800-luvun lopulta lähtien, ei sitä varhemman kielihistorian sijoittaminen bulgarian alle ole epäoikeudenmukaista. On myös muistettava, että 1800-lukua edeltävänä aikana makedonialaiset identifioituivat etupäässä juuri bulgarialaisiksi – jos eivät sitten identifioituneet vain slaaveiksi tai kristityiksi. Serbian kroaatin, bosnian ja montenegron kohdalla taas kirjakielten erillinen käsittely olisi ollut huono vaihtoehto, koska nykyiset kirjakielet on ensisijaisesti rakennettu yhdeksi kirjakieleksi. Myös kirkkoslaavin olen käsitellyt erikseen, vaikka se ei sellaisenaan ole minkään kielen varhaishistoriaa – tai sitten se on sitä monenkin kielen kohdalla. Näin kielikohtainen käsittely jakautuu kolmelle tasolle.

Slaavilaisia kirjakieliä ja niiden kehityshistorioita käsitteleviä yleisteoksia on runsaasti. Suuren osan muodostavat formaaliset kirjoitetun kielen historiat, joihin yleensä on kirjattu kaikki tietyllä kielialueella tapahtunut kirjallinen toiminta. Koska tämä kirja painottaa enemmänkin kirjakielten osuutta kansallisuusaatteiden ja identiteettien muotoutumisessa menemättä liialti yksityiskohtiin, annan lukijalle lyhyen luettelon sellaisesta kirjallisuudesta, josta on löydettävissä tarkempaa tietoa kirjakielten vaiheista. Pidättäydyn kommentoimasta

bibliografiaa. Suhteellisesti uusimman kirjakielitalanteen osalta, jota tämä kirjoitus ei pyri esittelemään, lukijan on syytä tutustua kielikohtaisiin kokoomateoksiin, joita on julkaistu sarjassa *Najnowsze dzieje języków słowiańskich* (teokset on kirjoitettu kulloisellakin slaavilaisella kielellä ja ne löytyvät kirjallisuusluettelosta toimittajan nimen kohdalta). Tätä kirjoitettaessa ei erinomaisen hyödyllinen ja ajankohtainen *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online* vielä ole valmis. Olen ottanut kirjallisuusluetteloön valikoiden siinä jo julkaistuja yksittäisiä kieliä käsitteleviä artikkeleita.

Kirkkoslaavin traditio(t)

Kirkkoslaavin varhaisinta tunnettua muotoa, muinaiskirkkoslaavia, näkee usein kutsuttavan vanhimmaksi slaavilaiseksi kirjakieleksi. Olisi kuitenkin täsmällisempää puhua vanhimmasta slaavilaisesta kirjallisesta traditiosta kuin kirjakielestä, koska varhaisin kirkkoslaavi ei esiinny juurikaan muissa kuin kirkollisessa funktiossa. Kirkkoslaavilainen traditio on sen yli tuhatvuotisesta iästä, alueellisesta levinneisyydestä ja kielellisten piirteiden eroista huolimatta kulttuurisesti sangen yhtenäinen. Ja koska myöhempiä kirkkokielen muotoja on käytetty myös maallisiin tarkoituksiin, voi kulttuurisessa ja aatehistoriallisessa kontekstissa olla paikallaan puhua kirkkoslaavista kyrillomethodiaanisenä tai bysanttilais-slaavilaisena traditiona.

Kirkkoslaavi ei missään sen ilmenemismuodossa – ei edes varhaisimmassa – ole täysin homogeeninen kielimuoto. Jo varhaisimmissa käsikirjoituksissa esiintyy eroja, jotka kuvaavat kielimuodon alueellista hajontaa. Erot luonnollisesti syvenevät kirkkokielen levittyä eri puolille Slaviaa ja paikallisten edustumien loitottua ajallisesti eteläslaavilaisesta alkumuodosta.

Kirkkoslaavin yleinen merkitys erillisten slaavilaisten kirjakielten kehityksille on kiistaton. Paitsi että kirkkoslaavin eri versioita (redaktioita eli resensioita) on käytetty prestiisikielinä monilla alueilla vielä 1800-luvulla, ne ovat jättäneet vaihtelevan joukon kielipiirteitä nykykirjakieliin. Luonnollisesti kirkkokielen vaikutus kansankielipohjaisiin kirjakieliin on suurempi ortodoksisilla alueilla (*Slavia orthodoxa*) kuin katolisilla

(*Slavia romana* tai *Slavia latina*). Jako ei kuitenkaan ole yksioikoinen, eikä sitä pidä käsittää kirkkokuntaiseksi. Jos *Slavia orthodoxa* käsitetään bysanttilaisuuden slaavilaisena kulttuurisena ja aatteellisena realistumana, siihen voidaan ilman muuta lukea henkinen (ja hengellinen) kehitys Venäjällä, Bulgariassa ja osittain Serbiassa. Aatteelliset kontekstit Ukrainassa ja Valko-Venäjällä ovat pikemminkin peräisin puolan välittämästä *Slavia latinasta*. Ja Puolaan tuodut aatteet taas olivat varsin yleiseurooppalaisia (renessanssi, humanismi ja jopa uskonpuhdistus). Alun perin kirkkoslaavilainen traditio oli kuitenkin verrattain yhteisslaavilainen, eikä sen esiintyminen ole suoraan projisoitavissa kristillisen kirkon dikotomiaan.

Päinvastoin kuin slaavilaisten kansojen kirjakielet, kirkkoslaavi ei ole jaettavissa formaalisen historian jaksoihin tai aikakausiin. Tarkoituksenmukaisempaa on käsitellä sitä alueellisesti. Huomiota on syytä kiinnittää niin ikään nimityksiin ja kirkkokielen redaktioiden osuuteen varsinaisten kirjakielten kehityksessä. Päällekkäisyyden välttämiseksi esittelen tarkemmin eri slaavilaisissa kirjakielissä esiintyvän kirkkokielisen vaikutuksen ja komponentin niiden kielten yhteydessä, joiden kehityksessä sillä on ollut merkitystä.

Muinaiskirkkoslaavi

Vanhinta kirkkoslaavilaista kielimuotoa nimitetään meillä muiniskirkkoslaaviksi. Käytäntö juontaa juurensa tietenkin saksasta (*Altkirchenslavisch*), ja englanniksi se kulkee nimellä *Old Church Slavonic*. Useissa muissa traditioissa kielimuoto tuntee nimen *muinaisslaavi* (venäjän *staroslavjanskij jazyk*, kroaatin *staroslavenski jezik*, ranskan *vieux slave*). Joskus eroja on samankielistenkin traditioiden välillä: esimerkiksi DDR:ssä käytettiin paljon *Altslawisch*-termiä. Kaiken lisäksi muiniskirkkoslaavia on pyritty kansallistamaan. Tästä esimerkkinä on bulgarialaisten käyttämä nimitys *starobälgarski ezik* ('muinaisbulgaria'), joka luultavasti nojaa varhaisempaan saksankieliseen tutkimustraditioon (mm. August Leskien käytti kielestä nimeä *Altbulgarisch*) ja joka siitä syystä istuu hyvin bulgarialaiseen kansalliseen narratiiviin. Sloveeni Franc Miklošič (Franz Miklosich, 1813–1891) taas piti maanmiehensä Jernej Kopitarin (1780–1844) esimerkkiä seuraten muiniskirkkoslaavia pannonialaisena kieli-

muotona ja nimitti sitä muinaissloveeniksi (*Altslovenisch*). On huomautettava, että olen edellä tuonut esiin vai yleisimmät kielen nimitykset, ja että muitakin nimityksiä kielestä esiintyy.

Muinaiskirkkoslaavi itsessään jaetaan kahteen vaiheeseen, joista varhaisinta voitaisiin suomeksi kutsua alkukirkkoslaaviksi (Trubetzkoy'n 1968 *Urkirchenslavisch*) ja myöhempää, käsikirjoituksissa tavattavaa kielimuotoa varsinaiseksi muinaiskirkkoslaaviksi. Koko muinaiskirkkoslaavi ja useat sitä seuranneet kirkkoslaavin bysanttilaiset muodot kuuluvat kyrillomethodiaaniseen traditioon. Alkukirkkoslaavia seurannut varsinainen muinaiskirkkoslaavilainen vaihe voidaan jakaa alueellisesti ja ajallisesti määriteltäviin alajaksoihin: määri-läis-pannonialaiseen ja bulgarialais-makedonialaiseen vaiheeseen. Joskus eri vaiheista näkee käytettävän sellaisia nimityksiä kuin muinaiskirkkoslaavin ensimmäinen (Etelä-Makedonia), toinen (Määri-Pannonia) ja kolmas (Bulgaria-Makedonia) kotimaa (saksan *Heimat*).

Alkukirkkoslaavi on rekonstruoitu muinaiskirkkoslaavin muoto. Rekonstruktion tarve johtuu siitä, että varhaisimmat kirkkoslaavilaiset käsikirjoitukset ovat varhaisimmillaankin peräisin 900-luvun lopulta eli yli sata vuotta kielimuodon luoneiden «slaavien apostolien», Kyrilloksen ja Methodioksen toimintaa seuranneelta ajalta. Käsikirjoitusten kanssa samanaikaisia (dateerattuja) piirtokirjoituksia on 900-luvulta.

Alkukirkkoslaavin rekonstruktio on vaikea: grafeemiset suhteet tekstikorpuksessa eli säilyneissä muinaiskirkkoslaavin teksteissä ovat moninaiset, eikä suoraa evidenssiä ole edes siitä, mikä kirjaimisto on alkuperäinen. Mitä ilmeisimmin alkukirkkoslaavi pohjautui eteläisimpiin eteläslaavin murteisiin ja yhtä ilmeisesti ensimmäinen slaavilainen kirjaimisto oli glagolitsa eli glagoliittinen kirjaimisto. Nimensä glagolitsa kuitenkin on saanut vasta myöhempänä, kroatiankirkkoslaavilaisena aikana. Kyrillinen kirjaimisto lienee luotu Bulgariassa varsin pian glagolitsan rinnalle, jolloin kirjaimistoilla on saatannut alun alkaen olla funktionaalinen ero: glagolitsaa olisi käytetty käsikirjoituksissa ja kyrillitsaa piirtokirjoituksissa (Trubetzkoy 1968). Se, että glagoliittinen kirjaimisto mitä ilmeisimmin on kyrillistä vanhempi, todistautuu ainakin sillä, että glagoliittisten kirjainmerkkien numeroarvot ovat itsenäiset, kun taas kyrillitsassa ne noudattavat kreikan numerointia. Myös se, että joidenkin kyrillisten käsikirjoitusten alla piilee

poisraaputettu glagoliittinen teksti, viittaa siihen, että kyrillitsa on korvannut glagolitsan. Tällaisia toisen kirjaimiston päälle kirjoitettuja tekstejä kutsutaan palimpsesteiksi.

Alkukirkkoslaavilaisen ajan voidaan katsoa käsittäneen Kyrilloksen ja Methodioksen oman toiminnan lisäksi heidän välittömien oppilaidensa toiminnan. Tällöin alkukirkkoslaavi ajoittuisi 860-luvulta 900-luvun puoliväliin. Kyrillitsa syrjäytti glagolitsan ehkä jo 1100-luvulla etelässä (Bulgariassa, Makedoniassa ja Serbiassa), eikä glagolitsa juurikaan liene levinnyt Kiovan Venäjälle tai muille itäslaavilaisille alueille. Glagoliittisia graffiteja on tosin löydetty Novgorodin kirkoista, joten kirjaimisto on ollut jossain määrin tunnettu myös pohjoisimpien slaavien keskuksissa. Glagolitsa jäi käyttöön Kroatian rannikolle ja saaristoon, ja sitä on käytetty jonkin verran myös Böömissä.

Yksi slavistiikan visaisimmista kysymyksistä koskee glagolitsan alkuperää. Ongelma on askarruttanut tutkijoita jo yli kahdensadan vuoden ajan. Koska glagolitsalle ei kokonaisuutena ole löydettävissä esikuvaa mistään tunnetusta kirjaimistosta, tieteellinen mielikuvitus on poikunut monenlaisia teorioita: yhtäältä esikuvaa on etsitty kreikan minuskeli- ja kursiivikirjoituksesta, ja toisaalta sille on pyritty löytämään malli muista, etupäässä itämaisista kirjaimistoista. On myös mahdollista, että glagolitsalla ei kokonaisuutena ole yksittäistä esikuvaa vaan sen luoja, todennäköisimmin Konstantinos-Kyrillos, on pyrkinyt laatimaan täysin uuden kirjaimiston. Tämäkään ei sulje pois sitä mahdollisuutta, että yksittäiset merkit pohjautuisivat muiden kirjaimistojen malleihin. Kyrillitsan alkuperä sen sijaan on selvästi nähtävissä: se on miltei sellaisenaan lainattu kreikan majuskelikirjaimistosta. Ainoastaan ei-kreikkalaisten, slaavin spesifisiä äännteitä kuvaavien merkkien alkuperä askarruttaa. Yleisimmin niitä pidetään vastaavien glagoliittisten merkkien modifikaatioina. Arvoituksellinen on myös 900-luvulla eläneen munkki Chrab(ä)rin lausuma, jonka mukaan slaavit olisivat ennen Kyrilloksen ja Methodioksen aikaa kirjoittaneet erilaisin viivoin ja piirroin. Todennäköisimmin kysymyksessä ei ole mikään järjestelmällinen kirjaimisto. Suomalainen slavistiikan maisteri Georg Tschernochvostoff esitti 1940-luvulla pro gradu -tutkielmassaan käsityksen, että osa glagolitsan merkeistä voitaisiin tulkita kristillisiksi symboleiksi.

Myös alkuglagolitsan grafeeminen ja siten myös alkukirkkoslaavin äännejärjestelmän rekonstruktio on vaikea. Tässäkin kysymyksessä näyttää vallitsevan tieteellisten käsitysten dikotomia: Yksi koulukunta pitää säilyneiden käsikirjoitusten antamaa kuvaa alkuperäisenä ja tiettyjen grafeemisten erojen yhdenmukaistamista «standardiksi» oikeana rekonstruktiona. Toinen koulukunta on radikaalimpi ja uskaltautuu puolustamaan mahdollisuutta rekonstruoida sellaisiakin grafeemisiä rakenteita, joita käsikirjoituksissa ei sellaisinaan tavata. Itse tunnustaudun jälkimmäisen koulukunnan edustajaksi.

Se historiallinen konteksti, jossa niin muinaiskirkkoslaavi kuin sen kirjoittamiseen tarvittava(t) kirjaimisto(t)kin luotiin, tunnetaan varsin hyvin. Päälähteinä ovat Konstantinos-Kyrilloksen ja Methodioksen elämäkerrat (*Vita Constantini* ja *Vita Methodii*), jotka tosin tunnetaan vain myöhäiskeskiaikaisina, pääasiassa itäslaavilaisina kopioina. Niiden hagiografinen värittynyys kuitenkin antaa aihetta kriittisyyteen. Myös Rooman paavien kirjeenvaihdosta saadaan valaistusta aikakauden tapahtumiin.

Muinaiskirkkoslaavin syntyhistoria nivoutuu 800-luvun itäisen Keski-Euroopan ja Kaakkois-Euroopan poliittisiin ja kirkkohistoriallisiin tapahtumiin. Suur-Määrin ruhtinas Rastislav (tai Rostislav) pyysi Bysantin keisari Mikael III:ta lähettämään valtakuntaansa slaavinkielisiä oppineita saarnaamaan Jumalan sanaa kansan omalla kielellä. On siis huomattava, että Suur-Määrin slaavit olivat jo tuolloin kristittyjä, eikä missiota ollut tarkoitettu käännättämiseen. Vuonna 863 veljekset Konstantinos ja Methodios, jotka olivat kotoisin Thessalonikin seudulta ja osasivat siksi kreikan ohella slaavia (ollen mahdollisesti jopa kaksikielisiä), saivat tehtävän suorittakseen ja lähtivät Määriin. Rastislavin motiivit lienevät olleet poliittiset: slaavilaisen liturgian avulla oli määrä kaventaa saksalaisen (baijerilaisen) papiston valtaa Määrissä ja Pannoniassa.

Värikkäiden vaiheiden jälkeen ja Konstantinoksen (munkkinimeltään Kyrillos) jo kuoltua Methodios päätyi paavin lähettämäksi arkkiepiispaksi Määriin ja Pannoniaan. Methodioksen kuoltua hänen oppilaansa joutuivat pakenemaan Bulgariaan ja Makedoniaan, jonne syntyi kyrillomethodiaanisen kirjallisen tradition uusia keskuksia.

Muinaiskirkkoslaavin kieltä koskevien ongelmien lisäksi paleoslavistii-kassa (eli muinaiskirkkoslaavin tutkimuksessa) on kiistelty niinkin perustavista kysymyksistä kuin Suur-Määrin ruhtinaskunnan sijainnista. Suur-Määrin nimi (*Velikaja*) *Morava* voi näet viitata paitsi nykyisessä Määrissä sijaitsevaan Morava-jokeen, myös Serbiassa oleviin samannimiin jokiin. Kun lisäksi tiedetään, että arkkiepiispan jurisdiktioon kuului myös Sirmium (nyk. Sremska Mitrovica Serbiassa), ovat jotkut oppineet lokalisoineet Suur-Määrin etelämmäksi. Sirmiumin tiedetään kuitenkin olleen tuolloin Bulgarian valtakunnan alueella, jonne Rooman kirkon jurisdiktio tuskin ylsi, ja kun lisäksi tiedetään Sirmiumin tultua aikaisemmin avaarien hävittämäksi, ei Suur-Määrin eteläistä sijaintia pidetä yleisesti kovinkaan todennäköisenä.

Ei ole tiedossa, mitä pyhiä tekstejä «slaavien apostolit» kreakasta käänsivät ja mitä he veivät mukanaan Suur-Määriin ja Pannoniaan, jossa varsinainen kirkkoslaavilainen toiminta alkoi. Todennäköisimmin he käänsivät ensisijaista käyttökirjallisuutta, jota tarvittiin liturgiassa. Tällaisia tekstejä ovat mm. aprakos-evankeliumi (lyhyt tai pitkä) ja psalttari. Mahdollisesti veljekset myös täydensivät aprakos-evankeliumin tetraevankeliumiksi.

Liturgisten tekstien genrejä koskeva terminologia perustuu tässä kirjoituksessa kansainväliseen käytäntöön, joka saattaa poiketa mm. Suomen ortodoksisen kirkon käytännöstä. Niinpä tetraevankeliumilla tarkoitetaan neljän evankeliumin muodostamaa kokonaisuutta (Suomessa evankeliumikirja), aprakosevankeliumi on kokoelma evankeliumitekstejä, jotka on ryhmitelty luettaviksi kirkkopyhien mukaan, ja psalttari puolestaan on psalmien kirja.

Muinaiskirkkoslaavin tekstikorpukseen luetaan hyvin rajallinen määrä säilyneitä käsikirjoituksia. Korpuksen rajaamiseen käytetään tiettyjä kielellisiä kriteerejä. Koko laajuudessaan käsikirjoituskorpus käsittää vain noin 2000 foliota (lehteä). Glagoliittisia folioita on noin 1500 ja kyrillisiä noin 500. Tunnetuimpia (ja laajimpia) käsikirjoituksia ovat tetraevankeliumit *Codex Zographensis* (glag.) ja *Codex Marianus* (kyr.) sekä aprakos-evankeliumit *Codex Assemanianus* (glag.) ja *Savvina kniga* (kyr.). Tunnetuin psalttari on glagoliittinen *Psalterium Sinaiticum*. Liturgista lektyyriä edustavat glagoliittiset *Kiovan lehdet* ja *Euchologium Sinaiticum*. Saarnoja ja pyhimysten elämäkertoja puolestaan sisältävät *Glagolita Clozianus* (glag.) ja *Codex Suprasliensis* (kyr.). Täydellinen ja ajanmukaistettu luettelo käsikirjoituksista, niiden editioista ja niitä koskevista tutkimuksista löytyy Schaeken & Birnbauilta (1999).

Sitä kielihistorian osa-aluetta, joka tutkii tekstien kerrostuneisuutta, nimitetään tekstologiaksi tai tekstikritiikiksi. Muinaiskirkkoslaavin verrattain vähäinen tekstimateriaali ei anna juuri minkäänlaista kuvaa siitä, mikä genre on tulosta ensisijaisesta käännöstyöstä. Luonnollinen oletus on käyttökirjallisuus, johon siis kuuluvat evankeliumi ja psalmit. Tekstologia onkin joutunut turvautumaan myöhempään kirkkoslaavilaisiin käsikirjoituksiin. Joissakin tapauksissa reaaliat paljastavat genren syntyhistorian: esimerkiksi slaavinkieliset nomokaanonit eli kirkkolait ovat voineet syntyä vasta erillisten slaavilaisten kirkollisten rakenteiden myötä.

Muinaiskirkkoslaavin tekstikorpus ei ole kielellisesti tai ortografisesti aivan yhtenäinen. Tämä osoittaa, että miltei kaikki

säilyneet käsikirjoitukset ovat kopioita (ja kopioiden kopioita), jotka vasta mutkien kautta palautuvat jonkin genren alkukäännökseen. Käsikirjoitukset ovat syntyneet muinaiskirkkoslaavin levittyä Määristä ja Pannoniasta muille slaavien asuttamille alueille. Alueellisten piirteiden ohella tekstien kieli- ja ortografiaerot johtuvat myös kirjurikoulukuntien käytännöistä. Tietyin kriteerein voidaan kuitenkin edelleen puhua muinaiskirkkoslaavista.

Tavallisesti käsikirjoitus luetaan kuuluvaksi muinaiskirkkoslaavin korpukseen, jos se sisältää molemmat *jerit* (кыр. ѣ ja ѣ) ja vaihtelevan joukon nasaalivokaaligrafeemeja (ns. *juseja*). Joissakin tapauksissa käsikirjoituksen voidaan katsoa olevan muinaiskirkkoslaavilainen, vaikka mainitut ehdot eivät täytyisikään.

Muinaiskirkkoslaavia kielisosiologisena ilmiönä on tutkittu melko vähän. Muinaiskirkkoslaavilaista kautta seuraava alueellisten redaktioiden kausi sen sijaan on ollut eri kirjakielten kehitykseen vaikuttava tekijä ja näin ollen myös kielisosiologisen tutkimuksen kohteena. Tosin tutkimus on usein rajoittunut formaaliseen, kirkkoslaavilaisten kielipiirteiden kuvaamiseen eri slaavilaisissa kirjakielissä.

Lukija löytää paljon hyödyllistä tietoa suomeksi Jouko Lindstedtin muinaiskirkkoslaavin käsikirjasta (2020).

Kirkkoslaavin redaktiot

Muinaiskirkkoslaavilaista kautta seuranneet alueelliset redaktiot syntyivät kirkkokielen levittyä Kyrilloksen ja Methodioksen oppilaiden tultua karkotetuiksi ensisijaisen mission kohteesta, Suur-Määristä ja Pannoniasta. Alueelliset murre-erot ovat redaktioissa jo huomattavasti selvemmat kuin muinaiskirkkoslaavilaisena aikana syntyneissä teksteissä. Esitän tässä varhaiset alueelliset redaktiot ja niiden tärkeimmät kielelliset tunnusmerkit vain pitapuolisesti. Redaktioiden merkitystä käsittelem eri kirjakieliä koskevissa luvuissa.

Böömiläis-määriläinen redaktio edustaa muinaiskirkkoslaavilaisen ajan välitöntä jatketta mission ensisijaisilla alueilla. Viitteitä böömiläis-määriläisten murteiden (länsislaavin) fonologiasta tavataan jo muinaiskirkkoslaavilaisissa *Kiovan lehdistä*. Kielipiirteinä mainittakoot kantaslaavin *tj-* ja *dj-*yhtymien edustuminen konsonanteina *c* ja *z*, *dl-*yhtymän säilyminen ja velaarien progressiivisen ja toisen regressiivisen palatalisaation tuloksena saatu *š* (pro muun kuin länsislaavin *s*).

Muutoin muistomerkkien määrä on vähäinen, mikä kertoo tradition katkenneen pian alkamisensa jälkeen. Tosin kroatialaisten, glagolitsaa käyttäneiden pappien ja munkkien (*glagoljaši*) tiedetään toimineen Prahan seudulla 1300-luvulta 1400-luvun alkuun. Böömiläis-määriläiseen redaktioon kuuluvaksi käsikirjoitukseksi luetaan ns. *Prahan fragmentit*.

Nykyisen Bulgarian ja Makedonian alueelta on peräisin merkittävä määrä varhaisia kirkkoslaavilaisia käsikirjoituksia, joissa paikalliset, bulgarialais-makedonialaiselle redaktiolle tyypilliset kielipiirteet tulevat selkeästi esiin. Pieniä eroja on silti havaittavissa eri keskuksissa syntyneissä käsikirjoituksissa, ja jako bulgarialaisiin ja makedonialaisiin käsikirjoituksiin onkin karkea. Tärkeimmät keskuksset olivat Preslav, Pliska, Tärnovo ja Ohrid. Huomattavin kielellinen tunnusmerkki molempien alueiden teksteissä on ns. nasaalivokaalien sekoittuminen. Ilmiöllä tarkoitetaan sitä, että odotuksen vastaisesti kantaslaavin ϵ -nasaalivokaalin sijasta kirjoitetaan ϱ konsonanttien \check{s} ja \check{z} jälkeen molemmissa kielialueen osissa, minkä lisäksi tämä on käytäntönä ns. Ohridin koulukunnalla myös \check{c} :n, c :n ja j :n jälkeen. Kantaslaavin takanasaalin ϱ sijasta taas kirjoitetaan ϵ palataalien l' ja n' jälkeen. Lisäksi makedonialaisperäiset tekstit käyttävät ϱ :n paikalla usein a :ta, bulgarialaiset taas υ :tä.

Ennen 1200-lukua syntyneistä käsikirjoituksista mainittakoot mm. *Dobromirin evankeliumi*, *Bojanan palimpsesti*, *Jovanin evankeliumi*, *Dečanin evankeliumi*, *Dobrejšan evankeliumi*, *Ohridin apostoli*, *Slepčen apostoli*, *Vranešnican apostoli*, *Pogodinin psalttari* ja *Bolognan psalttari*.

Myös itäslaavilaiseen redaktioon luettavia käsikirjoituksia on säilynyt runsaasti. *Ostromirin evankeliumi*, joka on dateerattu vuosille 1056–1057, voitaisiin ajoituksen perusteella lukea muinaiskirkkoslaavin korpukseen, mutta sen sisältämien itäslaavilaisten kielipiirteiden takia näin ei yleensä menetellä. Itäslaavilaiselle redaktiolle on tyypillistä denasalisaatio. Kantaslaavin ϱ esiintyy u :na, kun taas ϵ edustuu $'a/ja$:na. Kantaslaavin yhtymät tj ja dj puolestaan saavat itäslaavilaiset refleksit \check{c} ja \check{z} . Novgorodin alueella syntyneissä käsikirjoituksissa tavataan lisäksi *cokan'ea* eli suhuaffrikaatta \check{c} :n korvaamista terävällä affrikaatalla c , mutta myös suhu- \check{s} korvataan usein s :llä), mitä pidetään itämerensuomen substraattina. Muita merkittäviä itäslaavilaisia käsikirjoituksia ovat mm. *Ar-*

kangelin evankeliumi, Mstislavin evankeliumi ja Jurijn evankeliumi.

Serbialaisen ja kroatialainen redaktio voitaisiin niiden kielellisestä samankaltaisuudesta huolimatta erottaa toisistaan pelkästään kirjaimiston perusteella: Kroatian rannikolla käytössä oli pääasiassa glagolitsa (ns. kulmikas glagolitsa), Serbiassa taas yksinomaan kyrillitsa. Molemmille redaktioille tunnusmerkillisiä piirteitä ovat kantaslaavin *y:n* ja *i:n* sulautuminen *i:ksi*, *jatin* moninaiset refleksit (etenkin Kroatiassa), *z:n* ja *v:n* sulautuminen yhdeksi vokaaliksi vahvassa asemassa, jota glagolitsassa merkittiin pääasiassa edellisen, kyrillit-sassa jälkimmäisen merkillä.

Redaktiot eroavat myös käyttöalojensa puolesta: läntisillä alueilla latina säilytti asemansa liturgisena kielenä slaavin ohella, kun taas itäisillä alueilla kirkkoslaavista tuli ainoa liturgiassa käytetty kieli (jolloin se siis korvasi kreikan). Vanhimmat glagoliittiset muistomerkit ovat *Grškovicin apostoli*, *Krakovan fragmentti* ja *Wienin lehdet*. Kyrillisistä käsikirjoituksista mainittakoot *Mirolavin* ja *Vukanin evankeliumit*.

Joskus paleoslavistiikassa eli muinaiskirkkoslaavin tutkimuksessa puhutaan myös pannonialaisesta tai slovenialaisesta redaktiosta, jonka muinaisesta olemassaolosta todisteena pidetään ns. *Freisingin fragmentteja*. Nämä latinalaisin kirjaimin kirjoitetut rippikaavat sisältävät joitakin sloveenille tyypillisiä kielipiirteitä. *Freisingin fragmentit* eivät kokonaisuudessaan kuitenkaan lukeudu kyrillomethodiaaniseen vaan pikemminkin muinaisyläsaksalaiseen kirjalliseen traditioon.

Paikallisten redaktioiden syntyprosessit ovat herättäneet kysymyksen siitä, voisivatko ne heijastaa jonkinasteista nationalismia tai orastavaa kansallista identiteettiä. Kysymyksen taustalla on se, että redaktioiden edustamat varhaisimmat tuotteet ovat eittämättä kopioita, jotka huolellisella työllä olisi voitu kopioida sellaisinaan. On todennäköistä, että kopioijat yksinkertaisesti menettivät otteensa kopioitavaan tekstiin, joka sisälsi heille vierasta kieliaainesta. Kyrillomethodiaaninen traditio siis säilyi luonteeltaan yhtenäisenä ja erot redaktioiden ja koulukuntien välillä on katsottava traditioiden sisäiseksi variaatioksi.

Slaavien ohella ortodoksiset romanialaiset käyttivät kyrillitsaa ja kirkkoslaavin bulgarialaista redaktiota liturgisena

kielenä aina 1900-luvulle saakka. Joskus tästä kielimuodosta näkeekin käytettävän romanialaisen redaktion käsitettä.

Kirkkoslaavin merkitys

Kirkkoslaavin vaikutus on ollut tuntuva etenkin ortodoksisten slaavien kirjakielten kehityksessä. Epäsuoraa vaikutusta sillä on kuitenkin ollut myös katolisilla (ja protestanttisilla) slaavilaiskansoilla. Mielenkiintoiseksi kirkkoslaavin tekee tässä suhteessa se, että se on useimmiten mielletty kansalliseksi kielimuodoksi, jolloin sillä on ollut paljolti sama asema kuin kreikan *katharévousalla*.

Kirjakielenä kirkkoslaavista on luovuttu kaikkialla kansanmurrepohjaisten kirjakielten hyväksi. Luopuminen on kuitenkin suhteellista, eivätkä syyt siitä luopumiseen ole olleet kaikkialla yhtäläiset. Myös se, että kirkkoslaavi ei missään jäänyt käyttöön sen arkaaisimmassa kuviteltavissa olevassa muodossa vaan se eli eri puolilla redaktioina saattaen korvautua myös vierailta redaktioilla – etupäässä venäjänkirkkoslaavilla, on kansallisen identiteetin ja nationalismien kehityshistoriassa ainutlaatuinen ilmiö. Tätä käsittelemän yksittäisten kirjakielikäytösten yhteydessä, sikäli kuin aihe on relevantti.

Varhainen Rus'

On todennäköistä, että kirjoitustaito levisi itäslaavien keskuuteen kristinuskon myötä 900-luvun lopulla. Jonkinlaisena alarajana voidaan pitää vuotta 988, jolloin Kiova virallisesti omaksui kristinuskon. Ylärajana taas voidaan pitää Novgorodista peräisin olevaa *Ostromirin evankeliumia*, joka on dateerattu vuosille 1056–1057.

Konstantinos-Kyriiloksen elämäkerrassa (*Vita Constantini*) on epä määräinen maininta «venäläisin kirjaimin» (*ruskymi pismeny*) kirjoitetuista teksteistä, joihin Konstantinos olisi tutustunut 800-luvun puolivälissä Krimillä. On todennäköistä, että kysymyksessä ei ole slaavien käyttämä kirjaimisto vaan joko syyrialainen tai goottilainen – varjaagien (skandinaavien) käyttämiä riimujakaan ei voi sulkea pois, mikä osaltaan vahvistaisi sitä, että Rus'-nimi edelleen voidaan kytkeä skandinaaveihin, kuten on laita vielä Nestorin kronikassakin (ks. kirjallisuusluettelo). Edellisessä tapauksessa *rus-* voitaisiin tulkita metateesiksi (*sur-*), kun taas goottien kohdalla kyseessä olisi saattanut olla jokin

Wulfilan raamatunkäännöksen kopio. Kysymys on askarruttanut tutkijoita jo pitkään. Mielenkiintoista on niin ikään, että Krimiltä on löydetty kryptografisia piirtokirjoituksia, jotka muistuttavat glagoliittisia merkkejä. Näin ollen ei ole mahdotonta, että Konstantinos olisi saanut niistä vaikutteita glagolitsan kirjainmerkkien muotoon (ks. edellinen luku kirkkoslaavista).

Itäslaavilaiset heimot olivat saapuneet Keski- ja Pohjois-Venäjälle jo keskiajan alussa kansainvaellusten myötä. Siihen asti aluetta olivat asuttaneet pääasiassa suomalais-ugrilaiset ja balttilaiset kansat. Slaavien heimoyhteisöt olivat 900-luvulle tultaessa ryhmittyneet poliittisten keskusten ympärille, joista tärkeimmiksi tulivat Kiova ja Novgorod. Siitä, miten nämä valtiot tai kaupunkivaltiot ovat syntyneet, kiistellään yhä. Varmaa on, että keskukset kuitenkin olivat ensisijaisesti slaavilaisia tai slaavilaistumassa – olivatpa niiden perustajat sitten lähtöisin mistä hyvänsä. Yhteistä koko itäslaavilaiselle alueelle oli nimi Rus', jonka alkuperä niin ikään on ollut kiivaan väittelyn kohteena (ks. tuonnempana).

Kulttuurisesti itäslaavien alue oli siis selvästi slaavilainen, mikä näkyy siinäkin, että kirjoitettu kieli oli yksinomaan slaavia – etupäässä kyrillomethodiaanista kirkkoslaavia. Niin etelästä kuin pohjoisestakin ovat kotoisin useat kirkkokieliset käsikirjoitukset, joissa esiintyy runsas joukko itäslaavilaisia kielipiirteitä. Erikoisuutena ovat varhaiset, pääasiassa Novgorodista löydetyt tuohikirjoitukset (*berestjanye gramoty, gramoty na bereste*), jotka sisältävät etupäässä yksityiskirjeenvaihtoa. Vaikka tuohikirjoituksia ei voidakaan pitää yhteisitäslaavilaisina, ei niillä paikallisena genrenä ole juurikaan relevanssia venäjän kirjakielikehityksen kannalta. Ne kuitenkin todistavat luku- ja kirjoitustaidon levinneen jo 1000-luvulla aina pohjoisimmille slaavien asuttamille seuduille saakka. Lisäksi tuohelle ovat kirjoittaneet niin naiset kuin lapsetkin, mikä ei ollut kovin yleistä muualla Euroopassa. Tuohien kielimuoto poikkeaa huomattavasti siitä kielimuodosta, jota Zaliznjak (esim. 2004) hieman epäonnistuneesti kutsuu standardimuinaisvenäjäksi.

Varhaisinta itäslaavilaista kirjallista toimintaa on syytä käsitellä yhtenä kokonaisuutena. On näet mahdotonta tehdä nykyisten poliittisten ja kielellisten kriteerien pohjalta eroa venäläisten, ukrainalaisten ja valkovenäläisten varhaisten traditioiden välillä. Se, mistä kansallinen kielihistoria alkaa, on ongelma, jolle ei liene yksiselitteistä ratkaisua. Käsitellenkin periodisaation ongelmaa ennen kirjallisen tradition esittelyä.

Kielihistoriallinen periodisaatio ja nimitykset

Kirjakielen kehityksen kannalta ei sinänsä luulisi olevan kovin merkityksellistä, millä nimillä kielen varhaisempia vaiheita kutsutaan. Nimittäminen kuitenkin saattaa implikoida periodisaation tulkinnallisuutta. Tulkinnalliseksi itäslaavin kronologisen jaottelun tekee venäjän, ukrainan ja valkovenäjän yhteinen historia, jota helposti saatetaan kansallistaa.

Esivenäjä (*praruskij*) ei ole käsitteenä kovin yleinen kansainvälisessä slavistiikassa, mutta sitä käytti mm. Igor Vahros luentokursseillaan Helsingin yliopistossa 1970-luvulla – mahdollisesti Kiparskyn (1963) käyttämien *Urrussisch* tai *Urostslavisch* -nimitysten käännöksenä. Termillä viitataan siihen yhteisitäslaavilaiseen kauteen, joka yhtäältä ei enää ole kantaslaavia, mutta jolta toisaalta ei vielä ole kirjallisia muistomerkkejä. Kyseinen kausi voidaan karkeasti ajoittaa vuosille 500–1000 jKr.

Esivenäläistä kautta seuraa varhainen kirjallinen kausi, ns. muinaisitäslaavi tai yhteisitäslaavi. Käsite muinaisvenäjä (*drevnerusskij*) on kansallisen implikaationsa vuoksi huonompi, vaikka se onkin yleisimmin käytössä oleva nimitys. Tältä kaudelta on olemassa runsaasti kirjallisia muistomerkkejä, mutta venäjän, ukrainan ja valkovenäjän kielten erityispiirteet ovat esiintymiltään vielä satunnaisia. Kirjallisessa traditiossa vallitsee yhä verrattain spontaani standardisaatio: niin kirkkoslaavin itäslaavilainen redaktio kuin ns. standardimuinaisvenäjäkin ovat yllättävän homogeenisia kielimuotoja. Standardimuinaisvenäjällä tarkoitetaan virallisemmissä yhteyksissä kirjallisessa käytössä ollutta kansankieltä, joka sisältää runsaasti kirkkokielen aineksia. On kuitenkin huomattava, että termi on huono: se kuvaa pikemminkin Rus'in valtiollista kieltä. Joskus yhteisitäslaavilaisesta kaudesta on käytetty nimitystä Kiovan kausi. Tämäkin nimitys on kielen kannalta huono, koska kirjoittaminen ei ollut Kiovan yksinoikeus, eikä esimerkiksi Novgorodin suhteellisen laaja kirjallinen toiminta ollut suoraan sidoksissa Kiovaan.

Konsensusta yhteisitäslaavilaisen kielen hajoamisen ajoittamisesta varhaisiksi venäjän, ukrainan ja valkovenäjän kieliksi ei ole. Venäläinen tutkimus näkee mielellään kansallisen eriytymisen alkaneen aikaisintaan 1400-luvulla, kun taas ukrainalaiset ja osaksi valkovenäläiset tutkijat pitävät prosessia varhaisempaan. Ukrainalaisten ja valkovenäläisten kansallis-

ten identiteettien ongelmasta puhun ao. luvuissa. Nimitän 1400–1600-lukujen venäjää tässä yhteydessä keskivenäjäksi, jolla käänän saksan *Mittelrussisch*-termiä (venäjäksi kuitenkin *starorusskij*) ja pidättäydyn kronologisista nimityksistä ukrainan ja valkovenäjän kohdalla korvaamalla ne etupäässä kulttuurisilla käsitteillä.

Historiallinen tausta

Kiovan valtion lienevät perustaneet 800-luvulla varjaagit eli skandinaavit (huomaa, että viikinki-nimitys ei missään muodossa esiinnyt itäisillä alueilla), jotka samaisen teorian hengessä olisivat antaneet valtiolle (ja kansalle) myös nimen: Rus'. Varjaagien osuus valtion perustamisessa tai nimenannossa on ollut venäläisten (neuvostoliittolaisten) ja läntisten tutkijoiden kiistakapulana jo vuosikymmeniä, mutta nykyisin nimen etymologiasta ei enää liene epäselvyyttä.

Muinaisvenäläiset kronikat mainitsevat eksplisiittisesti varjaagit niin Kiovan kuin Novgorodinkin perustajiksi. Tätä tukevat myös varhaisimpien ruhtinaiden ja ruhtinattarien nimet Rurik, Oleg, Igor' ja Ol'ga, jotka kiistatta ovat skandinaavisia. Rus'-nimen alkuperä sen sijaan ei ole yhtä selvä. Sen pohjana saattaa olla soutuviestistä tarkoitettava sana *rōps-/rōðskarl-*. Itämerensuomalaiset assosioivat nimen ruotsalaiseen (suomen Ruotsi (**rōts-*), vrt. Ruotsin läntinen maakunta Roslagen. Kiistan taustalla on venäläisten ja neuvostoliittolaisten tiedemiesten jo 1800-luvulta peräisin oleva käsitys oman historian autoktonisuudesta. On kuitenkin todistettu, että pohjoismaiset varjaagisyntyiset ruhtinaat pitivät vielä pitkään yllä yhteyksiä kantamaahansa eli Ruotsiin, vaikka heidän hallitsemansa alue oli kiistatta jo täysin slaavilaistunut. Mainittakoon tässä yhteydessä Olavi Sylikuninkaan (ruotsiksi Olof Skötkonung) tytär Ingegerd, joka naitettiin Jaroslav Viisaalle 900-luvun lopulla ja joka sitä myöten sai nimen Anna Novgorodilainen. Hänen nimensä esiintyy varhaisessa piirtokirjoituksessa. Tässä yhteydessä ei voi olla toteamatta, että miltei täydellinen paralleeli löytyy Bulgarian valtion syntyhistoriasta.

Toinen, vähemmän kansainvälistä ja slavistista kiinnostusta herättävä ongelma koskee slaavien ekspansiota ylipäänsä ja eritoten sen kattavuutta Venäjällä, joka slaavien sinne saapuessa keskiajan alussa oli kauttaaltaan suomalais-ugrialaisten ja balttilaisten heimojen asuttamaa aluetta. Venäläisessä ja

neuvostoliittolaisessa historiankirjoituksessa suomensukuisten heimojen kielellinen assimilaatio on usein tulkittu osoitukseksi slaavien kulttuurisesta ylivoimaisuudesta. Tätä käsitystä ovat myöhemmin kritisoineet pääasiassa suomalaiset ja virolaiset arkeologit. Asiallinen selitys saattaa piillä kaupunkivaltioiden dominanssissa: Kiovan taloudellinen ja poliittinen malli ja slaavinkielinen kirjoitus levisivät Novgorodiin ja sitä ympäröiville alueille. Jos lisäksi ajatellaan balttilaisten kansojen asuttamaa aluetta ennen slaavin leviämistä pohjoiseen – aluetta joka oletettavasti kattoi koko nykyisen Valko-Venäjän alueen ja sen lisäksi mahdollisesti osan Keski-Venäjää aina Moskovaan saakka, assimilaatio ja kielenvaihto jäävät ainoiksi slaavilaistumisen varteenotattaviksi selityksiksi. On muistettava, että niin suomalais-ugrilaiset kuin balttilaisetkin paikannimet ovat erittäin yleisiä nykyisen Venäjän läntisissä osissa ja Valko-Venäjällä.

Fennougriittikan kannalta mielenkiintoinen on lisäksi kadonneiden suomalais-ugrilaiden heimojen kielellinen substanssi. Tällaisia, itäslaavilaisissa kronikoissakin mainittuja heimoja olivat mm. merjalaiset ja muromalaiset. Tutkimus on kuitenkin vaikeaa, koska suoraa evidenssiä niiden kielistä ei ole. Ainoastaan paikannimien ja murre sanojen tutkimuksella voidaan edetä jossain määrin, kuten on tehty Balkanin esihistoriallisten eli ns. paleobalkanilaisten kielten tapauksessa.

Varhaisimmat poliittiset konstruktio, ruhtinaskunnat, olivat siis Kiova ja Novgorod, myöhemmin myös Vladimir ja Suzdal'. Ruhtinaskunnat olivat yhteydessä toisiinsa, mitä osoittavat mm. vallanperimykset ja kirjallisen tradition kulkeutumisesta. Kaupalliset yhteydet, jotka eivät rajoittuneet keskusten väliseen kauppaan vaan ulottuivat etelässä Bysanttiin ja lännessä Skandinaviaan ja Germaniaa, olivat mahdollisia suurten jokireittien ansiosta.

Varmuudella tiedämme, että kiovalaiset omaksuivat kristinuskon sen itäisessä, bysanttilaisessa muodossa Vladimirin valtakaudella (980–1015), mistä on todisteena myös kyrillisen kirjaimiston omaksuminen latinalaisen sijaan. Rus'in virallinen kristinuskon omaksumisvuosi on 988.

Kristinuskosta tuli valtionuskonto ja Vladimirista pyhimys. Voimme siis myös olettaa, että kyrillomethodiaaninen kielimuoto ei yhtäältä ollut levinnyt itäslaavilaisille alueille ennen

900-luvun loppua ja toisaalta, että se levisi sinne kristinuskon myötä erittäin nopeasti.

Itäslaavien varhaiset kielimuodot

Kyrillomethodiaanisen tradition nopean leviämisen puolesta puhuu se, että yksi vanhimmista kirkkokielisistä käsikirjoituksista, *Ostromirin evankeliumi*, on dateerattu vuosille 1056–1057. Jaroslav Viisaan aikana (1019–1054) perustettiin myös Kiovan metropoliitan virka (1051) ja näin Kiova irtautui Bysantin välittömästä vaikutuspiiristä. Tuolloin käännöstoiminta kreikasta «slaaviksi» oli runsasta. Sen lisäksi, että varhaisesta kristinuskon myötä tulleesta kirjallisesta toiminnasta on suoria todisteita, yhtä tärkeänä on pidettävä epäsuoraa evidenssiä. Merkityksellisiä ovat eritoten Novgorodin, siis enimmäkseen Pohjois-Venäjän alueelta löytyneet jo runsaat toistatuhatta tuohikirjoitusta, jotka edustavat varhaista kansankielistä kirjoittelua. Niiden merkitys on siinä, että ne todistavat kirjoitustaidon levinneen jo 1000-luvulla paitsi maantieteellisesti, myös eri kansankerroksiin. Kirjoituksia ovat varhain laatineet niin naiset kuin lapsetkin! Kirjakielen kehityksen kannalta tuohikirjoitusten merkitys on kuitenkin marginaalinen. Novgorodin sivistyneisyys vahvistaa kuitenkin käsitystä kaupunkivaltion poliittisesta autonomiasta.

Novgorodin tuohissa tavattava kieli antaa tutkimukselle arvokasta tietoa kantaslaavin myöhäisistä vaiheista. Tuohet osoittavat mm. sen, että Novgorodin alueen murteissa ei ollut tapahtunut progressiivista ja toista regressiivistä velaarinen palatalisaatiota. Niissä esiintyy myös keskivertoslaavin kannalta epätavallisia sijapäätteitä. Syntaksi on niin ikään verrattain epäslaavilaista, mikä puhinee (itämerensuomalaisen ja balttilaisen) substraatin puolesta. Jotkut tutkijat näkevät Novgorodin varhaisissa murteissa länsislaavilaisia (eritoten sorbiin viittaavia) piirteitä, mistä on päätelty, että Novgorodin (ja ehkä Pihkovan) alue olisi asutettu Itämeren etelärannikolta Pommerista. Tätä tukee osaltaan myös arkeologia ja siihen viittaa myös itämerensuomalaisten Venäjä-nimitys, jolla tuntuisi olevan yhteys keskiaikaisissa lähteissä esiintyvään, todennäköisesti länsislaavilaiseen heimonnimeen *venethi* ~ *venedi* (vrt. saksan *Wende* ‘sorbi’).

Kielen kannalta on mielenkiintoista, että molemmissa keskuksissa, Kiovassa ja Novgorodissa (ja niiden ulkopuolellakin), syntyneet virallisemmat kirjoitukset olivat joko kirkkokielisiä tai standardimuinaisvenäläisiä – molemmissa tapauk-

sisä kuitenkin maantieteellisestä hajonnasta huolimatta sangen yhtenäisiä.

Itäslaavien kirkkoslaavissa, jota yleisesti nimitetään venäjänkirkkoslaaviksi, tavataan jo varhain piirteitä, jotka luokitavat tekstit nimenomaan itäslaavilaisiksi. Tästä syystä niitä ei varhaisuudestaan huolimatta lueta muinaiskirkkoslaavin korpukseen. Tällaisia piirteitä ovat mm. venäjänkirkkoslaavin *ž* pro muinaiskirkkoslaavin *žd* (*mežu* pro *meždu* 'välissä'), *č* pro *št* (*nočb* pro *noštʙ* 'yö'), ns. *polnoglasie* eli täysääntymä (*choroniti* pro *chraniti* 'säilyttää') jne.

Kansanmurrepohjaisen standardimuinaisvenäjän ja venäjänkirkkoslaavin fonologinen rakenne ja morfologian pääpiirteet olivat melko yhteneväiset. Kielimuotojen erot näkyivätkin pääasiassa syntaksissa, sanastossa ja tyylieroissa. On olemassa, että nämä kaksi kielimuotoa kehittyivät erillään yhteisitäslaavilaisella kaudella, vaikka ne kauden loppupuolella alkoivatkin sekoittua jossain määrin.

Se, että kielimuodot elivät erillään, johtui niiden käyttöalojen jakaumasta. Kansanmurteita ei esimerkiksi missään oloissa käytetty kirkollisiin tarkoituksiin. Kirkkokielisiä formuloita kuitenkin saattoi esiintyä kansankielisissä teksteissä ja jopa yksityisessä kirjeenvaihdossa.

Venäjänkirkkoslaavin ja ns. standardimuinaisvenäjän käyttöala yhteisitäslaavilaisena aikana oli suurin piirtein seuraavanlainen: Kirkkokieltä käytettiin liturgiassa, kirkollisissa ja uskonnollisissa teksteissä sekä kronikoissa (jotka tosin ovat säilyneet vain myöhemminä, runsaasti kansankielisyyksiä sisältävinä kopioina). Kansankieltä taas käytettiin laeissa (esimerkkinä *Russkaja pravda* vuodelta 1282), lahjoituksissa, sopimuksissa, hallinnossa sekä yksityiskirjeenvaihdossa.

Itäslaavien varhainen kirjallinen traditio on antanut mahdollisuuden tulkinnallisuuteen, jota on käytetty kansallisiin tarkoituksiin. Varhempi venäläinen ja neuvostoliittolainen sociolinguistiikka ei nähnyt diglossian käsitettä kirkkokielen ja kansanmurteiden funktionaalisenä jakaumana vaan piti koko kauden kirjallisuutta muinaisvenäläisenä, jossa voitiin erottaa tyyplejä tai tyyppejä. Muun muassa Issatschenko (1980–1983) puolestaan näkee eron esim. makrosyntaktisella tasolla niin suurena, että on mahdollista puhua kahdesta erillisestä kielimuodosta. Näkemyksen diglossiasta on sittemmin hyväksynyt myös uudempi neuvostoliittolainen ja venäläinen tutkimus.

Tavallaan varhempi kokonaisuinaisvenäläinen näkemys peilautuu myös lingvistiksessä käsitteistössä. Esimerkiksi Zaliznjak (2004) asettaa Novgorodin tuohikirjoitusten ja standardimuinaisvenäjän ortografiat vastakkain.

Kiovan valtakauden päättymisen myötä jotkut, pääasiassa läntiset, ukrainalaiset ja valkovenäläiset tutkijat katsovat myös yhteisitäslaavilaisen kauden päättyneen. Luonnollisena ajallisena rajana olisi täten mongolivalloitus 1200-luvulla, jolloin Kiovan valtakunta hajosi. Ukrainan ja Valko-Venäjän alueet joutuivat Liettualle, venäläisten keskuksiksi tulivat Vladimir ja Suzdal'. Novgorod säilytti asemansa. Useimmat venäläiset tutkijat ulottavat kuitenkin yhteisitäslaavilaisen kauden pari sataa vuotta myöhemmäksi. On kaikei kohtuullista ryhtyä käsittelemään erillisten itäslaavilaisten kirjakielten kehitystä siltä pohjalta, että ne alkoivat muodostua uusissa, polarisoiduissa keskuksissa.

Mongolien valtakaudesta vallitsee se käsitys, että aikakausi olisi ollut läpeensä julmaa sortoa. Tästä johtuu myös käsite mongoli-ies (*mongol'skoe igo*). Varsin samankaltainen (kansallisromantiikan tuoksinnassa syntynyt) narratiivi löytyy Balkanilta – Bulgariasta, Serbiasta ja Bosniasta – jossa oltiin turkkilaisten ikeen alla (vrt. bulgarialaisen kirjailijan Ivan Vazovin romaani *Pod igoto* 'Ikeen alla'). Itäslaavien kirjallinen toiminta (kuten itse asiassa Balkanin slaavienkin) näyttää kaikesta huolimatta kukoistaneen ikeestä huolimatta, ja nykyään sorron aste ja vaikutus onkin laajalti asetettu kyseenalaiseksi. Mongolikausi näkyy kuitenkin siinä poliittisessa kulttuurissa, jonka Moskova omaksui 1400-luvulla. Se näkyy myös muussa kulttuurissa (esim. arkkitehtuurissa).

Synteesi

Varhainen itäslaavi on jakamaton kokonaisuus, vaikka periaatteessa niin venäläinen, valkovenäläinen kuin ukrainalainenkin nationalismi voisivat omia tradition itselleen. On kuitenkin jokseenkin itsestäänselvää, että traditio on etupäässä venäläinen, mikä taas johtuu venäläisyyden venyvistä määritelmistä ja nimen Rus' alkuperäisestä kattavuudesta. Ja tällainen määritelmä on luonnollinen Moskovan perittyä Kiovan Rus'in aseman itäslaavilaisena suurvaltana. Venäjä rakensi identiteettiänsä muun muassa sen pohjalle, että Kiovan kauden suurvalta-asema ja sen maineikas historia jatkuivat venäläisyytenä. Myös venäjän kielen status itäslaavilaisena «pääkielenä» ukrainan ja valkovenäjän ollessa jonkinasteisia *Aus-*

bau-kieliä (ks. s. 13–14) luokittaa yhteisen tradition ensisijaisesti isovenäläisyydeksi. Myöhempi ukrainalainen tai valkovenäläinen nationalismi ei ole juurikaan pyrkinyt asettamaan venäläisyyden erityisasemaa kyseenalaiseksi tai omimaan Kiovan kauden traditiota.

Venäjä

Se, että nykyvenäjän kirjakielen kehitys ei päässyt alkuun ennen 1700-lukua, johtuu Venäjän vähintäänkin kaksi vuosisataa kestäneestä poliittisesta ja ideologisesta eristyneisyydestä. Eristyneisyys oli 1700-luvulle saakka valinta – Venäjää ei siis eristetty ulkopuolelta. Myös se kielellinen perinne, joka yhteisitäslaavilaisten ruhtinaskuntien hajottua oli vallalla isovenäläisissä keskuksissa, jatkui edelleen varsin pitkään diglossiana, mikä osaltaan piti yllä eristyneisyyttä, koska presitiisikieli kirkkoslaavi ei tuntenut Länsi-Euroopasta peräisin olevaa kieliainesta.

Tässä luvussa käsittelen alkuaan moskovakeskeistä, myöhemmin myös pietarikeskeistä kielikehitystä. Myös muualla Venäjällä oli kirjallista toimintaa, mutta kirjakielikehityksen kannalta vain keskusten kielikehitys on merkityksellistä.

Edellä mainitusta syystä keskivenäläistä aikakautta kronologisesti varhaisempi kirjallinen historia kuuluu osittain edelliseen lukuun: kaikki kirkkokielineen ja standardimuinaisvenäläinen kirjallisuus on eittämättä verrattain yhteisitäslaavilaista. Sen sijaan Novgorodissa 1000-luvulta saakka kukoistanut yksityiskirjeenvaihto, jonka kirjoitusmateriaalina oli tuohi, on paikallista, venäläistä ja nimenomaan pohjoisvenäläistä. Kuten kuitenkin yllä olen maininnut, tuohikirjoitusten paikallinen ja yksityinen luonne eivät anna aiheita pitää tuohia venäjänkään kirjakielen kehityksen kannalta relevanttina tekijänä.

Moskovan kausi

Jotkut kirjakielen historiat erottavat mongolikauden erilliseksi kokonaisuudeksi. En näe tähän mitään erityistä syytä, vaikka Kultaisen ordan valtakausi (n. 1200–1400) merkitsikin keskusten siirtymistä Kiovasta itään, jolloin lopulta Moskovasta tuli tärkein poliittinen keskus. Kirjakielikehitykseen mongo-

leilla ei ollut merkittävämpää vaikutusta; mongolivalta ei siis merkinnyt kirjallisen tradition katkeamista tai edes hidastanut sen kehitystä, joskaan se ei myöskään stimuloinut sitä. Jotkut taas eivät erottele yhteisitäslaavilaista aikaa omaksi periodiksi vaan aloittavat venäjän kirjakielihistorian 1000-luvulta.

1400-luvulle tultaessa mongolit oli lyöty yksittäisissä taisteluissa. Kiova oli kuitenkin hävitetty ja sen suuruuden aika oli lopullisesti ohi. Novgorod ei koskaan ollut kuulunut Kultaisen ordan varsinaiseen valtapiiriin, joten sen potentiaali poliittisena ja kulttuurisena keskuksena oli suuri. Uuden ajan kynnyksellä, Vladimirin ja Suzdal'in tilapäisen suuruudenajan jälkeen, Moskova nousi uudeksi keskuksesi. Moskova laajeni suurvallaksi eritoten Iivana III:n aikana (1462–1505). Moskovan ruhtinas Vasilij III (1505–1533) otti käyttöön tsaarimimityksen. Moskovan suuruutta projisoi uskonnollis-poliittinen filosofia, jonka mukaan Moskova oli «kolmas Rooma». Lopullisen johtoasemansa Moskova sinetöi Iivana IV:n («Julman») aikana (1533–1584), mikä myös johti Venäjän miltei totaaliseen eristyneisyyteen.

Vuoden 1958 kansainvälisessä slavistikongressissa Alexander Issatschenko esitti mielenkiintoisen ja hienoisen myrskyn synnyttäneen ajatusleikin. Hän näet mielikuvitteli tilanteen, jossa Novgorod olisikin perinyt Kiovan valta-aseman Moskovan sijasta. Issatschenkon mukaan olisi tuolloin ollut todennäköistä, että kolmannen Rooman ideologia ei olisi ollut mahdollinen miltei demokraattisesti hallitussa Novgorodissa. Seurauksena Venäjä ei olisi saattanut itseään eristyksiin ja se olisi oikea-aikaisesti päässyt osalliseksi Länsi-Euroopassa syntyneistä aatteellisista valtavirtauksista – humanismista, renessanssista jne. Tavallaan saman ajatuksen tuo julki myös Zaliznjak, mutta kielen tasolla. Varhaiset Novgorodin murteet (laajassa mielessä) voidaan katsoa kantaslaavin murteiksi siinä missä muidenkin kielten varhaiset murteet. Jos siis Novgorodia ei olisi liitetty Moskovaan, olisi sen murteiden pohjalle saattanut kehittyä yhtä lailla itsenäinen kieli samoin kuin esim. ukrainan tai valkovenäjän kohdalla tapahtui. Nyt moskovakeskeinen kielimuoto pyyhki pois Novgorodin murteiden erityispiirteet.

Vaikka suurimmat kielelliset innovaatiot olivat venäjässä tapahtuneet ennen 1300-lukua, nekin kielelliset muutokset, jotka vielä 1300–1600-luvuilla kielessä tapahtuivat, heijastuvat myös kirjoitettuun muinaisvenäjään. Tosin on huomautettava, että alkuaan eteläslaavilaisesta muinaiskirkkoslaavista peritty grafemiikka konservatiivisuudessaan ei sellaisenaan seurannut venäjän äännejärjestelmän kehitystä, joten myös eräiden kie-

lessä tapahtuneiden ilmiöiden ajoitus on tulkinnallinen. Tällaisia ilmiöitä ovat mm. *akan'e* ja ns. *e* > *o* -muutos.

1300-luvun lopulla bulgarialainen pappi Kiprian nimitettiin Venäjän metropoliitaksi. Kiprianin johdolla kirkkokieltä alettiin arkaisoida ja lähentää eteläslaavilaiseen alkumuotoonsa. Tätä «kirjojen korjaamista» (*ispravlenie knig*) eli kirkkokielen rebulgarisaatiota, jota itäslaavilaisilla alueilla kutsutaan myös toiseksi eteläslaavilaiseksi vaikutukseksi (*vtoroe južnoslavjanskoe vlijanie*) tai Kiprianin reformiksi, ei tapahtunut ainoastaan Venäjällä vaan myös Serbiassa, jossa serbiankirkkoslava oli lipsahtanut turhan kauaksi kyrillomethodiaanisesta traditiosta. Kirkkokielen arkaisaatio ja eteläslaavilaistaminen suurensivat kirkkokielen ja kansankielen välistä kuilua, koska kirkkokielen revisioon kuuluivat myös fonologian ja morfologian tasolla tehdyt muutokset.

Yhteiskunnallinen taantumus siis peilautuu myös Venäjällä käytössä olleen kirkkokielen kehityksessä, vaikka ilmiöt eivät olisikaan toisistaan riippuvaisia. Ja koska kirkkokieli oli prestiisikieli kansankieleen nähden, tietyt kirkkokielen konservatiiviset kehitykset vaikuttivat tietysti määrin regressiivisesti myös kansankieliseen kirjalliseen ilmaisuun. On vaikea sanoa, oliko Kiprianin toiminta Venäjällä jonkinlaista tilaustyötä vai sattuiiko se vain sopivalla hetkellä aikaan, joka vastasi kirkon ja tsaarin aatteellisia pyrkimyksiä.

Kirkkokielen ja sen välittämän aatehistoriallisen maailmankuvan korostumisella 1400–1500-luvun Venäjällä oli siis yhteiskunnallista merkitystä. Se eristi Venäjän renessanssista, humanismista ja uskonpuhdistuksen myötä muualla syntyneestä kansankielisen kirjallisuuden merkitystä korostavasta aatteesta. Vaikka nämä aatteet levisivät Puolaan ja sitä kautta Ukrainaan ja Valko-Venäjälle, Venäjä jättäytyi niistä paitsi. Tsarismi pyrki tietoiseen isolaatioon, koska se halusi kolmannen Rooman ideologian hengessä olla myös kulttuurinen edelläkävijä, jonka inherenttejä edellytyksiä olla kulttuurisesti ylivoimainen ei käynyt saattaa kyseenalaiseksi. Kirkkokielen suosimisen haitaksi voidaan edelleen lukea se, että esim. tieteet eivät voineet levitä Venäjälle, koska kirkkokielellä ei ollut tieteen kielen traditiota ja terminologioita. Latinalla sen sijaan oli työkalut, joita kehitettiin kulloistenkin tarpeiden pohjalta.

Kirkkovenäjään tuli kylläkin 1500–1600-luvuilla jonkin verran sanastovaikutteita puolasta. Usein kysymyksessä oli-

vat alun perin länsieurooppalaiset termit. Hovi ei ollut myöskään tietämätön Länsi-Euroopan tapahtumista, koska sille raportoitiin niistä «kurantisti» (*Vesti-kurantty* -lehtiä on erityisen ansiokkaasti tutkinut Uppsalan yliopiston professori Ingrid Maier).

Koska kuitenkin puolasta tai sen välityksellä saatu lainasanausto tuli valkovenäjän tai ukrainan kautta – Moskovan diplomatia nimittäin käytti ukrainalaisia ja valkovenäläisiä oppineita virkamiehinään – myös venäjänkirkkoslaavi modernisoitui jossain määrin ja ukrainalaisesta ääntämyksestä tuli peräti normi.

Modernisaatio johti kuitenkin 1600-luvun lopulla Venäjän kirkon kaksiajakoon (*raskol*). Vanhauskoiset (*staroobrjadcy* tai *starovery*) vaalivat pappi Avvakumin (n. 1620–1682) johdolla kirkkoslaavin arkaaisempaa muotoa (mm. liudentumantonta konsonanttien ääntämystä *e:n* edellä), kun taas virallinen kirkko omaksui uusia piirteitä kieleen. Avvakumin itsensä osuus kielikysymyksissä jäi vähäiseksi. Häntä voidaan sen sijaan pitää siperialaisen «kauhukirjallisuuden» ensimmäisenä edustajana – genren, jonka tunnetuimmat edustajat lienevät Fëdor Michajlovič Dostoevskij (1821–1881) ja uudempina aikana Aleksandr Isaevič Solženicyn (1918–2008).

Venäjän isolaation taustalla oli tyhjiö, jonka Bysantin kaatuminen oli jättänyt. Bysantilaisuus kuitenkin eli kulttuurisena ilmiönä, jota ruokki kirkkoslaavin käyttö. Ja kirkkoslaavia käytettiin mongolien tultua lyödyiksi vapaalla maaperällä ainoastaan itäslaavien alueella. Moskovan tsarismi siis korvasi Bysantin, mikä edellytti kulttuurista itseriittoisuutta. Moskovan itsevaltius perustui osaltaan myös mongoleilta perittyyn poliittiseen kulttuuriin, jota esimerkiksi Novgorodissa ei tunnettu.

Isolaatiokeskustelussa ei tule siis unohtaa kieltä. Kirkkokieli oli yhteisitäslaavilaisena aikana alkanut imeä enenevässä määrin kansanmurteiden piirteitä ja loitonnut siten eteläslaavilaisesta alkumuodostaan. Bulgarianlaisten missionäärien toimittama «reformi» palautti kirkkokielen lähemmäksi eteläslaavia jäljitellen vieläpä etelässäkin taakse jäänyttä muinaiskirkkoslaavia. Tämä, ns. toinen eteläslaavilainen vaikutus, vahvisti taantumuksellisen papiston asemaa ja jarrutti kansankielen mahdollisuuksia esiintyä korkeammassa funktioissa. Kirkko-

slaavia ei sen näennäisestä eteläslaavistamisesta ja arkaisaatiosta huolimatta mielletty epävenäläiseksi kielimuodoksi.

1700-luvun käänne

Pietari I («Suuri», 1682–1725) oli länsimaisesti suuntautunut, ehdottomasta yksinvaltiudesta kiinni pitävä monarkki. Hänen aikanaan ja toimestaan Venäjälle luotiin aateliston vastapainoksi virkamiesluokka virka-arvoineen eli rangeineen (tosin korkeimmat virka-arvot oli varattu aatelistolle), kirkon valtaa maallisessa hallinnossa kavennettiin, uusi, hallitsijan nimeä kantava pääkaupunki perustettiin jne.

Pietarin uudistukset näkyvät myös kielessä. Kirkkokieleen Pietari ei tietenkään kajonnut, mutta kansankielipohjaisessa «tyylissä» näkyvät hänen länsimaiset terminologiansa ja ortografiauudistuksensa. Ortografiareformi kohdistui kuitenkin lähinnä kirjainmerkkien muotojen länsimaistamiseen, josta syystä Pietarin aakkostoa kutsutaankin siviiliaakkostoksi (*graždanskij šrift* eli *graždanka*). Ortografiauudistus symboloi täten osaltaan maallisen ja kirkollisen vallan eriyttä. Kirkkoslaavi vanhakantaisine ortografioineen jäi edelleen prestiisikieleksi.

Pietarin itsensä aikaansaamat kielireformit olivat siis varsin kosmeettisia. Länsimaisuuden ihailu sen sijaan poiki aivan uuden kielitilanteen. Venäläisen isolaation purkautuessa myös kielellinen itseriittoisuus havaittiin taakaksi: Pietarin ulkomaille lähettämät diplomaatit saattoivat vain todeta edeltävien vuosisatojen aikana vallinneen isolaation johtaneen myös kielelliseen takapajuisuuteen. Venäjäksi tai edes kirkkoslaaviksi ei ollut sanastoa tavallisimpien länsieurooppalaisten reaalioiden kuvaamiseksi. Onkin luonnollista, että sanastoa tällöin tulvi venäjään niin ranskasta, englannista, italiasta, saksasta sekä hollannista.

Jos 1700-luvun puoliväliin saakka voidaan puhua diglossiasta, kuten varmaan monet aikalaisetkin tilanteen kokivat, Michail Vasil'evič Lomonosov (1711–1765) pyrki purkamaan diglossian tyyleiksi. Lomonosovin tärkeimpänä teoksena pidetään kielioppia *Rossijskaja grammatika* vuodelta 1755. Kielioppi onkin merkittävä avaus venäläisessä kielioppitraditiossa, vaikka se sisältääkin joitakin latinassa tai kreikassa yleisiä, mutta venäjässä tuntemattomia kielioppikategorioita. Lomonosovin teoksessaan *Predislovie o pol'ze knig cerkovnych*

(‘Kirjoitus kirkollisten kirjojen hyödystä’, 1758) esitettämä tyylioppi puolestaan perustuu selkeästi antiikin traditioon (vrt. Aristoteleen runousoppi), mutta jotkut tutkijat pitävät sitä nykyvenäjän standardisaatiokehityksen lähtölaukauksena. Perusteena on diglossia-käsitteen hylkääminen. Kun kuitenkin katsomme Lomonosovin «tyyliä» käyttöalaa, huomaamme sen olevan varsin anakroninen aikakauden venäläisessä kirjallisuudessa. Lomonosovin trikotominen tyylioppi näet on pääpiirteissään seuraavanlainen: Ylätyyliä, jossa dominoi kirkkoslaavi, käytetään tragedioissa, oodeissa ja epiikassa; keski- tai sekätyyliä, joka perustuu kirkkokielisiä elementtejä sisältävään kansankieleen, käytetään alemmassa runoudessa, puheissa ja epistoloissa; alinta tyyliä, joka perustuu kansankieleen, voidaan käyttää satiireissa. Tyylioppi kokonaisuutena osoittaa, että kansallisen kirjakielen konseptio polyfunktioisena rakennelmana oli Lomonosoville vielä täysin vieras ajatus.

Diglossian väistyttyä 1700-luvun lopulla kansankielellä oli edellytykset syrjäyttää kirkkokieli muista kuin kirkollisista funktioista. Tyyllillisesti venäjään jäi kuitenkin runsas joukko rinnakkaismuotoja, joista kirkkoslavismit yleensä ovat poetisempia tai ne esiintyvät kuvainnollisissa merkityksissä. Tällaisia nykypäiviin saakka säilyneitä sanapareja ovat mm. *strana* ‘maa, valtio’ ~ *storona* ‘suunta, puoli, taho’, *glava* ‘johtaja, päämies’ ~ *golova* ‘pää (ruumiinosa)’ jne. Myös monet venäjän kielen oppisanat on rakennettu kirkkokielen aineksista.

Kansankielisen kehityksen jarruksi tuli kuitenkin välillisesti aatelisto, joka länsieurooppalaisuuden ja etenkin ranskalaisuuden hurmiossaan tuotatti Venäjälle ranskalaisia, usein vallankumousta paenneita opettajia. Aatelisto meni frankofiliassaan niin pitkälle, että se omaksui myös osittaisen frankofonian puheen venäjää ainoastaan palvelusväen kanssa. Saksakin sai jalansijaa pääasiassa juutalaisen kauppiaaluokan myötä. Länneistä saatiin kuitenkin muitakin: Katariina II:n («Suuren») aikana (1762–1796) perustettiin lukuisia kouluja ja lehtiä. Tuolloin myös Pietarin ja Moskovan yliopistot saivat alkunsa, kuten myös tiede- ja taideakatemia. Katariinalla oli aluksi hyvät suhteet ranskalaisiin valistusfilosofeihin, mutta hän hylkäsi kontaktinsa sittemmin. Saattoiko tämä johtua siitä, että hän monarkkina oli huolissaan mahdollisesta vallankumouksesta Venäjällä?

1700-luvun lopulla alkoi se venäjän kirjakielen kehitysvaihe, jolla on välitön kontinueetti nykykirjakielissä. Nykyvenäjän kirjakieli kuuluu myös siihen hieman harvinaiseen slaavilaisten kirjakielten ryhmään, jonka muotoutuminen on tapahtunut suurelta osin kaunokirjallisuuden vaikutuksessa. Tätä asiantilaa kuvaa myös venäjän kielen yleisimmin käytössä oleva kirjakielitermi *literaturnyj jazyk*.

Aateliston omaksuma ranska tarjosi mallin kielestä, jonka puhuttu ja kirjoitettu muoto eivät juurikaan poikenneet toisistaan (tällä ei tietenkään pidä ymmärtää ortografian ja ääntämyksen suhdetta). Tätä tyyliä aatelisto pyrki jäljittelemään venäjäksi, jolloin useiden tiedemiesten käsityksen mukaan saattoi syntyä raffinoitun kansanmurrepohjaisen kirjakielen malli. Kirkkokieli saattoi alkaa väistyä suppeampiin yhteyksiin.

Nikolaj Michajlovič Karamzinia (1766–1826) luonnehditaan usein sinä vaikuttajana, joka lanseerasi venäläiseen kirjallisuuteen «ranskalaisen hengen». Karamzin kirjoittikin kansanmurrepohjaista venäjää, joka edusti yläluokan käyttämää muotoa ja jolle ranskalainen eleganssi oli tyypillistä. Ranskalaisen sanojen tilalla hän usein käytti käännöslainoja (mm. *vljanie* (*influence*, *otnošenie* (*relation*)), joista useat ovat nykyäänkin käytössä.

Karamzinin lisäksi 1700-luvulla oli runsas joukko muita kirjailijoita, joilla oli hyvinkin toisistaan poikkeavia käsityksiä siitä, millainen venäjän kirjakielen tulee olla. Useimmat kuitenkin kannattivat Karamzinin omaksumaa linjaa, ja mm. Puškinille Karamzin oli ainoa vakavasti otettava auktoriteetti.

Klassinen kaunokirjallisuus ja kirjakielen stabilisaatio

Aleksandr Sergeevič Puškinin (1799–1837) kirjalliset ansiot kuin myös koko 1800-luvun klassinen venäläinen kaunokirjallisuus tuskin kaipaavat lähempää esittelyä. Sen sijaan tämän kauden merkitystä kirjakielen kehitykselle on syytä käsitellä lyhyesti. On aihetta uskoa, että esimerkiksi ja varsinkin Puškin jo tuotantonsa ohjelmallisuudella sai aikaan ketjureaktion, joka yleiseurooppalaisessa kontekstissa oli esimerkillinen muiden romantiikan ajan kirjailijoiden joukossa. Puškin ei sen kummemmin ole venäjän nykykirjakielen luoja kuin kukaan muukaan. Hänen ansionsa on ehkä pikemminkin siinä, että hän toi esiin kansanmurrepohjaisen kirjakielen esteettiset

mahdollisuudet ja vauhditti kansankielisen kirjakielen etabloitumista ja sekä kirkkokielen että ranskan väistymistä lähinnä luokkakieliksi – jos sitäkään. Pesonen toteaa Venäjän kulttuurihistoriassaan (1998), että jos 1700-luku oli taiteessa jäljitelyn aikaa, 1800-luvun voima oli kansallisissa ominaispiirteissä. Tämä kansallisromantiikka ylsi tietenkin myös kirjallisuuteen ja kieleen.

Se, että nykyvenäjän kirjakielen synty 1700-luvun lopulla ja etenkin 1800-luvun alussa – pitkälti kaunokirjallisuuden seurauksena, ajoittuu näinkin myöhään, vaikka kansallinen identiteetti nojasi paljon varhemmin syntyneisiin elementteihin, johtuu osaltaan paradoksaalisesti ranskan ja yleisemmin länsieurooppalaisuuden ihannoinnista yläluokan keskuudessa. Poliittinen avautuminen ja sen myötä omaksutut läntiset kulttuurisuuntaukset, jotka olivat saatetut älymystön tietoisuuteen, tarjosivat egalitarismin, romantiikan ja ranskan kielen hengessä kansankielisen kirjakielen mallin, mutta yläluokka ei kyennyt täysin ymmärtämään sitä, että ranskan funktionaalisuuden tarjoama malli tuli projisoida venäjän kieleen, eikä Venäjällä käytettyyn ranskaan.

Länsieurooppalaista snobismia aateliston puheessa oli edeltävien aikojen ksenofobian valossa helppo kritisoida kaunokirjallisuudessa ja samalla korostaa kansanmurteiden «aitoutta» – mahdollisesti myös «demokraattisuutta». Jälkimmäistä ei pidä ymmärtää marxilaisessa mielessä vaan valistuksen ja egalitarismin hengessä (jotka olivat mitä suurimmassa määrin ranskalaisia aatteita). Aatteellisen pohjan kansankieliseksi kirjakieli-ihanteeksi tarjosi siis ranskalainen aate, jonka aikakauden sivistyneistö tietenkin tunsi ja omaksui, mutta kielen tasolla ranskan kielen käyttö kuvasti yläluokkaista elitismiä. Aateliston käyttämän ranskan syrjäyttämällä oli todennäköisesti myös poliittinen tausta: ranska koettiin Napoleonin (epäonnistuneen) valloitusyrityksen myötä vihollisen kieleksi.

Kun varhempi polemiikki – sikäli kuin sitä oli ollut – kohdistui kirkkoslaavin ja kansankielen suhteeseen (etenkin Pietari I:n aikana), kirkkoslaavi tavallaan «rehabilitoitiin» ranskan kustannuksella. On nimittäin oleellista ymmärtää, että kirkkokieli ei ollut venäläisille vieras kieli vaan tietyissä tehtävissä toimiva funktionaalinen tyyli. Kirkkokielen merkitys 1800-luvun venäjän polyfunktioisuudelle oli sikälikin suuri, että se tarjosi nopean tien terminologioihin, joiden luominen

tyhjästä olisi viivytännyt kirjakielen saattamista niihin funktioihin, joita jo suhteellisen kehittynyt 1800-luku tarvitsi. Kirkkoslaavi tarjosi myös tyylimallin, jota saatettiin käyttää niin tieteissä kuin hallinnossakin. Näin kirkkokieli ikään kuin sulautui venäjään.

Voidaanko siis tehdä niinkin pitkälle viety johtopäätös, että tarvittiin ranska nopeuttamaan kansankielisen kirjakielen lopullista standardisaatiota? Kansanmurteisiin pohjautuvan kirjakielen standardisaatiota oli jarruttanut kirkkokieli, joka – kuten edellä on todettu – oli prestiisikielimuoto. Kirkkokieli oli myös varsinkin sen uuskirkkoslaavilaisena, venäläisenä redaktionena «oma» kielimuoto, jolloin se oli rakennettu venäläisen identiteetin konseptioon. Koska kuitenkin kansakunta-ajattelu perustui ensisijaisesti muihin kuin kielellisiin ilmiöihin (kuten tsarismiin ja tsaari-jumala -rinnastukseen), on hyvin todennäköistä, että Puškin ja muut romantiikan ajan kirjailijat olisivat valistuksen hengessä kirjoittaneet kansankielisiä runoelmiaan, vaikka ranskaa (tai jotain muuta vierasta kielimuotoa) ei olisi ollutkaan aateliston käytössä. Koska kuitenkin yhteiskuntakritiikki saattoi kohdistua vain «epävenäläisyyteen», ranska oli hyvä ehdokas sellaiseksi. Kirkkokieli ei sitä voinut olla, koska se oli liian venäläinen.

Se kuva, joka meillä on venäjän kielen käytöstä ja varsinkin sen varsinaisista tyyleistä (ei siis lomonosovilaisessa mielessä) 1800-luvulla, välittyy pääasiassa juuri klassisen kaunokirjallisuuden kautta. Siten esimerkiksi virkakielestä saatu kuva ei ole kovin imarteleva. Totuus on kuitenkin se, että 1800-luvulla erilaiset funktionaaliset tyylit – eikä vähiten tieteellinen – pääsivät kehittymään ja että niiden tutkimisen pitäisi tapahtua niiden itsensä ehdoilla – ei siis kaunokirjallisen suodattimen välityksellä.

On huomattava, että tieteiden, filosofian ja hallinnon kielelle asettamat vaatimukset syntyivät varsin nopeassa tahdissa 1800-luvun Venäjällä. Saattaa olla, että tästä osaltaan johtuu miltei totaalinen purististen tendenssien puute. Sanastoa lainattiin sellaisenaan sieltä, mistä sitä nopeasti saatiin tai mistä reaaliat olivat kotoisin. Hallinnon, opetuksen ja tutkimuksen kehitys synnytti myös uuden luokan, intelligentsian. Intelligentsia ei ollut yksijuurinen vaan siinä olivat edustettuina niin maan eri osat kuin myös eri kansankerrokset. Uusi intelligentsia omaksui pian kirjakielen äidinkielekseen.

Kaunokirjallisuuden kautta tapahtuvalla standardisaatiolla on usein se ominaisuus, että se asettaa kirjakielen esteettisesti ja moraalisesti korkeampaan asemaan kuin muut kielimuodot. Tällä ominaisuudella lienee ollut suuri merkitys erityisesti neuvostojen kirjakieli-ihanteen luomisessa. Kaunokirjallisuudesta tuli kirjakielen normin teoreettinen viitekehys, ns. parhaiden kirjailijoiden kielimalli. 1800-luvun kaunokirjallisuus säilytti statuksensa Neuvostoliitossa ennen kaikkea aikansa yhteiskuntakriittisyyden vuoksi, mutta on mahdollista, että myös vaikeammin ideologisoitava, «taantumuksellisempi» kirjallisuus pysyi arvossaan sen tarjoaman erinomaisen kielellisen viitekehyyksen vuoksi.

Uusin aika

Näkyvä muutos venäjän kirjakielen historiassa tapahtui valankumouksen myötä. Tuolloin toimitettiin ortografiauudistus, jolloin venäjän oikeinkirjoitus sai nykyisen muotonsa. Grafeemit ѣ (*jat*), ѵ (*ižica*), ѿ (*fita*) ja і (*i desjateričnoe*) poistettiin kokonaan grafeemi-inventaarista, kova merkki ѣ poistettiin sanan lopusta tarpeettomana, ja joitakin morfologisia päätteitä yksinkertaistettiin (*у нея* › *у неѣ*, *новыя книги* › *новые книги*, *синяго* › *синего*). Ortografiaan jäi kuitenkin muutamia tarpeettomuksia kuten «pehmeän merkin» (ь) kirjoittaminen м:n jälkeen preesensin yksikön toisen persoonan päätteessä (*читаешь*) tai joissakin tapauksissa ч:n jälkeen (*ночь*, *мочь*).

Uusimpana aikana kirjakielessä on tapahtunut vain hienosäätöä. Erityisenä venäjän kirjakielelle tyypillisenä piirteenä voidaan mainita neuvostoaikana lisääntyneet eriasteiset akronyymit (tyyppiä *medsestra* ‘sairaanhoitaja(tar)’ *kolhoz* ‘kolhoosi’, oik. ‘kollektiivinen talous’ jne.). Tällainen sananmuodostuksellinen erikoisuus on ilmeisesti ollut tyypillinen jo valankumousta edeltävälle ajalle, mutta sen hyödyntäminen kasvoi neuvostoaikana merkittävästi.

Mielenkiintoisena piirteenä venäjän kirjakielen käytössä on se, että siitä on tullut äidinkielenomainen käyttökieli etenkin kaupunki-intelligentsian keskuudessa. Venäjän kielestä ja venäläisyydestä tuli neuvostoaikana myös koko neuvostovaltion alueen itsestäänselvyys, yleisliittolainen oletus- tai nolla-arvo. Tämä ei päde tsarismin aikaan, joka oli selkeästi ja tietoisesti venäläistävä.

Synteesi

Se, että venäjän kirjakieli muotoutui vasta sangen myöhään 1700-luvulla, vaikka venäläinen identiteetti oli jo menneinä vuosisatoina kehittynyt täyteen mittaansa, ei suoraan johdu siitä kielellisestä invaliditeetista, joka oli langennut kirkkokielen ja kansankielen diglossiassa kansankielen osalle. Kansanmurrepohjaiselle kirjakielelle, joka olisi kyennyt esiintymään monissa funktioissa, ei ollut kysyntää, koska Venäjä 1700-luvulle saakka pyrki tietoiseen isolaatioon ja kielelliseen itse-riittoisuuteen. Tällöin korkeammat kielelliset tarpeet tyydytettiin kirkkokielen elementein.

Paradoksi sen sijaan on se, että Ranskasta ja muualta Länsi-Euroopasta omaksuttiin isolaation jälkeen yläluokan kielimalli sellaisenaan, kun taas 1700-luvun lopun ja 1800-luvun alun egalitarismin ja romantiikan tarjoamat mallit – ja niiden myötä nykyvenäjän kirjakielellinen esikuva – vaativat juuri kyseisten kielten eliminoimista. Kaunokirjallisuus ja 1800-luvun tieteen ja taiteen nousu Venäjällä olivat ne elementit, joilla länsieurooppalaisen romantiikan mallin mukainen kirjakieli lopulta pystytettiin.

Kaiken kaikkiaan venäläinen identiteetti ei tarvinnut kielen vernakularisaatiota, koska se nojasi pääosin muihin elementteihin (monarkismiin ja siihen liittyviin uskonnollis-poliittisiin dogmeihin). Venäjän kirjakielen myöhäinen kehittyminen valistuksen ja romantiikan myötä oli siis pikemminkin yleiseurooppalainen tendenssi, joka yhtäältä kytki venäläisyyden eurooppalaisuuteen ja toisaalta uudisti yhteiskunnallista rakennetta korostamalla kielellisen tasavertaisuuden avulla uuden, keskiluokkaisemman älymystön asemaa.

Valkovenäjä

Vaikka valkovenäjän murteille tyypillisiä piirteitä tavataankin itäslaavilaisissa teksteissä jo 1300-luvulla, ei varsinaisesta kirjakielestä voida puhua juurikaan ennen neuvostoaikaa – tosin silloinkin tietyin varauksin. Venäjän ja valkovenäjän kirjakielten erot eivät ole aivan vähäiset, mutta venäjän dominanssi kulttuurikielenä ja valkovenäläisten laaja kaksikielisyys eivät voi olla vaikuttamatta valkovenäläisten kielelliseen käyt-

täytymiseen. Tällöin valkovenäjän polyfunktioisuus kirjakielenä voidaan kyseenalaistaa: useissa funktioissa valkovenäläiset kernaasti turvautuvat venäjään.

Valkovenäjäksi tunnistettavilla kielimuodoilla on kuitenkin ollut merkittävä funktio menneinä vuosisatoina. 1400-luvulta 1600-luvulle pääasiassa valkovenäläisiin murteisiin perustuva hallintokieli (ruteeni) oli Liettuan suuriruhtinaskunnan virallinen kieli. Pitkään valkovenäjän käyttö oli mahdollista vain kaunokirjallisuudessa ja silloinkin rajoitetusti. Klassisen kirjallisuuden myötä valkovenäjää alettiin lanseerata kirjakieleksi 1800-luvulla, jolloin kieli tuli myös filologisen kiinnostuksen kohteeksi.

Valko-Venäjän alueella harjoitettu kirjallinen toiminta 1100–1200-luvuilla tai valkovenäläisille murteille tyypillisten kielipiirteiden esiintyminen 1300-luvulla ei sinänsä merkitse itsenäisen kirjallisen tradition muotoutumista. Valko-Venäjällä tuolloin syntyneet slaavilaiset tekstit olivat osa kyrillomethodiaanista traditiota sen yhteisitäslaavilaisessa muodossa.

Liettuan ja Puolan aika

Liettua oli uuden ajan alun suurvalta. Kiovan Venäjän hajotua Kultaisen ordan invaasiota seuranneena aikana Ukraina ja Valko-Venäjä liitettiin Liettuan suuriruhtinaskuntaan. Valkovenäjän murteet toimivat virallisena kielenä, mutta Suur-Puolan tultua muodostetuksi Lublinin unionin myötä 1569 valkovenäjän kieli menetti asemansa ja sen julkinen käyttö kiellettiin. Aatelisto polonisoitui ja valkovenäjä jäi talonpoikien kieleksi. Myös valkovenäjäksi kirjoitetut lait – mm. Liettuan suuriruhtinaskunnan laki *Statut Velikoho knjaz'stva Litovskoho* vuodelta 1529 (1566, 1588) – lakkautettiin Puolan parlamentin Sejmin päätöksellä vuonna 1697.

Kaikki valkovenäläinen kirjoittelu ei kuitenkaan ollut vain «valtiollista». Niin *letapis'*-traditiossa (kronikoissa), kirjeenvaihdossa, päiväkirjoissa kuin kirkkokielessäkin esiintyi valkovenäläisiä piirteitä. Francišek Skaryna (1485?–1540) kirjoitti runomitassa uskonnollisia, ei-liturgisia kirjoituksia. Traditiota jatkoivat mm. Symon Budny (1530–1593) ja Vasil' Cjapinski (1540–1603). Tärkeäksi genreksi nousi niin ikään keskiajalla Länsi-Euroopassa suosittu herooinen kaunokirjallisuus (ritariromantiikka), jota käännettiin Valko-Venäjällä.

On huomattava, että lännen ja idän kirkkojen liitolla (kreikkalaiskatolisuudella) ei ollut sellaisia kielellisiä seuraamuksia, jollaisia kirkkokuntaisuus muualla Slaviassa oli saanut ja saava aikaan. Kirkkoslaavi ei Valko-Venäjällä myöskään saavuttanut sitä asemaa, joka sillä oli Moskovan Venäjällä. Tältä osin Valko-Venäjän kielitilanne muistutti protestanttisen uskonpuhdistuksen myötä syntynyttä kielitilannetta joillakin slaavinkielisillä alueilla.

Kaudelle tyypillinen läntisistä kielistä kuten saksasta ja latinasta lainatun terminologisen sanaston runsaus heijastaa tietenkin ajan valtiollisia oloja. Osa sanastosta taas oli puhtaasti puolalaista, osa puolan kautta lainattua länsi-eurooppalaista sanastoa. Useat nykyvalkovenäjällekin tyypilliset fonologiset piirteet näkyvät myös aikakauden ortografiassa. Tällaisia piirteitä ovat mm. *akanne*, *jakanne*, *dzekanne*, *cekanne*, *ř*:n depalatalisaatio, proteettiset *v*- ja *h*- jne.

Morfologialtaan keskivalkovenäläisen kauden tekstit eivät osoita selkeää rakenteen stabiiliutta, mikä ilmenee mm. lukuisina sijapäätteiden dubletteina.

Tsarismin aika

Puolan tultua jaetuksi 1700-luvun lopulla Valko-Venäjän alue liitettiin Venäjään. Tsaristinen Venäjä katsoi valkovenäjän olevan venäjän murre, jota ei voitu suvaita julkisessa käytössä. Niinpä valkovenäjän käyttö oli kielletty myös lehdistössä vuoteen 1905 saakka.

Koko 1800-lukua voitaisiinkin hyvällä syyllä luonnehtia murreajaksi. Tuolloin nimittäin kaikki valkovenäjää käsittelevä kirjallisuus nimitti kieltä murteeksi. Esimerkiksi Ivan Nasonovičin sanakirja vuodelta 1870 oli nimeltään *Slovar' belorusskago narečija* ('Valkovenäjän murteen sanakirja'). Myös Jauchim Karskin (venäjäksi Efim Karskij) kielitieteelliset tutkimukset olivat venäjän valkovenäläisen murteen tutkimuksia. Rinnakkaistapaus löytyy makedonian asemasta 1800–1900-lukujen vaihteessa, jolloin sitä pidettiin joko bulgarian tai serbian murteena. Vaikka 1800-luvun alussa valkovenäjän kirjallisen käytön varhaisempi traditio oli käytännössä käynyt tuntemattomaksi, romantiikan voimasta «kansa» ja sen kieli jälleen nousivat kielelliseksi viitekehyykseksi vuosisadan lopulla.

Venäjän 1900-luvun alun kumouksellinen liikehdintä laukaisi myös valkovenäläisen nationalismin, josta tosin oli viitteitä jo edellisen vuosisadan lopulla. Aikakausilehti *Naša niva* alkoi ilmestyä 1906. Sen kirjoitukset pohjautuivat keskisiin, Minskin alueen murteisiin, joten lehden voidaan katsoa pyrkineen myös kielen standardisaatioon tarjoamalla yleisesti hyväksyttävän murrepohjan. Valkovenäjää tosin kirjoitettiin vielä kaksin aakkosin – latinitilla ja kyrillitsalla – mutta Janka Kupalan (1882–1942) vaikutuksesta *Naša niva*kin siirtyi 1912 käyttämään yksinomaan kyrillitsaa. Ortografian yksityiskohdat sen sijaan jäivät odottamaan yhdenmukaistamista. Oleellisinta lehden merkityksessä on kuitenkin se, että se tarjosi foorumin kielikysymykselle. Tosin monet kirjoittajat ottivat kantaa kieleen vain omien kirjoitustensa tarjoaman esimerkin muodossa.

Uusin aika

Valkovenäläisen nationalismin tavoite, valkovenäläinen kansakunta ja valkovenäjän itsenäinen kirjakieli, alkoi toteutua Neuvostovenäjällä. Vuonna 1918 valkovenäjä julistettiin kaikissa kansallisissa tarpeissa käytettäväksi kirjakieleksi, mikä tosin jäi paljolti julistukseksi. Riian rauhansopimuksella vuonna 1921 alue jaettiin Puolan ja Neuvostovenäjän kesken. Puolan alueella valkovenäjää ei edelleenkään sallittu, kun taas Neuvostovenäjällä kielenkin suvereenin aseman takasi «kansojen itsemääräämisoikeus».

Edellytyksiä kielelliselle autonomialla oli luonut jo 1918 Petrogradissa julkaistu Branislaū Taraškevič'in *Belaruskaja hramatyka dlja škol* ('Valkovenäjän koulukielioppi'). Hänen luomansa ortografia, *taraškevica*, on edelleen käytössä valkovenäläisten emigranttien piireissä. 1920–1930-lukujen puristit pyrkivät eliminoimaan kielestä polonismeja ja rusismeja. 1920-luvulla julkaistiin Minskissä 24-osainen *Belaruskaja navukovaja terminalohija* ('Valkovenäjän tieteellinen terminologia').

Ortografian yksityiskohdista päästiin yksimielisyyteen 1933 lähentämällä sitä venäjään. Näin ollen myös *taraškevica* syrjäytyi. Kirjakieleen jäi tosin jonkin verran varianttisuutta, jota toisen maailmansodan jälkeen on pyritty vähentämään. Samalla myös tuli murrepohja ratkaistuksi. Keskisistä, Mins-

kin alueen murteista rakennettiin kirjakielen pohja ja näitä murteita myötäilevä ortografia ikään kuin sinetöi normin.

Valkovenäjä on ollut neuvostovallan aikana erinomaisen altis venäläistymiselle. Kodifikaatio tosin sai nykyisen muotonsa 1962–1966 ilmestyneessä kaksiosaisessa kieliopissa, mutta funktionaalisuuden asteeseen eli valkovenäjän käyttöalaan se ei ole sanottavammin vaikuttanut. Valkovenäläinen intelligentsia julkaisee edelleen merkittävämmät teoksensa venäjäksi (tosin tämä ei koske kaunokirjallisuutta) ja on kaksikielinen. Kaksikielisyyttä (tai jopa yksikielisyyttä venäjän hyväksi) edistää lisäksi Venäjän ja Valko-Venäjän poliittinen liittolaisuus.

Synteesi

Valkovenäläinen nationalismi on ollut varsin vähäistä niin määrällisesti kuin laadullisestikin. Osaksi tämä johtuu siitä, että älymystö on koko olemassaolonsa aikana ollut kaksikielistä (puola-valkovenäjä, venäjä-valkovenäjä), eikä valkovenäläinen nationalismi juurikaan ole ollut kielellistä. Nationalismi sitä paitsi syntyi Valko-Venäjällä aikana, jolloin romanttisen kansakuntakonseption sijaan oli astumassa globaalimpi konseptio yhteisestä sosialistisesta kansojen kodista. Kansallisuusaate ja sen kielellinen edustuma jäivät poliittisen liikehännän ja «yleisliittolaisuuden» varjoon. Tätä taustaa vasten on vaikea nähdä, mitkä ovat ne kulttuurisesti eksklusiiviset elementit, joihin valkovenäläinen kansallisuusaate olisikaan voinut nojata.

Ukraina

Varhaisin Ukrainan alueen kirjallinen kausi oli kyrillomethodiaaninen sen yhteisitäslaavilaisessa muodossa ja se juontaa juurensa ajalta, jolloin kristinusko tuli Kiovan Rus'in valtionuskonnoksi (virallisesti 988). 1500-luvulle saakka ukrainismeja esiintyy kirkkokielisissä kirjoituksissa lähinnä satunnaisesti, kun taas kansankieleen pohjaava kansliakieli oli tuolloinkin pikemminkin valkovenäläisperäistä ruteenia. Ukrainan alueella syntyneissä tai ukrainalaisten laatimissa dokumenteissa esiintyy kuitenkin ukrainalle tyypillisiä kielipiirteitä. Kan-

sankielisen ja kansallisen kirjakielen standardisaatio sen sijaan ajoittuu selkeästi vasta myöhäisromantiikan aikaan eli 1800-luvun loppupuolelle.

Puolalainen aika (1300-luvulta 1600-luvulle)

Kiovan tuhon myötä 1240 oppineita siirtyi joukoittain länteen (Galitsiaan), luoteeseen (Poliss'e) ja Venäjän keskuksiin. Kiovan Rus'in aikana voimakkaana alkanut kirkkokieline kirjallisuus vahvistui uusissa keskuksissa. 1300-luvun lopulla Ukrainan alue jaettiin Puolan, Liettuan, Unkarin ja Moldovan kesken. Metropoliitan istuin jäi Kiovaan, mutta se oli miehittämättä vuodesta 1299 vuoteen 1411.

Kirkkokielen asema oli vahvistunut ns. toisen eteläslaavilaisen vaikutuksen myötä, mikä luonnollisesti loi periaatteelliset mahdollisuudet diglossialle. Kansankielen ja kirkkokielen diglossia ei kuitenkaan ollut Ukrainan alueella mahdollinen, koska Liettuan aikakaudella valkovenäjään pohjaavasta ruteenista oli tullut hallinnon kieli. Kielitilanne olikin Ukrainan eri osissa vaihteleva: Puolan alueella ukraina oli kauttaaltaan kielletty ja hallinnon kielenä oli pääasiassa latina. Lisäksi puollalla oli 1500–1600-luvuilla merkittävä asema ja sen kautta ukraina saikin suuren osan hallinnollista terminologiaa, joka puolestaan usein oli länsieurooppalaista alkuperää. Liettuassa virallisena kielenä oli ruteeni, jolla tosin oli myös ukrainalaispohjainen variantti. Jonkinlainen diglossia saattoi siis syntyä vain kirkkokielen ja ruteenin välille.

Kansankieli, *prosta mova*, alkoi esiintyä kirjallisuudessa ruteenin aseman heiketessä puolan kustannuksella. Ensimmäiseksi tämä näkyi kansankielisten elementtien osuudessa eteläslaavilaisesta «puhtaudesta» toipumassa olevassa kirkkokielessä. Uskonpuhdistuksen välillinen vaikutus näkyi kielitilanteessa siten, että kirkkokieltä myös tietoisesti pyrittiin tekemään ymmärrettävämmäksi sekoittamalla siihen kansankielisiä aineksia.

Lublinin unionin (1569) eli Liettuan ja Puolan yhdistymisen myötä kielitilannekin muuttui Ukrainassa. Syntyi funktionaalinen triglossia, jossa puola oli hallinnon kieli ja kirkkoeslaavi kirkon kieli, kun taas kansankieltä käytettiin yksityiskirjeenvaihdossa, kronikoissa ja joissakin didaktisissa teksteissä. Ruteeni siis kuihtui hallintokielenä puolan saaman aseman myötä. Aateliston polonisoiduttua kirkko jäi ainoaksi

kansalliseksi katsottavaksi instituutioksi, jolloin kirkkokieliakin oli ainoa «kansallinen» kielimuoto, vaikka se aikakauden kontekstissa koettiin pikemminkin yhteislaavilaiseksi kielimuodoksi. Kielitilanne on rinnasteinen kirkollisen kehityksen kanssa. Lublinin unionin seurauksena myös idän ja lännen kirkot yhdistyivät kreikkalaiskatoliseksi kirkoksi, jonka jäseniä kutsutaan uniaateiksi. Osasta ukrainalaisia tuli siis uniaatteja, joita osa länsiukrainalaisista edelleenkin on. Myös mm. Vojvodinan rusiinit ovat säilyttäneet kreikkalaiskatolisuuden.

Kirjapainotaidon myötä kirkkokielen merkitys kasvoi. Ensimmäinen itäslaavilainen painettu raamatunkäännös julkaistiin Ostrihissa (venäjäksi Ostrog) vuonna 1581. Ostrihin raamatunkäännöksen pohjalta laadittiin kielioppeja ja sanakirjoja, joista Meletij Smotryc'kyjn kielioppi vuodelta 1619 oli merkittävin. Siitä tuli ukrainalaisilla elementeillä höystetyn kirkkokielen normin kodifikaatio pitkäksi ajaksi ja tätä ns. Meletijn normia noudatettiin Serbiassakin 1700-luvun kirkkokielleissä. Kieliopilla oli suuri merkitys Ukrainan alueen lisäksi myös Moskovassa. Samaan aikaan puola sai väistyä, jolloin triglossia purkautui. Syntyi kirkkokielen ja kansankielen diglossia.

Prosta movan (kansankielen) ja kirkkokielen sekoitusta, jossa kielimuotojen suhteet olivat mielivaltaisia ja jossa erot eivät perustuneet yleisiin käytäntöihin, voidaan luonnehtia barokkityyliksi. Oleellista tässä käytännössä on se, että kirkkokielen puuttuvaa sanastoa saatettiin kompensoida reaalioiden osalta mm. puolalla ja puolan kautta saadulla länsieurooppalaisella sanastolla, jolloin kielen funktionaalisuuden aste kasvoi. Samankaltainen käytäntö syntyi Serbiassa, jossa tällaista sekakieltä kutsuttiin slavenoserbiaksi.

Het'manščyna 1648–1709

Jotkut tutkijat pitävät erityisen merkittävänä 1600-luvun puolivälissä syntyneen itsenäisen ukrainalaisen kasakkavaltion, Het'manščynan, aikaa. George Shevelov (1980) jopa puhuu tuolloin syntyneestä kansanmurrepohjaisesta hallinnollisesta standardikielestä tai koinesta. Totta on, että *prosta movasta* tuolloin tuli paikallishallinnon kieli, mutta aikakausi oli liian lyhyt oikeuttaakseen näin pitkälle viedyn päätelmän. Pultavan taistelun seurauksena (1709) nimittäin Het'manščyna joutui Venäjälle ja muodollisesta, vuoteen 1785 jatkuneesta

autonomiasta huolimatta kansankieltä käyttävä hallinto lopetettiin. Kirkkoslaavipainotteisesta venäjistä tuli hallinnon kieli.

Ukrainan kirjakielen kannalta aikakaudella on kuitenkin merkityksensä: yhtäältä se osoitti, että ukrainalaisten murteiden pohjalle on mahdollista laatia kirjakieli, ja toisaalta se antoi myöhemmälle kansankielen pohjalle syntyneelle kirjakielelle esikuvan, josta saatettiin hakea malleja romantiikan aikakaudella.

Tsarismin ja romantiikan aika

Vaikka varsinaisesta standardisaatiosta ei voida 1800-luvun alkupuolella vielä puhua, käytettiin *prosta movaa* jo paljon kaunokirjallisuudessa. Yleiseurooppalainen romantiikka oli saapunut Ukrainaan. Ukrainan ongelmana oli kuitenkin kirjallisuuden polarisoituminen kahtaalle. Läntiset Galitsian murteet keskuksenaan L'viv olivat jo perinteisesti hyvin edustettuina *prosta movalla* julkaistuissa painetuissa kirjoissa (vrt. myös Ostrihin raamatunkäännös). Romantiikan aikana kaunokirjallisuutta taas kirjoitettiin etupäässä idässä, Kiovan, Harkovan ja Pultavan alueilla. Mm. Ivan Kotljarevs'kyj (1769–1838) ja Petko Hulak-Artemovs'kyj (1790–1865) kirjoittivat näillä murteilla. Mielenkiintoinen paralleeli kirjakielen painopisteen maantieteellisestä siirtymästä itään löytyy 1800-luvun loppupuolen Bulgariasta – ilman, että tapauksilla olisi mitään tekemistä toistensa kanssa.

Kaunokirjallisuudella ja etupäässä romantiikalla on suuri merkitys ukrainan kirjakielen lopullisena muotouttajana. Erityisesti Taras Ševčenkoa (1814–1861) ja Pantelejmon (Pan'ko) Kulišia (1819–1897) voidaan pitää jonkinlaisina keulahahmoina. Myös Nikolaj Gogol' (1809–1852) oli syntyperältään ukrainalainen (ukrainaksi Mykola Hohol'), vaikkei hän ukrainaksi kirjoittanutkaan (kirjoitti tosin ukrainalaisista aiheista, vrt. esimerkiksi vähemmän tunnettu *Večera na chutore bliz Dikan'ki* -teos).

Romantiikan ajan kaunokirjallisuuden myötä myös kansanmurteiden vulgaari leima alkoi karista. Koska kansanmurteiden katsottiin edustavan puhdasta ja aitoa ukrainaa, oli luontevaa pyrkiä integroimaan kirjakieleen edeltäviä kansankielisiä kirjallisia traditioita. Tähän integraatioon kuului intellektualisoitunut kirkkokielen ja kansanmurteiden sekakieli sekä

kasakkavaltion aikainen hallintokoiné. Kaakkoismurteet tulivat luonnolliseksi pohjaksi kirjailijoiden itsensä myötä. Myöhemmin hyperromanttiset, vanhoista kielimuodoista peräisin olevat piirteet karisivat vähitellen pois.

1800-luvun lopun venäläistämisen ja Venäjän hovin sensuurin seurauksena Habsburgien alueella olevien länsimurteiden osuus kirjakielessä puolestaan voimistui, koska ukraina kiellettiin idässä. Galitsiasta tuli uusi keskus.

Uusin aika

Ukraina tuli Venäjällä sallituksi vasta vuoden 1905 poliittisen liikehdinnän myötä. Tuolloin alkoi ilmestyä myös ensimmäinen ukrainankielinen sanomalehti. Ukrainalaisen identiteetin suhteellisuus kävi kuitenkin neuvostoajan yhtenäiskulttuurin myötä ilmeiseksi, ja mm. 1990-luvulla Ukrainan itsenäistyttyä venäjään tottuneella poliittisella eliitillä onkin ollut vaikeuksia sopeutua ajatukseen, että ukraina on maan virallinen kirjakieli. Ukrainan kirjakieli on myös jonkin verran varianttinen, mikä johtuu 1800-luvun kehityksen plurisentrisyydestä. Tilanne muistuttaa tässä suhteessa jossain määrin puolan kirjakielitulannetta.

Synteesi

Ukrainan kohdalla pätee herderiläinen maksiimi, jonka mukaan kieli on kansakunta. Venäjän ja ukrainan varsinaisten standardisaatioprosessien dynamiikka saattaa kielitieteilijän perspektiivistä näyttää hyvinkin samankaltaiselta. Molempien nykykirjakielten lopullinen muotoutuminen tapahtui paljolti romantiikan ajan kaunokirjalliselta pohjalta, impulssista ja ehdoilla. Yhtäläisyys lienee siinä, että on todennäköistä, että esimerkiksi Ševčenko ja Kuliš pitivät Puškinia esikuvanaan. On kuitenkin yhtä todennäköistä, että Puškinin lisäksi ukrainalaisiin vaikutti suoraan myös länsieurooppalainen romantiikka. Suurin ero on kuitenkin prosessin kansakunnallisessa merkityksessä. Venäjällä romantiikka ja vernakularisaatio ei tuottanut kansakuntaa, koska se oli protonationalistisessa mielessä ollut olemassa jo tsarismin varhaisista ajoista lähtien. Ukrainassa sen sijaan juuri kielen erottaminen muista alueella vaikuttaneista prestiisikielistä (kirkkokieli, venäjä, puola) räätälöi vähävenäläisistä ukrainalaisen kansakunnan.

Puola

Puola on kirjakielenä sikäli vanha, että se on muotoutunut keskiajalle palautuvan evoluution myötä. Tässä mielessä puolan ja tšekin kirjakielten kehitykset ovat samankaltaiset. Puolan kohdalla kirjakielen staattinen kehitys on siinä mielessä yllättävä, että Puola alueena on historiansa aikana ollut kansainvälisen politiikan pallokenttä. Kieleen valloittajat tai jakajat eivät kuitenkaan ole päässeet juurikaan vaikuttamaan. Sen sijaan latina ja tšekki ovat vaikuttaneet puolaan paljonkin.

Puolankielinen kirjakielikasitys olisi helppo jakaa lyhyisiin episodeihin sen perusteella, mitkä muut kielet ovat kulloinkin olleet alueen prestiisikieliä tai missä määrin ne kulloinkin eriyistä ovat vaikuttaneet puolaan. Noudatan alla olevassa esityksessä hieman väljempää, kulttuurista dispositiota.

Muinaišpuolalainen kausi

Kristinusko tuli Puolaan vuonna 966 alkaneen lähetystyön myötä Böömistä. Uskonto ja sen myötä latina tulivat Roomasta, kulttuuri ja kansankielisen kirjallisuuden malli taas oli peräisin Böömistä. Ruhtinaiden avioliittojen ja poliittisten yhteyksien kautta Piastien Puola ja Přemyslien Böömin siteet olivat ylipäättänsäkin vahvat.

Varhaisin kirjallisuus on kirkollista, kuten voidaan olettaakin. Ensimmäinen säilynyt puolankielinen kirjallinen muistomerkki on 1300-luvulta peräisin oleva rukouskokoelma *Kazania świętokrzyskie*, joka ilmeisesti on kopio huomattavasti vanhemmasta käsikirjoituksesta. 1400-luvulta peräisin olevia muistomerkkejä on jo useampia, mutta niidenkin sisältö on pääasiassa uskonnollinen. Merkittäviä käsikirjoituksia ovat mm. rukouskokoelmat *Kazania gnieźnieńskie*, *Kazanie na dzień Wszech Świętych*, psalttari *Psalterz floriański*, raamattu *Biblia Królowej Zofii* ja hagiografia *Żywot św. Błażeja* jne.

Kyrillomethodiaanisen kirkkoslaavin mahdollinen esiintyminen jossain muodossa Puolan alueella on toistaiseksi vailla vahvistusta. Tšekinmaal-la kirkkokieli on todistettavasti ollut käytössä, kun taas Puolan alueelta siitä on vain epäsuoria todisteita: mm. muinaišpuolalainen hymni *Bogurodzica* ('Jumalanäiti') kuuluu bysanttilaiseen traditioon. On epäolennaista, että tämän käsikirjoituksen vanhin säilynyt kopio on peräisin 1400-luvulta, vaikka myöhäinen ajankohta voisikin viitata Prahan seudulla 1300-luvulla kroatialaisten munkkien harjoittamaan glagolismiin.

Schenkerin (1980) näkemyksen mukaan on näet ylipäänsäkin sattumaa, että muinaispuolalaisia käsikirjoituksia on säilynyt näin vähän ja että kopiotkin ovat varhaisimmillaankin peräisin vasta 1300-luvulta. Esimerkiksi *Kazania świętokrzyskien* kieli ja komposition kehittyneisyys ilman muuta edellyttävät voimakkaan edeltävän kirjallisen tradition olemassaoloa.

Muinaispuolalaisesta maallisesta kirjallisuudesta sen sijaan on vain vähän evidenssia. Tähän on syynä kirkon ja sitä myöten latinan dominanssi. Latina oli kirkon ohella myös tieteen kieli, minkä lisäksi Puolan maaperällä kukoisti paikallinen latina, joka oli erityisesti kronikoitsijoiden suosiossa. Latinaksi kirjoitavista kronikoitsijoista (Puolan historioista) on syytä mainita ainakin Gallus (Anonymus, 1000-l.–n. 1116) ja Wincenty Kadłubek (n. 1150–1223). Tilanne oli siis toinen kuin Böömissä, jossa todennäköisesti jo ennen tai ainakin viimeistään 1300-luvulla kukoisti kansankielinen kirjallisuus.

Kaupungistumisen seurauksena Puolaan muodostui 1400-luvulla voimakas porvaristo, joka oli suurelta osin etnisesti saksalainen. Puolaan syntyi siis jonkinlainen sääty- tai luokkakielijakauma, jossa kaupunkien porvaristo käytti saksaa, maaseutu puolaa ja kirkko latinaa. Kirjallisuudessa kaikki elementit olivat edustettuina, mutta latinalla oli ehdoton prestiisi, jota kirkon ohella käyttivät myös lukuisat latinistit, joista on syytä mainita ainakin Jan Długosz (1415–1480) ja Jan Ostroróg (1436–1501). Kansanmurrepohjainen kirjallisuus, jota tuolloin syntyi etenkin aateliston ja maallisen sivistyneistön parissa, ammensi sanastoaineksia tšekistä, latinasta ja saksasta.

Latinalainen kirjaimisto sopi huonosti slaavilaisten kielten kirjoittamiseen. Ennen Jan Husin Böömissä lanseeraamaa ortografiauudistusta tilanne puolan kohdalla oli erityisen kaoottinen. Konsonanttien merkitseminen erilaisin digrafein ja trigrafein oli epäjohdonmukaista. Lisäksi aikana, jolta vanhimmat puolan kirjalliset muistomerkit ovat peräisin, puolan kielessä oli tapahtumassa merkittäviä vokaalimuutoksia. Kvantiitatiiviset oppositiot olivat korvautumassa kvalitatiivisilla ominaisuuksilla (esim. $\bar{o} > \acute{o}$) ja painotus oli siirtymässä viimeistä edeltävälle tavulle (penultima-painotus). Ortografian ongelmat vaikeuttavatkin puolan kielen kehityksen lingvististä analyysia. Ortografinen käytäntö 1400-luvulle saakka oli siis hyvin kirjava ja kirjavana se pysyi vielä seuraavinakin vuosisatoina.

Ensimmäisen ortografian yhdenmukaistamisyritys luetaan 1400-luvun alkupuolella eläneen Jakub Parkoszowicin nimiin.

Kulta-aika (1500-luku)

Puolan kirjakielen kehityksen kannalta 1500-luku on erityisen merkittävä. Sitä kutsutaankin usein puolalaisen kulttuurin kulta-ajaksi. Merkittävä muutos tapahtui siinä, että puola syrjäytti saksan suurten kaupunkien valtakielenä – toisin kuin esimerkiksi Böömissä. Puolankielinen porvaristo oli syntynyt. Aateliston päätöksellä 1539 lait tuli julkaista vain puolaksi. Näin ollen puolan kielen funktiot olivat jo melko kattavat. Latina kuitenkin säilyi kirkon ja teologian sekä sitä kautta tieteen kielenä. Koko rakennelman malli löytyy länsieurooppalaisesta renessanssista ja Tšekinmaan protestantismista. On myös muistettava, että Puola oli tuolloin eurooppalainen suurvalta, joka ulotti kielensä myös ukrainalaisen, valkovenäläisen ja liettualaisen aateliston pariin.

Puolan kirjakieli kehitys sai sysäyksen etupäässä kahtaalta: italialaisesta renessanssista ja italiasta käännetystä kirjallisuudesta (Dante Alighieri, Francesco Petrarca) sekä protestantismista (Jan Hus, Martti Luther, Jean Calvin). Molemmissa tapauksissa välittäjänä oli pääasiassa tšekki. Myös kirkollista kirjallisuutta alkoi ilmestyä puolaksi. Latina jäi tieteen kieleksi, mutta sitä käytettiin puolan ohella myös kaunokirjallisuudessa.

Murrepohjaltaan 1500-luvun kirjallinen puola kehittyi supradialektaaliseksi (murrerajat ylittäväksi), mikä osaltaan johduttaa siitä, että keskusten murrepohja oli melko yhtenäinen. Myös Lutherin viitoittama saksan yhtenäiskielimalli on saattanut olla esimerkkinä – etenkin koska kirjapainot olivat saksalaisen porvariston hallussa. Murteiden rajat ylittävästä kirjakielimallista esimerkkeinä ovat Stanisław Murzynowski (1528–1553) Uuden testamentin käännöksen liitteenä ilmestynyt *Orthographia polska* vuodelta 1551 ja Piotr Skargan (1536–1612) saarnat. Aikakauden suuria kirjailijoita ovat mm. lyyrikot Mikołaj Rej (1505–1569) ja Jan Kochanowski (1530–1584), prosaisteja taas Marcin Bielski (1495–1575), Łukasz Górnicki (1527–1603) sekä Stanisław Orzechowski (1513–1566). 1500-luvulla julkaistiin myös kielioppeja, joista tunnetuimmat lienevät Stanisław Zaborowskiin *Orthographia seu modus recte scribendi et legendi polonicum*

idioma (1513) sekä Piotr Stojęński-Statoriuksen *Polonicae grammatices institutio* (1568).

Vaikka puolankielinen kirjakieli oli funktioidensa puolesta päässyt hyvään alkuun, sen ylä rakenne oli syvästi kerrosteinen. Varsinkin sivistyneistö pyrki osoittamaan sivistyneisyytensä käyttämällä mielivaltaisesti latinalaista, tšekkiläistä ja saksalaista sanastoa. Myös ranskasta ja italiasta otettiin termejä sellaisinaan. Tilanne on verrattavissa 1700-luvun lopun ja 1800-luvun alun venäläisen yläluokan kielelliseen käyttäytymiseen. Latinan ja saksalaisen porvariston kielellinen vaikutus on ymmärrettävissä, mutta tšekki yläluokan prestiisikielenä aina Valkeavuoren taisteluun saakka (1620) ihmetyttää. Selityksenä lienee kirjallisen tšekin varhaisempina vuosisatoina saavuttama prestiisi puolaan nähden. Tämä taas johtui paljolti protestantismin suomista mahdollisuuksista, joita Puolassakin epäsuorasti hyödynnettiin.

Kun tšekistä ja saksasta tulleet vaikutteet olivat lähinnä leksikaalisia, latinan vaikutus ulottui myös kielen rakentamiseen. Siitä lainattiin kokonaisia sananmuodostuselementtejä (esim. suffiksit *-yka/-ika*, *-um*, *-acja*, *-ysta/-ista* painotuksineen). Myös sanajärjestyksen käänteisyys (attribuutin paikka määreen jälkeen) on latinismi (vrt. *język polski*). Vastauskonpuhdistus eli ns. katolinen reformaatio toi latinasta mukanaan lisäksi fraseologiaa ja valmiita lauseita. Lopulta latinalla suorastaan mässäiltiin, jolloin tyyli muuttui koristeisen barokkiseksi. Tosin barokkityylillä oli arvostelijoitakin; mm. Piotr Kochanowski (1566–1620) ja Wacław Potocki (1621–1696) mainitaan kirjallisuudessa jonkinlaisina puristeina.

Barokki, valistus, romantiikka

1600-luvun puolan kirjakielik kehitys on jossain määrin paradoksaalinen: Yhtäältä puola oli prestiisikieli idässä, jolloin Ukrainaan ja Länsi-Venäjän murteisiin ja niiden kautta venäjään lainattiin hallinnollista sanastoa pääasiassa juuri puolasta. Toisaalta puola horjui oman norminsa kanssa, ammensi sanastoa lännestä, mutta etenkin ukrainalaisen aateliston polonisaation seurauksena sai myös kieliopillisia vaikutteita ja sanastoa itäslaavista. Ja, kummallista kyllä, puola «polonisoitui» alueen ollessa Saksin hallinnon alaisuudessa.

Roomalais-katolisen kirkon asema puolan kirjakielik kehityksessä, kuten itse asiassa koko yhteiskunnankin kehityksessä,

on ollut merkittävä. Kun kirkko 1700-luvulla hylkäsi latinan, puolan kielen käyttö kouluissa lisääntyi. Katolinen piaristien veljeskunta modernisoi ja polonisoi koulujärjestelmän. Kouluopetusta modernisoi ja sekularisoi myös ns. kansanvalistuskomissio (*Komisja Edukacji Narodowej*), joka toimi vuosina 1773–1795. Tällöin luotiin merkittävä osa eri alojen perusterminologioista. Varsinainen kansallisen kirjakielen kehitys alkoi siis yleiseurooppalaisen valistuksen merkeissä. Egalitarismi ja herderiläisyys korostuivat kielen ja jaetun kansakunnan yhtenäisyyspyrkimyksissä. Oppineita seuroja perustettiin Varsovaan ja Vilnaan. Kielelle löytyi poliittinen ja kansakunnallinen tilaus.

Puola alkoi syrjäyttää latinaa myös tieteissä 1800-luvun alussa. Kodifikaation ja polyfunktioisuuden kannalta keskeisiä olivat terminologiat, joita yksittäiset tiedemiehet tuolloin loivat. Merkittävin teos leksikografian saralla oli Samuel Bogumił Linden kuusiosainen sanakirja *Słownik języka polskiego* vuosilta 1807–1814, joka pitää sisällään aikaisempina vuosikymmeninä luodut uudissanat. Linde sen sijaan ei itse juurikaan luonut uudissanastoa. Vastapainona puolan lisääntyvälle kirjalliselle ja kulttuuriselle merkitykselle oli aateliston Napoleonin aikaan käyttöön ottama ranska, jolloin gallismeja tunkeutui puolaan. Ranska ei kuitenkaan jarruttanut puolan standardisaatiota, niin kuin ei latinakaan, joka kylläkin jätti jälkensä virkakielen rakenteeseen.

Kun virkapuola oli rakenteeltaan latinan kaltainen, 1800-luvulla syntynyt romantiikka pyrki juuri päinvastaiseen: se jäljitteli kansanomaisuutta, talonpoikaisuutta ja kansanperinnettä. Romantiikka ei Puolassakaan jäänyt vaille Byroneitaan: näitä olivat mm. Adam Mickiewicz (1798–1855) ja Juliusz Słowacki (1809–1849). Vuosisadan lopun ja 1900-luvun alun modernismia ja Nuori Puola -kautta (*Młoda Polska*, 1890–1918) edustavat mm. prosaistit Stefan Żeromski (1864–1925) ja Władysław Reymont (1867–1925). Klassisistinen barokkityyli muuttui näin kansanomaisemmaksi, ja viimeistään positivismi riisui romantiikan aikakaudelta jääneet koristeet 1800-luvun jälkipuoliskolla.

Uusin aika ja synteesi

Puola kuuluu niihin slaavilaisiin kirjakieliin, jotka kehittyivät nykyisyyteensä romantiikan ajan kaunokirjallisuuden henges-

sä. Myöskään sitä edeltävää terminologista innovatiivisuutta ei pidä vähätellä.

Puolan kirjakieli muotoutui murrepohjaltaan jossain määrin heterogeenisesti. Kaikki kolme päämurretta, Suur-Puolan (Gniezno), Vähä-Puolan (Krakova) ja Masovian (Varsova) murteet ovat olleet hyvin edustettuina 1800-luvulta saakka keskusten kirjallisessa ilmaisussa. Nykypuolan kirjakieli sallii-kin alueellisen normivariaation, jossa useimmiten on kyse ääntämys- ja sanastoeroista.

Puolan kirjakielen kehityksessä on tiettyä ristiriitaisuutta. Puolan ollessa itäeurooppalainen suurvalta sen kirjakielikasitys oli kulttuurisesti sidottu latinaan ja tšekkiin. Puolan alueen tultua jaetuksi ympäröivien suurvaltojen kesken omakielinen kirjakielikasitys kukoisti. Voiko puolan kirjakieleen siis soveltaa maksimiamia, jonka mukaan hyvää kirjallisuutta syntyy vain epäsuotuisissa oloissa? On nimittäin ilmeistä, että nationalismi tuli ajankohtaiseksi juuri Puolan jakojen yhteydessä. Ja yhtä luonnollista on, että se ilmeni juuri kielen kautta.

Tšekki

Tšekki kuuluu niihin kirjakieliin, joiden rakenteellinen kehitys on ollut uuden ajan alusta lukien stabiili – jopa niin stabiili, että stabiilius on alkanut muodostua ongelmaksi. Standardi ääntämys ja morfologia ovat jääneet 1600-luvulle, eivätkä ne ole juurikaan seuranneet kielen – eivätkä varsinkaan Prahas- sa käytetyn kielen – muutoksia. On nimittäin oleellista pitää mielessä, että tšekin kirjallinen historia on hyvin unisentrinen (prahakeskeinen). Arkaaisuuden ongelma ei sitä vastoin mis- sään määrin ulotu sanastoon ja sitä kautta kirjakielen funk- tio-naalisten tyylien kattavuuteen. Varhain saavutetun sanastolli- sen polyfunktioisuutensa kautta tšekin kirjakieli päinvastoin saattoi olla jopa esimerkkinä muille austroslaavilaisille kan- soille, joiden kirjakielten standardisaatio ajoittuu 1800-luvul- le.

On symptomaattista, että prahalaisten lingvistien kehittä- mä elastisen stabiiliuden käsite on syntynyt juuri ikään kuin vastareaktionä kirjatšekin rakenteelliselle arkaaisuudelle. Tä- mä arkaaisuus on poikunut mielenkiintoisen kielimuotojen funktionaalisen hierarkian, joka on miltei ainutlaatuinen slaav-

vilaisessa maailmassa (nykysloveenin kohdalla on havaittavissa samankaltainen ilmiö).

Tšekkien kirjallisen tradition historia poikkeaa mm. Puolassa tapahtuneesta kehityksestä siinä, että se on ollut ensisijaisesti tšekinkielinen, vaikka saksa onkin voimakkaasti vaikuttanut kehitykseen. Tšekin kirjakielikehityksen voi kätevimmin jakaa kahteen pääjaksoon, muinaistšekkiläiseen ja nykytšekkiläiseen aikaan. Jonkinlaiseksi transitioksi muodostuu tällöin keski- ja uudenajan vaihde. Vaikka jako on paljolti kielihistorian sanelema, on sillä myös aatteellinen ja kulttuurihistoriallinen tausta.

Muinaistšekkiläinen aika

Kyrillomethodiaanisen kirkkokielen länsislaavilaisesta muodosta on todisteena todennäköisesti Böömissä (Čechy) tai Määrissä (Morava) laadittu muinaiskirkkoslaavilainen messukirja, *Kiovan lehdet*. Lisäksi Prahan lähettyvillä, Sázavan luostarissa tiedetään samaisen tradition vaikuttaneen miltei 1100-luvulle saakka. Tähän viittaa myös glagoliittinen käsikirjoitus, joka kulkee *Prahan fragmenttien* nimellä. Myöhemmin kroatialaiset munkit harjoittivat glagolismia Böömissä, Kaarle IV:n perustamassa Emmaus-luostarissa (*Emmauzy* tai *Na Slovanech*). 1100-luvulta lähtien kirkon kieli oli kuitenkin latina. Hallinnossakin käytettiin aluksi latinaa, myöhemmin myös saksaa.

Tšekkiläisiä kansankielisiä hymnejä alkaa esiintyä 1200-luvulla. Niitä kirjoitettiin yksinomaan latinitsalla, eikä varhemmasta glagolitsan käytöstä ole jälkiä. Tunnetuin säilynyt hymni on *Hospodine pomiluj ny* ('Herra armahda meidät'), joka on täynnä kirkkoslaavilaisia elementtejä.

1300-luvulla alkaa katkeamaton tšekinkielisen kirjallisuuden kehitys. Mukaan tulee useita genrejä: pyhimyslegendoja, eepoksia (*Aleksanteri Suuri* -eepos) ja kronikoita (mm. *Dalimilin kronikka*). Vuosisadan alkupuolen kirjallisuus oli enimmäkseen rytmistä runoutta. Myös kirkko alkoi käyttää tšekkiä, vaikka hallinto pysyttelikin latinassa ja hieman myöhemmin saksa astui kuvaan. Kielien välille syntyi siis jonkinlainen funktionaalinen distribuutio.

Jo muinaistšekille tyypillistä on prahakeskeisyys. Selkeästi määrälläisiksi tunnistettavia tekstejä ei kaudelta ole säilynyt. On tosin todettava, että nykyiset murre-erot eivät tuolloin vie-

lä olleet muotoutuneet, joten tunnistamisen periaatteelliset mahdollisuudet ovat vähäiset.

1300-luvun puolivälissä tšekin kielen funktionaalinen käyttöala laajeni. Kirjallisuuden määrä kasvoi merkittävästi ja nyt edustettuina olivat jo useat genret, mm. proosa. Kaarle IV (1346–1378) perusti Prahan nelitiedekuntaisen yliopiston 1348 ja oikeuslaitos alkoi siirtyä tšekkiin. Tieteissä käytettiin enimmäkseen latinaa ja saksaa, mutta mitä ilmeisimmin jonkin verran myös tšekkiä. Vuosisadan lopulla ilmestyvät myös varhaiset terminologiset kokeilut, joista esimerkkinä on Klaret eli Mistr Bartoloměj z Chlumce (1320?–1375?). Lisäksi uskonnollis-moraalisia teoksia kirjoitettiin tšekiksi (mm. Tomáš ze Štítneho, n. 1330–1400~1409).

Jan Hus ja uskonpuhdistus

Aikakauden kulttuurinen merkittävyys kasvaa Jan Husin (1371–1415) myötä. Hus oli monitahoinen yhteiskunnallinen vaikuttaja, jonka toiminta ulottui uskonnon kautta kieleen. Uskonpuhdistuksen hengessä Raamattu käännettiin uudelleen, jotta Jumalan sana olisi kaikkien tšekkien ymmärrettävissä. Jotkut asiantuntijat uskovat myös kroatialaisen glagolismin ja slaavinkielisen liturgian mahdollisesti innoittaneen Husia ja hussilaisia (eli hussiitteja) kansankieliseen kirjalliseen toimintaan.

Hus otti kiivaasti kantaa kieleen – tässä suhteessa hän tosin etupäässä kritisoi Prahan murteiden fonologisia innovaatioita. Husin aikana alkoi myös yhäkin jatkuva ja etupäässä germanismeihin kohdistuva purismin traditio. Hus viittasi tässä yhteydessä mm. keisariin, joka ei-tšekkiläisestä syntyperästään huolimatta kannusti myös yläluokkia käyttämään saksan sijasta tšekkiä. Tosin purismin käsitteeseen täytyy Husin tapauksessa suhtautua varauksella: varhaisissa käännöksissä ja etenkin raamatunkäännöksissä tavataan omakielisyyttä muissakin traditioissa, mistä voi päätellä, että kansalle tuntemattomat reaaliat pyrittiin tulkitsemaan vaihtelevalla menestyksellä, usein neologismeilla.

Slaavit käyttivät keskiajalla latinalaista kirjaimistoa varsin mielivaltaisesti. Hus, jonka kynänjäljeksi 1400-luvun alussa laadittu teos *De orthographia bohemica* lasketaan, toi ortografiaan järjestystä kehittämällä diakriittijärjestelmän, josta useat myöhemmät ortografiat ovat saaneet mallinsa (slovee-

nin, kroaatin, slovakin, sorbin ja osittain puolan). Hus tosin käytti pisteitä «hattujen» sijaan merkitessään slaavilaisille kielille tyypillisiä suhuäänteitä. Myös vokaalien pituutta merkittiin vokaalin ylle kirjoitettavalla pilkulla. Näistä pisteistä ja pilkuista kehittyivät myöhemmin *háček* (ˇ) ja *čárka* (´). Hyvän katsauksen tšekin ortografiseen kehitykseen tarjoaa Vykypělová 2014.

Ei ole tiedossa, mistä Hus sai mallin pisteilleen ja pituusmerkeilleen. Hänen tiedetään harrastaneen hepreaa, jossa pistettä käytetään joidenkin grafeemien yhteydessä foneettisten varianttien merkitsemiseen. Jotkut olettavat keskiaikaisten iirinkielisten käsikirjoitusten, joissa myös tavaataan konsonanttimerkkien ylisiä pisteitä merkitsemään konsonanttimuutaatiota (iirin *séimhiú*) ja vokaalien ylisiä akuuttimerkkejä pituuden osoittamiseen (iirin *síneadh fada*), toimineen mallina, mikä on mahdollista – etenkin, koska tiedetään irlantilaisien missionäärien olleen varsin aktiivisia Keski-Euroopassa. Pituutta osoittava akuuttimerkki esiintyy myös keskiaikaisissa latinankielisissä käsikirjoituksissa (merkki tavaataan tosin jo antiikin roomalaisissa piirtokirjoituksissa, latinan *apex*), joten mallin alkuperä on ilmeinen.

Hussilainen aika oli tehnyt tšekistä suhteellisen polyfunktioisen kirjakielen. Hussilaissotien jälkeen 1430-luvulta lähtien tšekkiä käytettiin hallinnossa, oikeuslaitoksessa, tieteissä ja tekniikassa. Joidenkin asiantuntijoiden mielestä tällöin voidaan jo puhua tšekin standardikielestä. Tämä tietenkin muistuttaa siitä, että kirjakielen historian ei tarvitse kytkeytyä moderniin nationalismiin. Toisaalta taas useat 1300-luvuilla kuokoistaneista genreistä hävisivät 1400-luvun kirjallisuudesta; näin kävi mm. runoepiikalle, lyriikalle ja näytelmälle.

Merkittävää on, että Husin kielellinen elämäntyö jatkui hänen jälkeensä. Kielipollisia kodifikaatioyrityksiä oli jo 1500-luvulla, joista yhtenä mainittakoon Beneš Optátin, Petr Gzelin ja Václav Philomatesin *Grammatyka česká* vuodelta 1533. Sen kuvaama syntaksi muistuttaa kuitenkin erehdyttävästi latinaa. Systemaattisempi sen sijaan oli jo Vavřinek Benedikt Nedožerskýn *Grammaticae bohemicae ad leges conformatae libri duo* vuodelta 1603. Renessanssin myötä tšekkiin tuli latinasta etenkin syntaktisia piirteitä.

Kralicen Raamatusta vastauskonpuhdistukseen

Kauaskantoisin protestanttien aloittamista projekteista oli eitämättä *Kralicen raamatunkäännös* (*Bible kralická*, 1579–1594). Sen arkaaista kielinormia eivät noudattaneet ainoas-

taan 1600–1800-lukujen kirjailijat (mm. Jan Amos Comenius eli Komenský 1592–1670, myöhemmin František Palacký 1798–1876, slovakki Ján Kollár – ks. tuonnempana), vaan myös nykykirjatšekin arkaaisuus perustuu suurelta osin tämän raamatunkäännöksen tarjoamaan viitekehykseen.

Kolmikymmenvuotisella sodalla (1618–1648) ja tšekien kannalta merkittävällä Valkeavuoren (*Bílá Hora*) taistelulla 1620 oli vaikutuksensa myös kielelliseen kehitykseen. Protestantit ajettiin maanpakoon ja Habsburgien myötä saksan asema vahvistui hallinnossa. Protestanttisen kansankielen merkitystä korostavan ideologian jatkajaksi tuli kuitenkin katolinen kirkko – etupäässä jesuiitat – mikä itse asiassa implikoi kansallisen ajattelun asettamista universaalin katolisuuden yläpuolelle. Paradoksaalisesti tšekkiä käyttikin tuolloin juuri katolinen kirkko.

1600-luvun lopulla tehtiin joitakin sanastollisia kodifointiyrityksiä, joissa ilmenee voimakas purismi saksaa kohtaan. Tällainen yritys on mm. Václav Rosan kielioppi *Cechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae* vuodelta 1672. Myös maanpaossa elävät protestantit ja *Jednota bratrská* -veljeskunta piti yllä protestanttien aloittamaa tšekinkielistä kirjallista traditiota. Erityisesti on mainittava Jan Amos Komenský, jonka Kralicen raamatunkäännöksen hengessä maanpaossa laatimat kirjoitukset tosin eivät aikakautenaan levinneet Tšekinmaalle saakka.

Valistuksesta lähtien

Merkittävää tšekin kielen kannalta oli 1700-luvulla valistuksen aikana herännyt kansalliseen historiaan ja kieleen kohdistunut mielenkiinto. Kielestä tuli identiteetin symboli ja sille piti etsiä mahdollisimman vanhat juuret. Usein slaavilaisen filologian «isäksi» tituleerattu Josef Dobrovský (1753–1829) laati tšekin kielen ja kirjallisuuden historian *Geschichte der böhmischen Sprache (und Litteratur)* 1791 (1792), jota hän edelleen työsti 1800-luvun alussa kahteen otteeseen. Kielioppeja olivat julkaisseet 1700-luvun lopulla Dobrovskýn lisäksi muutkin, jääden tosin Dobrovskýn varjoon.

Dobrovskýn kodifikaation pohjana olivat Keski-Böömin murteet, joissa Kralicen raamatunkäännökseen verrattuna oli tapahtunut merkittäviä fonologisia muutoksia. Keski-Böömin murteissa mm. *y* oli tuolloin muuttunut sekvenssiksi *ej*, *é*:stä

oli tullut *y* jne., mikä näkyy nykyään *obecná češtinassa* eli yleistšekissä. Dobrovský tosin hyväksyi näitä innovaatioita varsin valikoiden – haluten ilmeisesti säilyttää tšekin «pan-slaavilaisen» luonteen. Arkaaisuuden oli siis määrä korostaa tšekin kuulumista slaavilaiseen kieliperheeseen ja siten olla loitontamatta sitä liiaksi muusta slaavista. Tosin on huomautettava, että tšekin fonologinen järjestelmä ja etenkin vokalismit ei näiden arkaismien säilyttämisen jälkeenkään ole kovin keskivertoslaavilainen, mikä johtuu mm. useista *Umlaut*-ilmiöistä (*přehláska*). Arkaaisuus kytki kirjakielen myös 1500- ja 1600-lukujen kirjalliseen kultakauteen, jota pidettiin esimerkiksi rappeutumattomasta, kultivoidusta ja monipuolisesta kirjallisesta traditiosta.

Dobrovskýn kieliopillisesta kodifikaatiosta tuli pian yleinen viitekehys, jota tšekin kirjakielessä noudatetaan pääpiirteisään nykyäänkin. Tällä arkaaisuuden säilyttämällä oli seurauksensa: kirjattšekin rinnalle on kehittynyt intellektualisoitu ja alun alkaen urbaani koiné, ns. yleistšekki (*obecná čeština*), jolle osa kirjakielen funktioista siirtyi. Vaikka tämä interdialekti olikin alun alkaen syntynyt Keski-Böömin murteiden pohjalta (eritoten tietenkin Prahalla) ja nimenomaan siitä syystä, ettei Prahalla keskuksena faktisesti ollut kilpailijaa, *obecná čeština* saattoi myöhemmin levitä myös muualle.

Dobrovskýn auktoriteetillä ja kirjakielen kodifikaation tieteellisellä selkeydellä oli myös ulkoisia seurauksia: se tarjosi muille standardisaatiota työstäville austroslaaveille, esim. sloveeneille ja kroaateille, malleja, joita typologisella tasolla voitiin hyödyntää. Slovakiassa tšekin tilanteella oli aivan erityinen vaikutus (ks. seuraava luku). Tšekinmaalta on siis lähtöisin kaksi merkittävää innovaatiota: ortografian ja normin kodifikaation mallit, joita molempia on sovellettu etenkin austroslaavien kirjakielten standardisaatiossa.

Täysfunktioisuutensa tšekki saavutti 1800-luvulla keskeisten terminologioiden kehittelyn myötä. Josef Jungmann laati vuosina 1835–1839 Linden mallia seuraten viisiosaisen sanakirjan *Slovník česko-německý*, joka suorastaan kuhisee neologismeja – jotka tosin usein ovat tosin käännöslainoja saksasta. Vuosisadan puoliväliin tultaessa tšekkiä voitiin käyttää miltei kaikilla tieteenaloilla.

1800-luvun alun tiedemiehillä oli ylipäänsäkin selkeämpi ja positivistisempi asenne tšekin kielen ja kansakunnan itsenäis-

seen tulevaisuuteen kuin Dobrovskýlla. Kun Dobrovskýn ansiosta kirjakielen rakenteellinen puoli oli saanut muotonsa, Jungmannin tehtäväksi oli langennut kirjakielen sanastollinen kehittäminen. Jungmannilta ovatkin peräisin ne sanaston kehittelyn mallit, jotka sittemmin tulivat vallitseviksi tšekkiläisessä kielensuunnittelussa. Jungmannin lisäksi merkittäviä aikauden valistajia olivat Václav Hanka (1791–1861), František Palacký (1798–1876) ja slovakki Pavel Josef Šafařík (slovakiksi Pavol Jozef Šafařík, 1795–1861).

Käännöslainaus saksasta oli jonkinlaista pragmatiikkaa, kun taas neologismit heijastivat germanisaatiota vastustavaa purismia. Purismin pitkäaikainen perinne alkoi varsinaisesti 1800-luvulla, vaikka jo Husin ajattelussa ja kielessä oli esiintynyt purismia muistuttavia tendenssejä. On kuitenkin muistettava, että purismi ei välttämättä ollut pelkästään xenofobista tyyppiä ja saksalaisuuden vastustamista poliittisista syistä. Se saattoi hyvinkin olla vain kulttuurinen tendenssi, joka oli saanut mallinsa saksalaisesta purismista. 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun purismi oli luonteeltaan kuitenkin jo ensisijaisesti poliittista. Aikakauslehti *Naše řeč* oli tässä suhteessa suorastaan programmaattinen.

1800-luvun lopun kaunokirjailijoilla (esim. Božena Němcoválla, 1820–1862 ja Jan Nerudalla, 1834–1891) oli osuutensa siinä, että kirjatšekki vapautui latinan siihen jättämästä syntaksista (joka tosin jäi tieteelliseen tyyliin). Se, että kirjailijat käyttivät usein myös omien murteidensa kielipiirteitä, korosti mahdollisesti myös Kralicen normin ongelmallisuutta.

Synteesi

Tšekinkielinen kirjallinen traditio on ollut sikäli katkeamaton ja hyvin samanmuotoista 1300-luvulta lähtien, että se on ollut tšekinkielistä ja murrepohjaltaan verrattain homogeenistä (prahalaista). Tšekkiä käytettiin jo uuden ajan alussa varsin polyfunktioisena kirjakielenä ja ortografiakin pohjaa pääpiirteissään hussilaiseen aikaan. Tämä ei tietenkään tarkoita, että nykytšekin ortografia olisi sellaisenaan löydettävissä jo Husilta. Vielä 1800-luvulla monet käytännöt olivat toiset kuin nykyään: $g = j$, $j = í$ jne. (*gegj* › *její*).

Tšekin kirjakielen ongelmaksi on muodostunut rakenteen arkaaisuus, koska kirjatšekki paljolti vieläkin noudattaa 1600-luvulta peräisin olevan Kralicen raamatunkäännöksen normia.

Seurauksena on ollut Prahasta peräisin olevan interdialektin funktionaalinen ja alueellinen ekspansio. Erot kirjatšekin ja yleistšekin välillä ovat etenkin morfofonologian tasolla huomattavat.

Tšekkiläinen nationalismi on ollut pääasiassa epäkielellistä, mikä tarkoittaa sitä, että kansakunnan ja kielen rinnakkainen ja verrattain varhainen kehitys on ollut jokseenkin itsestäänselvää. Jonkinlaisena lievänä kielellisen nationalismin ilmene-
misenä voidaan ehkä pitää 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alussa herännyttä filologista kiinnostusta tšekin kielihistoriaan.

Tässä yhteydessä on syytä uudelleen mainita Václav Hankan nimi. Tšekkiläisen kansallisaatteen muinaisuuden osoittamiseksi hän laati «muinaistšekkiläisiä» käsikirjoituksia, jotka olivat niin taitavasti kirjoitettuja, että niitä pidettiin pitkään aitoina keskiaikaisina käsikirjoituksina. Tiedemiehet kuitenkin onnistuivat paljastamaan väärentelyn, ja tšekin muinaisuuksien penkominen sai jäädä oikeiden käsikirjoitusten varaan.

Kirjakielen tutkimusperinteessä Prahalla on suuri merkitys. 1930-luvulla perustettiin Prahan kielitieteen piiri (*Pražský lingvistický kroužek – Cercle linguistique de Prague*), joka lanseerasi kirjakielen tutkimukseen täysin uusia käsitteitä ja menetelmiä. Prahan koulukunnan sosiolingvisteistä maineikkaimmat ovat Vilém Mathesius (1882–1945) ja Bohuslav Havránek (1893–1978). Prahalaisten yhtenä huolenaiheena oli juuri tšekin kirjakielen arkaaisuus ja ylitsevuotava purismi. Mathesius loikin elastisen stabiiliuden käsitteen, jota prahalaiset myös käytännössä pyrkivät edistämään – tosin laihoin tuloksin, mistä seurauksena on juuri yllä mainittu interdialektin ja kirjakielen diglossia.

Slovakki

Slovakki ja tšekki ovat siinä määrin läheisiä sukukieliä, että Tšekkoslovakian liittovaltiossa ei katsottu keskinäisen kääntämisen olevan tarpeen. Poliittiset ja uskonnolliset rakenteet ovat myös menneinä vuosisatoina johtaneet siihen, että osa Slovakian kulttuurieliitistä on joko käyttänyt tšekkiä kirjakielenään tai vähintäänkin ammentanut kieliaineksia kulttuurisesti vahvemmassa tšekistä. Myöskään tšekkoslovakialainen

kieli- ja kansallisuusaate eivät ole olleet tuntemattomia käsitteitä. Niin unitaristisia kuin separatistisiakin rinnakkaistapauksia löytyy entisen Jugoslavian alueelta. Erona entisen, ns. toisen Jugoslavian kohdalla oli se, että serbokroaatti oli se kieli, jota sloveenit ja makedonialaiset käyttivät kommunikaatiokielenä toistensa välisessä kanssakäymisessä. Tilanne muistuttaa venäjän yleistämistä entisen Neuvostoliiton yleiskielenä. Slovakian kirjakielikohitusta onkin syytä seurata osittain tšekin valossa.

Varhaisin aika

Tšekkiläisen kirjallisen toiminnan voimistuttua 1400-luvulla se levisi myös Slovakian alueelle, joka tuolloin kuului Unkarille. Böömin, Määrin ja Slovakian alueet olivat yhtä kulttuurista ja kielellistä aluetta uudelle ajalle asti. Slovakiassa kirjoitettua tšekissä esiintyy jonkin verran slovakialaisiksi tunnistettavia kielipiirteitä.

Ensimmäisenä slovakialaisena kielellisenä muistomerkinä pidetään *Žilinská kniha* 1400-luvun loppupuolelta. Hallintokielenä olivat Slovakian alueella kuitenkin tšekki ja latina. Tšekinmaan uskonpuhdistus vahvisti edelleen tšekin asemaa etenkin slovakialaisten protestanttien keskuudessa.

Kulttuurimurteiden ja tšekin aika

Läntisen Slovakian 1500- ja 1600-lukujen kirjallisessa käytössä olevaan tšekkiin alkoi tunkeutua enenevässä määrin paikallisia murrepiirteitä. Tällöin alkunsa saivat ns. kulttuurimurteet. Yksi niistä oli länsislovakialainen kulttuurimurre (*kultúrna západoslovenčina*).

Vastauskonpuhdistus (katolinen reformaatio) synnytti läntisen kulttuurimurteen oheen 1500-luvulla ns. jesuiittaslovakian (*jezuítska slovenčina*), jota katolinen kirkko käytti värvätäkseen kannatusta slovakien parissa. Jotkut näkevät tämän merkinneen slovakien kansallisen identiteetin syntyä, mutta parhaimmillaankin sen voisi tulkita merkiksi erilaisuuden tajunnan heräämiseksi suhteessa tšekkeihin. Luultavimmin kyseessä oli pragmaattinen yritys lähestyä kansaa uskon asioissa sen omalla murteella. Jesuiittaslovakian merkitys oli myös siinä, että sen esiintyminen tšekin rinnalla merkitsi slovakien jakautumista kielikysymyksessä kahtia: protestantit hyväk-

syivät varauksetta tšekin ja pitivät itseään tšekkeinä, jesuiitat ja Slovakian katolinen kirkko taas eivät sulkeneet pois eriyden mahdollisuutta. Jesuiittaslovakin olemassaoloa ei kuitenkaan pidä ymmärtää kansallisen identiteetin ilmentymäksi.

1600-luvulla kuvaan astui lisäksi keskislovakialainen kulttuurimurre (*kultúrna stredoslovenčina*). Slovakeilla oli nyt kolme kirjallista kielimuotoa, joista keskislovakialainen kulttuurimurre muistuttaa jo slovakin nykykirjakieltä. Molemmat alueelliset kulttuurimurteet olivat hallinnollisia kieliä, joiden kieliaines pohjautui kyseisten murrealueiden keskusten urbaaneihin koinéisiin.

Valkeavuoren taistelun (1620) jälkeen tšekin kielen asema Slovakian alueella vahvistui tšekkiläisen protestanttisen emigraation myötä. Tämä johti 1800-luvulle saakka ulottuvaan kiistaan tšekin ja slovakin kielten prestiisistä. Protestanttinen vähemmistö oli kulttuurisesti valistuneempi, mikä edesauttoi tšekin valta-aseman säilymistä. Jotkut protestantit tosin pyrkivät tietoisesti arkaisoimaan tšekkiä, jotta se olisi ollut lähempänä slovakin kansanmurteita.

Edellä kuvattu tilanne saattaa herättää sen kuvitelman, että tšekkien ja slovakien etnis-kansallinen raja oli muotoutumassa uskonnon pohjalta samaan tapaan kuin keskisillä eteläslaaveilla (serbeillä, kroaateilla ja bošnjakeilla). Osittain näin olikin, mutta on muistettava, että Tšekinmaan tšekit olivat etupäässä katolilaisia ja tšekkiläinen emigraatio protestanttinen. Edelleen on syytä muistuttaa, että eteläslaavien etninen jakauma perustuu moniin muihinkin elementteihin kuin pelkkään uskontoon. Viime kädessä slovakien identiteettiongelma oli vain protestanttisten slovakien ongelma.

Lopulta slovakki

Länsieurooppalaisella valistuksella oli 1700-luvun lopulla suuri vaikutus itäisessä Keski-Euroopassa tapahtuneeseen kansalliseen ja kielelliseen kehitykseen. Se herätti Habsburgien keisarikunnan kansat etsimään omia kansallisia juuriaan. Slovakeille jäi tässä prosessissa kaksi mahdollisuutta: identifioitua tšekeiksi tai aktivoida omia kulttuurimurteitaan. Aikakauden aatteellinen ilmapiiri ja poliittinen tilanne eivät suosineet ainakaan magyarisaatiota, jota Budapestista tyrkytettiin Unkarin alusmaille.

Slovakkien oma standardisaatiokehitys alkoi 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa. Ensimmäisen yrityksen teki Anton Bernolák (1762–1813) teoksillaan *Dissertatio philologico-critica de litteris slavorum, de divisione illarum nec non accentibus* (1787), *Grammatica slavica* (1790) ja postuumina vuosina 1825–1827 julkaistulla viisiosaisella sanakirjallaan *Slowár Slowenský, Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherský*. Bernolákin esittämä kielityyppi oli läntisten ja keskisten murteiden kompromissi, jota kutsutaan nimellä *bernoláčtina*. Sitä käytti pääasiassa katolinen papisto, mutta kaiken kaikkiaan sen käyttö jäi vähäiseksi. Protestantit turvautuivat edelleen Kraliceen raamatunkäännöksestä tuttuun tšekkiin.

Romantiikka sai aikaan sen, minkä se sai aikaan muuallakin: kansanperinteestä etsittiin kansan sielua. Ján Kollár (1793–1852) keräsi ja julkaisi kansanrunoutta, millä lienee ollut suuri vaikutus myös kielikysymykseen. Yhteisslovakialaisen kirjakielen luomiseen tuli uusia näkymiä 1830-luvulla, jolloin myös luterilainen eliitti alkoi tehdä pesäeroa tšekkiin. Vuonna 1843 Bratislavan luterilainen lyseo hylkäsi Lúdvít Štúrín (1815–1856) johdolla tšekin ja siirtyi käyttämään slovakkia.

Štúrín teoksia *Nárečja slovenskuo alebo potreba písanja v tomto nárečí* ('Slovakin murre eli tarve kirjoittaa sillä', 1846) ja *Nauka reči slovenskej* ('Oppi slovakin kielestä', 1846) pidetään ensimmäisinä nykyslovakian kirjakielen kodifikaatioina. Štúrín käyttämä murrepohja oli keskislovakki, jonka mallina lienee toiminut aiemmin käytössä ollut *kultúrna stredoslovenčina*. Keskislovakian käyttö esimerkiksi Bratislavassa puhutun länsislovakian sijaan on nähtävissä jonkinlaisena *Ausbau*-ilmiönä, jolloin ero tšekkiin kävi orgaanisesti ilmeisemmäksi.

Štúrín kielimuoto joutui kuitenkin ylärakenteensa puolesta vääjäämättä nojaamaan aikakauden tšekkiin: tšekin polyfunktioisuus ja terminologiat toimivat slovakissakin – tosin bohemismit sovitettiin keskislovakian äännejärjestelmään. Tšekin terminologiset uudissanat olivat tuttuja slovakialaiselle tiede- ja kulttuurieliitille. Štúr siis pyrki murrepohjan valinnalla korostamaan slovakian kirjakielen separatiivista funktiota, joka kuitenkin neutralisoitui jossain määrin tšekkiläisen sanaston hyödyntämisen myötä.

1800-luku poiki myös kaunokirjallisuutta: romantiikan edustajista kannattaa mainita Andrej Sládkovič (1820–1872)

ja Janko Kráľ (1822–1876). Štúr itse pani alulle *Slovenskje Národňje Novini* -lehden 1845.

Niin positiivisen vastaanoton kuin kansallinen kirjakieli Slovakiassa saikin, myös tšekkoslovakian (käytännössä tšekin) kielen kannattajia oli kulttuurin ja tieteen eliitissä: vaikutusvaltaisimmista mainittakoot tšekit Josef Jungmann ja František Palacký sekä slovakit Pavol Šafárik (tšekiksi Šafařík) ja Ján Kollár. Ilmiö toistui Tšekkoslovakiassa 1920-luvulla.

Katolisten ja luterilaisten slovakien kielellinen kaksijakaisuus päättyi vuonna 1851 Milan Hodžan (1811–1870) ja Martin Hattalan (1821–1903) reformiin, joka julkaistiin anonyymissa kieliopissa *Krátka mluvnica slovenská* ('Lyhyt slovakian kielioppi', 1852). Kirjakieleksi etabloitui «maltillinen» *štúrovčina*, joka ei pyrkinyt erottautumaan tšekistä enempää kuin mikä oli välttämätöntä. Myös slovakian kirjakielen ortografia sai reformissa lähes nykyisen muotonsa. Yhtenäisyys oli saavutettu paljolti magyarisaation uhan alla vuoden 1848 poliittisten tapahtumien seurauksena. Luterilainen kirkko ei kuitenkaan siirtynyt slovakkiin, eikä slovakia käytetty yleisesti edes hallinnossa, liike-elämässä tai korkeimmassa koulutuksessa.

1800-luvun loppupuoli oli vielä kielellisen hapuilun aikaa. Kulttuurin keskuksiksi nousi keskislovakialainen (Turčiansky Svätý) Martin, johon perustettiin *Matica slovenská* ja kansallismuseo. Myös useat lehdet ilmestyivät siellä. Martinilainen lehdistö – etupäässä *Národnie noviny* (myöh. *Slovenské pohľady*) – olikin 1800-luvun pääasiallinen kielellinen viitekehys (ns. *martinský úzus*). Poliittisen magyarisaation seurauksena *Matica* suljettiin 1860-luvulla – samoin kuin useat slovakialaiset koulut. 1880-luvulle tultaessa kirjaslovakki esiintyi miltei yksinomaan kaunokirjallisuudessa.

Matica on eri slaavilaismaissa kansallisromantiikan aikana syntyneiden seurojen yleisnimitys, joka on mahdoton suomentaa. Seurojen perustamisen aatteellisena vaikuttimena oli julkaista kansaa valistavaa kirjallisuutta kulloisellakin kirjakielellä. *Matica slovenskán* lisäksi 1800-luvulla syntyivät *Matica srpska* Serbiaan, *Matice česká* Tšekinmaalle, *Matica ilirska* (myöh. *hrvatska*) Kroatiaan ja *Maćica serbska* Lausitziin. Jossain suhteessa seuroja voitaisiin profiililtaan verrata Suomalaisen kirjallisuuden seuraan.

Samo Czambelin (1850–1909) kielioppia *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* vuodelta 1902 voidaan pitää sinä normatiivisena viitekehityksenä, johon slovakian kirjakieli nojasi 1900-

luvun puoliväliin saakka. Slovakian käyttöala oli laajentunut siinä määrin, että se oli saavuttanut täysfunktioisuuden ensimmäisen maailmansodan jälkeen, jolloin Slovakia liittyi Tšekkoslovakian tasavaltaan. Slovakista tuli tšekin kanssa tasavertainen kirjakieli uudessa liittovaltiossa.

Maailemansotien välissä slovakki jäi jossain määrin «ison veljen» varjoon, eivätkä unitaristiset, tšekkoslovakian kieltä kannattavat suuntauokset olleet harvinaisia liittovaltiossa 1920-luvulla; muun muassa tšekit Václav Flajšhans (1866–1950) ja Miloš Weingart (1890–1939) katsoivat tšekkoslovakian kielen (*československý jazyk*) olevan jonkinlainen yläkäsite, jolla olisi kaksi muotoa. Näkemykselle löytyy rinnakkais-tapaus serbokroaatista. Toisen maailmansodan jälkeisessä Tšekkosloveniassa liittovaltion pyrkimyksenä oli pitää yllä sotaa edeltänyt tilanne. Slovakian asema muuttui itsenäisemmäksi ja siis vähemmän kyseenalaistetuksi.

Synteesi

Nykyslovakian kirjakieli kuuluu 1800-luvun kansallisuusaatteen tuotteisiin. Slovakia oli tosin käytetty 1500- ja 1600-lukujen kirjallisissa traditioissa, jolloin se oli esiintynyt kolmen kulttuurimurteen muodossa (länsi-, keski- ja jesuiittaslovakki). Varhaisilla kulttuurimurteilla ei sinänsä ole paljoakaan tekemistä nykykirjakielen kehityksen kanssa. Tosin nykykirjakieli pohjautuu keskisiin murteisiin tehden siitä typologisesti ja orgaanisesti keskislovakialaisen kulttuurimurteen jatkajan. Keskislovakian murteet ovat lisäksi geneettisesti lähellä eteläslaavin läntisiä murteita, mikä yhdistää slovakian kirjakieltä myös sloveniin ja kroaattiin. Kielellinen läheisyys sopikin hyvin austroslaavien poliittisesti ja kulttuurisesti yhdenmukaisiin kehityksiin 1800-luvulla.

1800-luvun alussa kirjakielitalanne oli kahtalainen: protestanttiset slovakit käyttivät tšekkiä ja katoliset slovakia. Vasta protestanttien siirryttyä slovakkiin saattoi slovakian itsenäisen ja yhtenäisen kirjakielen standardisaatio päästä alkuun. Voitaisiin ehkä spekuloida sillä, että jos tšekkien kirjakieliolot olisivat olleet kaoottisemmat kuin mitä ne Dobrovskýn ansios-ta olivat, tai jos Dobrovský ei olisi pitänyt kiinni Kralicen arkaaisesta normista, taikka jos tšekinkielinen protestanttiemigraatio ei olisi ollut kulttuurisesti niin vahva kuin mitä se oli, Slovakiassa olisi ehkä aikaisemmin jouduttu pohtimaan kan-

sallisen identiteetin luomista kielelliselle perustalle. Tšekin kielellinen läheisyys (etenkin Kralicen raamatunkäännöksen hengessä) tarjosi yhtäältä valmiin kirjakielimallin ja toisaalta Kralicen hengessä kasvanut slovakialainen protestanttisukupolvi identifioitui luultavasti helpommin tšekkiläisiin uskonveljiinsä kuin katolisiin maanmiehiinsä. Kralicen mallin mukainen arkaainen tšekki saatettiin kokea jonkinlaiseksi «tšekkoslovakialaiseksi» yhteisnormiksi, koska Keski-Böömin murteet poikkesivat siitä miltei yhtä paljon kuin monet slovakian murteet. Olisi silti väärin julistaa tämä synkroniseksi identiteetti- tai kieli-ongelmaksi, vaikka se sellaiselta nykyperspektiivistä näyttääkin. Ei slovakien ollut pakko muodostaa kansallisvaltiota ja mitä ilmeisimmin tällaiseen ratkaisuun vain yleiseurooppalaisen romantiikan hengessä ajaututtiin.

Sloveeni

Sloveenin kirjakieli alkoi kehittyä hitaasti jo 1500-luvulla yleiseurooppalaisten aate- ja kirkkohistoriallisten virtausten myötä. Humanismi ja (etenkin saksalainen) uskonpuhdistus saavuttivat tuolloin alppislaavit. Kirjakielen standardisaatio ei kuitenkaan ole missään tapauksessa ajoitettavissa uuden ajan alkuun. Ongelmalliseksi osoittautuivat nimittäin merkittävät murre-erot, jotka puolestaan aiheuttivat huomattavia eroja kirjallisten traditioiden välillä. Myös kahtalainen suhtautuminen laajempaan eteläslaavilaiseen, Kroatiasta peräisin olevaan 1800-luvun kansallisuusaatteeseen (illyrismiin) oli jossain määrin ongelmallinen. Protestantismi ja uskonpuhdistuksen henki siis selittävät varhaisen kansankielisen kirjallisen tradition jatkuvuuden, vaikkakaan se ei olisi ollut, paradoksaalisesti, mahdollinen ilman vastauskonpuhdistuksen kansallista luonnetta.

On kaikesti paljon juuri protestanttisen uskonpuhdistuksen ideologian ansiota, että kirjakieleksi tuli miltei automaattisesti sloveeni, vaikka sivistyneistö aina 1800-luvulle saakka oli kaksi- tai jopa kolmikielistä (saksa, italia, sloveeni). Keskukselta riippuen sivistyneistö käyttikin etupäässä saksaa tai italiaa sivistyskielinä. Sivistyneistön rooli kansallisen identiteetin rakentamisessa on verrattavissa Suomen tilanteeseen 1800-luvulla.

Kirjallinen keskiaika

Varhaisimpana sloveeninkielisenä kirjallisena muistomerkinä pidetään ns. *Freisingin fragmentteja* (*Brižinski spomeniki*), latinankieliseen koodeksiin latinalaisella kirjaimistolla kirjoitettuja rippikaavoja. Fragmentit lienevät kirjoitetut 900- tai 1000-luvulla ja niissä esiintyy joitakin sloveenille tyypillisiä kielipiirteitä.

Muutoin keskiaikainen sloveeninkielinen kirjallinen materiaali on vähäistä. Kyrillomethodiaaninen traditio ei juurtunut alppislaavien alueelle toisin kuin läheiseen Istriaan, vaikka merkkejä kroatialaisten, glagolitsaa käyttäneiden munkkien vaikutuksesta on myöhemmissä teksteissä. Merkittäviä keskiaikaisia tekstejä ovat mm. *Ratečen* (1362–1390), *Stara Goran* (1492–1498), *Stičnan* (n. 1497), *Kranjin* (n. 1440) ja *Černjejan* (n. 1497) käsikirjoitukset. Lisäksi saksan- ja italiankielisissä myöhäiskeskiaikaisissa käsikirjoituksissa esiintyy sloveeninkielisiä glossia eli yksittäisiä sanoja. Näiden käsikirjoitusten merkitys on lähinnä filologinen, eikä niillä ole kirjakielen kehityksen kannalta kuin korkeintaan symbolista merkitystä.

Varsinainen sloveeninkielinen kirjallinen traditio alkoi muotoutua vasta uuden ajan alussa, jolloin se myös on yhtäaikainen kirjapainotaidon kehittämisen kanssa.

Uskonpuhdistuksen aika

Kun katolisen kirkon kielenä oli perinteisesti latina, uskonpuhdistuksen aatteena oli levittää sanaa kansankielellä. Kansankielinen varhainen kirjallisuus oli siis ensisijaisesti kirkollista. Protestanttien kirjallinen toiminta oli Sloveniassa erityisen runsasta ja se jatkui alkuun päästyään usean vuosikymmenen ajan. Usein tämä kirjallisuus ei ollut tarkoitettu pelkästään sloveeneille vaan myös kajkaavi- ja čakaavimurretta puhuville kroatialaisille naapureille.

Vuonna 1551 Primož Trubar (1508–1586) julkaisi ensimmäiset sloveeninkieliset kirjat, katekismuksen (*Catechismus*) ja aapisen (*Abecedarium*). Trubar sai tukea toiminnalleen erityisesti saksalaisilta protestanteilta. Lisäksi Trubar käänsi Uuden Testamentin 1557 (*Ta prvi dejl tiga noviga testamenta*, huomaa artikkeli saksan mallin mukaan – vrt. myös Agricolan *Se Wsi Testamenti*) ja runsaasti liturgista sekä yleisteo-

logista kirjallisuutta. On tullut jokseenkin tavaksi pitää Trubaria sloveenin kirjakielen «isänä», mikä pitääkin paljolti paikansa.

Trubar kirjoitti Dolenjskan (Ala-Krainin eli Ala-Carniolan) murteella ja Ljubljanan kaupunkikoinella, joka on Dolenjskan ja Gorenjskan (Ylä-Krainin eli Ylä-Carniolan) murteiden sekoitus. On oleellista, että Trubarin kirjallinen toiminta oli ensisijaisesti tarkoitettu sloveeneille, eikä hän pyrkinyt ylittämään kielirajoja esimerkiksi kajkaaviseen Kroatiaan tai čakaaviseen Istriaan ja Dalmatiaan, mihin taas jotkut hänen seuraajistaan tietoisesti pyrkivät. Ajan hengen mukaisesti Trubarin ortografia ei kuitenkaan kyennyt merkitsemään niitä sloveenin foneemeja, joita ei ollut latinassa (vrt. aikakauden kroatialainen, tšekkiläinen tai puolalainen ortografia).

Trubarin jälkiä seurasi Sebastian Krelj (1538–1567), joka 1566 laati «Lasten Raamatun» (*Otročja biblija*) ja 1567 sloveeninkielisen postillan (*Postilla slovenska*). Kreljin käyttämä murre pohjasi Vipavan laakson murteisiin ja hänen kirjoituksissaan on runsaasti čakaavisia elementtejä – mallina oli ilmeisesti tuolloin kukoistava dalmatialainen kirjallisuus.

Adam Bohorič (1520–1598) laati – tosin latinaksi – ensimmäisen sloveenin kieliopin *Arcticae horulae succissive* vuonna 1584. Bohoričin erityisansiona pidetään hänen kehittämänsä, 1800-luvun puoliväliin saakka käytössä ollutta ortografiaa, joka kulkee nimellä *bohoričica*.

Vuonna 1584 ilmestyi Jurij Dalmatinin (1547–1589) raamatunkäännös *Biblia, tu je vse svetu pismu, stariga inu Noviga Testamenta, Slovenski, tolmažhena, skusi Jurija Dalmatina*. Käännökseensä Dalmatin on liittänyt sangen kiintoisan, runsaasti slovenialaisia murre sanoja ja kroatismeja sisältävän sanaluettelon.

Tärkeä ajan leksikografinen teos on Hieronymus (Hieronim) Megiserin (1554?–1618~1619) vuonna 1592 (1608²) julkaisema nelikielinen sanakirja *Dictionarium quattuor linguarum*, joka käsitti latinan, saksan, italian ja sloveenin. Megiserin sanakirja kattaa etupäässä aikakauden protestanttisen tuotannon, mutta siihen on myös kerätty kansanmurteiden sanastoa.

Kun 1500-luvulla sloveeniksi olivat kirjoittaneet ja julkaisseet protestantit, jatkoivat katoliset jesuiitat protestanttisten kirjojen levittämistä ja julkaisemista vielä pitkään seuraavina

vuosisatoina. Dalmatinin, Bohoričnin ja Megiserin tuotanto tarjosi sisällön protestanttisesta luonteesta huolimatta katolisuu-dellekin kielellisen viitekehäksen, joka oli selkeästi kansallinen. Uskonpuhdistus siis poiki myös kansallisen identiteetin, jota voidaan pitää jopa protonationalistisena. Todisteena tämän tradition kansallisesta luonteesta ja kontinuiteetista on se, että 1800-luvun kansallisuusaatteen ei tarvinnut etsiä kansakunnan juuria 1500-luvulta vaan se saattoi keskittyä kielen ja poliittisen tilanteen vakiinnuttamiseen varsin pragmaattisella tasolla.

Vastauskonpuhdistuksen ja valistuksen aika

Katolinen papisto tukahdutti protestanttisen uskonpuhdistuksen 1600-luvun alussa. Osassa Sloveniaa uskonpuhdistuksen myötä syntyneet protestanttiset kirjat kiellettiin ja niitä jopa poltettiin. Katolinen papisto ei 1600- ja 1700-luvuilla kyennyt kuitenkaan saamaan alkuun merkittävää omaa kirjallista toimintaa, joten protestanttien raamatunkäännökset otettiin uudelleen käyttöön. Uusia sivistyksellisiä keskuksia syntyi pohjoiseen, Gorenjskaan ja Koroškaan (Carinthia, saks. Kärnten), jonne 1700-luvun alkupuolella syntyi alueellisia kirjallisia traditioita.

Kun Maria Teresian ja Josef II:n aika oli Sloveniassa merkinnyt voimakasta saksalaisen kulttuurin aikaa, valistus toi siihen muutoksen 1700-luvun lopulla. Marko Pohlin (1735–1801) julkaisi 1768 kieliopin *Kraynska Grammatika, das ist die crainerische Grammatik* ja vuonna 1781 sanakirjan *Tu malu besedishe treh jezikov*. Pohlinin murrepohja oli Ljubljanan murre. Pohlin siis pyrki unisentrisyyteen kielessä. Lisäksi hän pyrki laajentamaan sloveenin käyttöalaa kirjoittamalla sloveeniksi miltei kaikilta elämänaloilta tarkoituksenaan osoittaa, että saksa ei ollut ainoa kieli, joka sopi kirjakieleksi.

Ljubljana ei kuitenkaan edes Pohlinin toiminnan seurauksena tullut ehdotonta kirjallista keskusta 1700-luvun lopulla. Paikalliset traditiot kukoistivat edelleen Celovecissa (Klagenfurt) ja Gradecissa (Graz), minkä lisäksi paikallisia kirjallisia kieliä esiintyi muuallakin, etupäässä Štajerskassa (Styria, saks. Steyermark) ja idässä Prekmurjessa.

Pohjoisen štajerilaisen kielityypin kannalta merkittäviä kirjallisia tuotteita olivat Ožbald Gutsmanin (1727–1790) *Windische Sprachlehre* vuodelta 1777 ja *Deutsch-Windisches*

Wörterbuch vuodelta 1789. Gutsmanilla oli kuitenkin viime kädessä visio sloveenin yhtenäisestä kirjakielestä ja hän puhdistikin ajan mittaan kieltänsä štajerilaisista erityispiirteistä ja ohjaili sitä yleisslaavilaiseen suuntaan. Ajattelussa on nähtävissä kansallisen kirjakielen esistandardiin viittaavia elementtejä, jotka kovasti muistuttavat Dobrovskýn mallia Böömissä.

1800-luvun standardisaatiokehitys

Vaikka sloveenin käyttö kirjallisuudessa – etenkin siinä muodossa, jossa sitä oli esiintynyt Dolenjskassa ja Gorenjskassa – oli jatkunut katkeamattomana 1500-luvulta saakka, varsinaisesta standardisaatiokehityksestä voidaan puhua vasta 1800-luvun yhteydessä. Kaikki siihen saakka laadittu kirjallisuus oli lähinnä yksimurteista ja, kuten edellä on todettu, murre-erot sloveenin kielialueella olivat, ja yhä ovat, huomattavat.

Standardisaatioprosessin käynnisti käytännössä Jernej Kopitar (1780–1844). Kopitarin näkemyksen mukaan austroslaavien paikallisista kielistä tuli kehittää sellaisia kansankielisiä kirjakieliä, jotka myöhemmin voitaisiin panslavismin hengessä konvertoida slaavien yhteiseksi kirjakieleksi. Vaikuttimena oli kaiketi ensisijaisesti romantiikka. Kopitarin suora vaikutus mm. Vuk Karadžićin toimintaan Serbiassa on kiistaton. Kopitar kirjoitti itse vain saksaksi. Vuonna 1809 hän julkaisi kieliopin *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Kopitarin kieliopin merkitys standardisaation kannalta oli siinä, että se ei pitäytynyt enää yhdessä murteessa vaan pyrki laaja-alaisuuteen. Ideaalina kirjakielen pohjana Kopitar kuitenkin piti *gorenjščinaa* (Gorenjskan murretta), jonka vokalismi oli yleisslaavilaisesti ymmärrettävin. Kopitarin panslavismi sai siis konkreettisen muodon, jossa sloveenin tuli olla ymmärrettävä «murre» muille slaaveille, jotta se aikanaan voisi kätevästi sulautua visioituun yhteisslaavilaiseen kirjakieleen. Tässä suhteessa Kopitarin ja Dobrovskýn kirjakielifilosofiat olivat suorastaan häikäisevän samanlaisia. Kopitarin ja joidenkin hänen seuraajiensa ohjelmassa oli myös kyrillomethodiaanisen tradition elvyttäminen, mihin Kopitar tähtäsi ns. pannonialaisella teoriallaan eli pyrkimällä osoittamaan muinaiskirkkoslaavin itse asiassa olevan Pannoniassa syntynyttä muinaissloveenia.

Kopitarin ns. pannonialainen teoria, jonka kannattajaksi myöhemmin julistautui myös Franc Miklošič, on sittemmin joutunut kritiikin kohteeksi, eikä sitä nykyisin enää sellaisenaan voida hyväksyä. Tämä selittyy niin muinaiskirkkoslaaviin kuin kirkkokielen myöhempiin redaktioihin lukeutuvien käsikirjoitusten ja kielimateriaalin määrän kasvulla. Kopitarin alulle panemassa pannonialaisessa teoriassa on kuitenkin sikäli järkeä, että jo pelkkä muinaiskirkkoslaavin leviämisen historia edellyttää ensisijaista kyrillomethodiaanista toimintaa Pannoniassa, jos ei peräti mahdollisesti myös Slavoniassa ja Kroatiaassa. Muinaiskirkkoslaavin teksteissä esiintyvät suurehkot grafeemiset erot voivat selittyä osittain juuri kieli­muodon (tuntemattomalla) pannonialaisella kerrostumalla. Jotkin grafeemiset ratkaisut ja dialektologiset faktat (mm. keskislovakian murteiden eteläslaavilainen pohja) viittaavatkin siihen, että Pannoniassa puhuttu slaavi olisi ollut lähinnä läntistä eteläslaavia. Vasta baijerilaisen asutuksen leviäminen nykyisen Itävallan alueelle ja magyaarien *honfoglalás* ('maahantulo') Pannoniaan löivät kiilan läntisten ja eteläisten slaavien väliin.

Napoleonin valloitusten seurauksena sloveeni saattoi tulla käyttöön lehdistössä, ja Ljubljanan yliopistoon perustettiin sloveenin kielen oppituoli. On huomattava, että Sloveniassa kaunokirjallinen romantiikka ei ollut merkittävä identiteetin rakentaja, vaikka esim. Francè Prešerenin (1800–1849) ja Matija Čopin (1797–1835) tuotanto voidaan ilman muuta rinnastaa aikakauden muiden suurten, myös slaavinkielisten, romantikkojen tuotantoon. Pikemminkin kaunokirjallisuus vain vahvisti sen, että sloveenia oli mahdollista käyttää myös esteettisiin tarkoituksiin. Myöskään kansanperinteen kerääminen romantiikan hengessä ei saanut sellaisia mittoja kuin useissa muissa slaavilaisissa maissa. Saattaa olla, että sloveenit eivät kokeneet kansallisuusaatetta niin ongelmalliseksi kuin jossain muualla, mihin viittaa osaltaan yhteiseteläslaavilaisen illyrismin saama kannatus 1800-luvun puolivälissä.

Kopitarin kieliopin varjoon jäi Valentin Vodnikin (1758–1819) vuonna 1811 julkaisema kielioppi *Grammatika za perve shole*. Muuallakin, etenkin Štajerskassa, oli kielellisiä standardisaatiopyrkimyksiä, jotka tosin jäivät varsin paikallisiksi. Peter Dajnko (1787–1873) ehdotti kieliopissaan *Lehrbuch der Windischen Sprache* (1824) ortografiaa, jota kutsutaan *dajničaksi*, ja Franc Metelko (17891–860) loi nimeään kantavan ortografiamallin, *metelčican*. Metelko julkaisi vuonna 1825 myös kieliopin *Lehrgebäude der slowenischen Sprache*.

Ljudevit Gajn ja illyristien toiminta 1830-luvun Kroatiaassa (ks. seuraava luku) loi myös Sloveniaan uuden kielitilanteen.

Gajn myötä Kroatian kajkaavimurretta käyttävä sivistyneistö luopui murretraditiostaan ja ryhtyi rakentamaan yhteiseteläslaavilaista, kroatoserbialaista kirjakieltä, joka Kroatiassa kulki illyyrin nimellä. Sloveenille kielellisesti läheisen kajkaavisen murrekirjallisuustradition katoaminen ikään kuin supisti sloveenin käyttöalaa, jolloin slovenialaisen sivistyneistön oli joko ryhmittäydyttävä illyrismin kannattajiksi tai ryhdyttävä voimakkaammin korostamaan sloveenin kielellistä eriyttä. Illyrismi sai puolelleen joitakin vaikutusvaltaisia sloveeneja: mm. Stanko Vraz (1810–1851) asetti sloveenin kirjakielen itsenäisyyden tarpeen kyseenalaiseksi ja siirtyi itse käyttämään serbokroaattia eli illyyria kirjoituksissaan. Useimmat sloveenit eivät kuitenkaan lämmenneet yhteiseteläslaavilaiselle kieli- ja kansallisuuskonseptiolle, jolloin sen ainoaksi näkyväksi tulokseksi Sloveniassa jäikin Gajn ortografia (*gajica*), jota sloveenit ryhtyivät käyttämään 1800-luvun puoliväliin tultaessa. Samalla *bohoričica* (ja paikalliset *dajničica* ja *metelčica*) jäivät lopullisesti unholaan. Makrokansallinen illyristinen kielikonseptio romuttui sloveenien osalta ja se jäi lopulta vain serbien ja kroaattien keskinäiseksi projektiksi.

Yleisesti hyväksyttävän standardimuotonsa sloveeni sai 1800-luvun jälkipuoliskolla, jolloin Matija Majarin (1809–1892) ja Stanko Vrazin kannattama illyrismi tuli Sloveniassa hylätyksi, eikä sloveeni näin ollen jäänyt «alemmaksi tyyliksi» ylätyylisen serbokroaatin rinnalle. Sloveeni oli siis saavuttanut separatistisen funktionsa. Toisaalta myös yhdistävästä funktiosta kyettiin sopimaan kompromissilla, jolla Gorenjskan murteiden vokalismi tuli vallitsevaksi, mutta jossa morfologisia piirteitä otettiin muista murteista (esim. adjektiivien päätteet *-ega*, *-emu* vs. *-iga*, *-imu* jne). Näin sloveeni myös läheni muita slaavilaisia kieliä, mikä kaiketi oli tarkoituskin.

Ongelmana oli myös kirjakielen suhde edeltävään, etenkin protestanttien alulle panemaan kirjalliseen traditioon. 1800-luvun lopulla sloveenia pyrittiin arkaisoimaan elvyttämällä Kopitarin alkuun panemaa «pannonialaista teoriaa». Merkittäviä arkaisaatiota korostavia filologisia teoksia olivat mm. Franc Miklošičin (Franz Miklosich, 1813–1891) vertaileva slaavin kielioppi *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen* (1879), Anton Janežičin (1828–1869) kielioppi *Slovenska slovnica* (1854) ja Maks Pleteršnikin (1840–1923) sanakirja *Slovensko-nemški slovar* vuosilta 1894–1895.

Niin ensimmäisen kuin toisenkin Jugoslavian aikana sloveenin kirjakieleen vaikutti jossain määrin serbokroatialainen kieliaines. Serbokroaatti oli kouluissa pakollinen kieli ja lisäksi se oli Jugoslavian kansanarmeijan ainoa kieli. Slovenian itenäistymisen myötä sloveenin kirjakieli on selvästi alkanut kehittyä omilla ehdoillaan. On jopa nähtävissä, että uudempi kroatialainen kielensuunnittelu pyrkii hakemaan malleja sloveenista.

Synteesi

On aika ilmeistä, että pohjan yhteisslovenialaiselle nykystandardille loivat periaatteessa jo uskonpuhdistuksen ajan protestantit, vaikkakaan yhtenäisestä kirjakielestä ei tuolloin vielä voida puhua. On syytä pitää mielessä, että murreongelma sloveenin tapauksessa oli suuri, koska kielen murteet alueen suhteellisesta pienuudesta huolimatta poikkeavat huomattavasti toisistaan. Kulttuurinen plurisentrisyys oli lisäksi poikkinut joukon paikallisia kirjallisia traditioita vuosisatojen saatossa, eikä millään murrekirjallisuudella ollut pitkään ehdotonta prestiisiä.

On paljolti romantiikan ja Kopitarin persoonan ansiota, että sloveenin kieli ylipäänsä saattoi tulla kysymykseen kirjakielenä 1800-luvulla, mutta yhtenäisestä kirjakielestä oli vaikea päästä sopimukseen. Murredilemma päättyi lopulta kompromissiin, jossa kirjakieleen otettiin piirteitä etupäässä Goranjkan, Dolenjkan ja Štajerskan murteista. Ljubljanan tultua kielialueen keskuksesi sen oma murreaines on erottautumassa interdialektiksi, mikä osaltaan vähentää supradialektaalisen kirjakielen käyttöä yleiskielenä. Jonkinasteinen parallelli löytyy tšekin kielitilanteesta.

Standardisaation sekvenssi oli siis varsin looginen: Oma-kielisen kirjakielen synty edellytti pesäeroa muuhun kuin slovenialaiseen kehitykseen. Vaikeaksi koettu ongelma kirjakielen murrepohjasta tuli ratkaistuksi kompromissin avulla. Suhde arkaaisiin kirjallisiin traditioihin oli kirjakielen suunnittelun pragmatiikkaa, eikä ratkaisulla ollut relevanssia kansallisuuskysymyksen kannalta. Tärkeää on, että slovenialainen nationalismi oli jossain määrin kielellistä. Identiteetti esti illyrismin tarjoaman kansakunnallisen makrokonseptin hyväksynnän, vaikka illyrismin myötä herännyt poliittinen unitarismi (jugo-

slavismi) saikin lopulta yleisen hyväksynnän – päättyäkseen viimeistään Slovenian itsenäistymiseen 1990-luvulla.

Kieli ja identiteetti Serbiassa, Kroatiassa, Bosniassa ja Montenegrossa

Kirjakielikehityksen kuvaaminen keskisessä Etelä-Slaviassa eli alueella, joka kattaa serbian, kroaatin, bosnian ja montenegron kielet, ei sinänsä ole sen vaikeampaa kuin muillakaan slaavien asuttamilla alueilla. Kuvaus monimutkistuu kuitenkin sen myötä, että identiteettien konseptiot ja kieli eivät aina ole kohdanneet, jolloin kielen nimittäminenkin on yleensä seurannut kulloistakin kansallisuusaatetta. Oltiinpa kirjakielten lukumäärästä ja niiden nykytilanteesta mitä mieltä hyvänsä, on kiistatonta, että keskisen Etelä-Slavian tapauksessa kysymys on geneettisesti yhdenmukaisesta kielellisestä järjestelmästä. Tämä ei tarkoita, etteikö nykytilanteeseen johtanut kirjakieli-kehitys olisi ollut eri alueilla erilainen ja jopa sangen autonominen. Rohkenen kuitenkin käsitellä kaikkia alueen kirjakieliä yhdessä luvussa, vaikka nykyisin esitykset käsittelevät miltei kauttaaltaan olemassa olevien kielten historioita erillisinä kertomuksina.

Niin yhteisöllisten kuin kielellistenkin identiteettien kehityksen kuvaaminen sen sijaan on jo huomattavasti vaikeampaa, koska juuri identiteetin käsite on vaihdellut vuosisatojen kuluessa. Tulkintojen moninaisuudesta ja subjektiivisuudesta johtuu, että alla olevassa esityksessä tukeudun pääasiassa omaan selitysmalliini.

Kaikki alueen nykyisistä neljästä kirjakielestä pohjautuvat uudempiin štokaavimurteisiin. Koko ns. keskisen eteläslaavin diasysteemiin kuuluu täten yleisen käsityksen mukaan neljä päämurretta: štokaavi, kajkaavi, čakaavi ja torlak (eli Prizrenin-Timokin päämurre). Štokaavia puhuvat ja štokaavipohjaista kirjakieltä käyttävät niin serbit, kroaatit, bošnjakit (Bosnian muslimit) kuin montenegrolaisetkin ja sille siis rakentuvat kaikki neljä kirjakieltäkin. Torlak-murre on yksinomaan serbialainen murre, kun taas kajkaavi ja čakaavi ovat yksinomaan kroaattien käyttämiä päämurteita.

Diasysteemi sinänsä on mutkikas käsite. Useimmiten sitä käytetään geneettisesti yhtenäisestä kielellisestä järjestelmästä, vaikka se sitten sisältäisikin useita kieliä tai sisäistä variaatiota. Keskinen eteläslaavi on kiertoilmaus, jolla pyritään indikoimaan kyseisen kielen olevan geneettisesti yhtenäinen järjestelmä, jolle ei ole löydettävissä yhteistä nimeä serbokroaatti tai kroatoserbia -nimitysten tultua käyttökelvottomiksi.

Nimensä *što-*, *kaj-* ja *ča-*murre (*štokavsko*, *kajkavsko* ja *čakavsko nar[j]ečje*) ovat saaneet vastaaavista interrogatiivipronomeista ‘mikä, mitä’. On selvää, että pronomini ei ole ainoa – tai usein edes tärkein – päämurteiden jaottelukriteeri ja päämurteiden erot perustuvatkin huomattavasti monimutkaisempiin kielellisiin sisältöihin. On syytä huomauttaa, että kajkaavi- ja čakaavimurteet ovat nykyisin yksinomaan kroaatin murteita, kun taas jaottelun ulkopuolelle jäävä Etelä-Serbian torlakmurre on yksinomaan serbialainen. Štokaavimurre on yhteinen kaikille neljälle kirjakielelle, joten bosnialla ja montenegrolla ei ole omaa eksklusiivista murretta.

Štokaavimurre, jolle kaikki kielialueen neljä kirjakieltä pohjaavat, jakautuu sekin useampaan ryhmään, joiden distribuutio on osittain aksentologinen. Lisäksi päämurteella on kolme ääntämysvarianttia riippuen kantaslaavin pitkän *ē*-vokaalin realisaatiosta (mallisanana ‘maito’): ekaavinen *mleko*, ijekaavinen *mljeko* ja ikaavinen *mliko*. Ikaavinen variantti ei ole normin mukainen missään kirjakielessä (vaikka molemmissa jäljelle jääneissä varieteeteissä on ikaavisia elementtejä). Kroaatin, bosnian ja montenegron standardikielet ovat ijekaavisia, serbian kirjakieli taas tuntee itäisen (Belgradin) ja läntisen (bosnialaisen ja montenegrolaisen) variantin.

Nimittämisen ongelma on se, että kieliä on eri aikoina ja erilaisista aatteellisista syistä nimitetty eri tavoin. Tämä koskee tietysti varauksin myös etnisiä suhteita ja kansakuntakonseptioita. Nykyiset kirjakielet, joiden historiaa tässä luvussa käsitellään, eivät aina ole olleet nimiltään serbia, kroaatti, bosnia tai montenegro. Ja jos ovatkin, sisällöt eivät välttämättä ole olleet samat kuin nykyään. Alueen kirjakielten historiankirjoituksen suuri ongelma onkin, että nimittämisen diakronia on otettu liian kirjaimellisesti, mikä on johtanut usein sangen anakronistiseen, nykyisyyteen pohjautuvaan edeltävien traditioiden omimiseen.

Vaikka kirjallisten traditioiden ja kirjakielten kuvauksen voisi käsitellä hyvinkin pieninä alueellisina kokonaisuuksina, pyrin olemaan pirstomatta esitystäni sen pienempiin osiin kuin mitä nykyisyys edustaa.

Muinais- ja keskiserbialainen aika

Serbiassa syntyneet ensimmäiset käsikirjoitukset ovat serbiankirkkoslaavilaisia ja kirjaimistona käytettiin yksinomaan kyrillitsaa. Yleensä serbiankirkkoslaavilaiset tekstit edustavat jotakin paikallista kirjuritraditiota, jollaisia olivat mm. Resavan, Raškan, Zetan ja Humin keskiaikaiset koulukunnat. Näillä kirjuritraditiolla oli omat, jossain määrin toisistaan poikkeavat ortografiset konventionensa. Hyvin varhain kirkkokielen rinnalle syntyi profaani, kansanmurrepohjainen kansliakieli, jolla laadittiin asiakirjoja Serbian keskiaikaisen valtakunnan hallinnollisiin tarpeisiin. Kirkkokieltä käytettiin siis kirkollisiin tarpeisiin, kun taas kansankieli oli käytössä laeissa (esim. *Tsaari Dušanin lait*), diplomatiassa ja erilaisissa lahjoituskirjoissa (esim. hallitsijoiden luostareille tekemissä lahjoituksissa). Bosnian baanien (paikallisten hallitsijoiden) ja Dubrovnikin laaja kirjeenvaihto luetaan yleensä muinaisserbialaiseen traditioon, koska se käytti kyrillitsaa ja oli muinaisštokaavista murrepohjaltaan. On nimittäin huomattava, että muinaisserbialaiset käsikirjoitukset ovat murrepohjaltaan kauttaaltaan štokaavisia. Muinais- ja keskiserbialaisen kauden välille on vaikea vetää selvää rajaa. Yleensä kriteerinä käytetään štokaavimurteissa 1400-luvulla tapahtuneita äänne muutoksia, jotka muuttivat kieltä selkeästi nykyisen kaltaiseksi. Useimpien tällaisten piirteiden kehitystä voidaan seurata teksteistä. Tällaisia äänne muutoksia ovat mm. *schwa*-vokaalin (ə) muuttuminen *a*:ksi ns. vahvassa asemassa, tavun- ja sananloppuisen *-l*:n muuttuminen *-o*:ksi ja prefiksin *v*-muuttuminen *u*:ksi. Tärkein aikakauden muutos on kuitenkin uusštokaavinen aksentinsiirtymä (jolla ns. uudemmat štokaavimurteet eroavat vanhakantaisista), mutta tämä muutos ei luonnollisesti näy teksteissä aniharvoja poikkeuksia lukuunottamatta.

Poliittisena rajanvetona voidaan pitää turkkilaisten tunkeutumista Balkanille 1400-luvulla, mikä johti laajoihin muutto- liikkeisiin ja sitä kautta štokaavin leviämiseen uusille alueille länteen, pohjoiseen ja luoteeseen. Štokaavin ja serbialaisuuden yhdistäminen on ollut yleistä 1800-luvun alun kielidebatista lähtien, vaikka on selvää, etteivät kieli ja kansallinen identiteetti korreloikaan tässä muodossa.

Serbialainen nationalismi sisältää tiettyjä protokansallisia elementtejä, vaikka moderni nationalismi käsitteenä olisikin syntynyt vasta nationalismin aikakaudella eli tässä tapaukses-

sa 1800-luvulla. Protonationalististen elementtien olemassaolon ovat yleensä panneet merkille myös yhteiskunta- ja aatehistorioitsijat. Serbialainen protonationalistinen traditio on jossain määrin samaa tyyppiä kuin venäläinenkin. Se perustuu elementeille, jotka palautuvat varhaisimmillaan 1200-luvulle ja joita on myöhemmin pitänyt yllä pääasiassa kulttuurinen traditio (kansanperinne). Serbian valtiollisen suuruuden aikana 1200- ja 1300-luvuilla nimittäin muotoutuivat monet kirkolliset traditiot, jotka erottivat Serbian ortodoksisen kirkon muista alueen ortodoksisista traditioista (lähinnä Kreikasta ja Bulgariasta). Kirkollinen traditio personifioitui Sava Nemanjan (Pyhän Savan, syntyyään Rastko Nemanjićin 1175–1236) kultiksi, ja koska Sava oli hallitsijasuvun jäsen, Nemanja-dynastian suuruudenajasta tuli varsin kokonaisvaltainen protonationalistinen elementti. Tähän liittyi vielä kansanperinteen heroistama häviö turkkilaisille Kosovon taistelussa 1389. Protonationalistinen identiteetti saattoi lähinnä kansanperinteen ansiosta säilyä aina varsinaisen nationalismin ajalle saakka – ja edelleen aina nykypäiviin. On huomattava, että sillä seikalla, että Kosovon taistelu 1389 oli hävitty sota, on ollut pikemminkin nationalismia vahvistava kuin heikentävä vaikutus. Kosovosta (albaniaksi Kosova) serbeille pyhän maaperän tekevät myös siellä sijatsevat vanhimmat ortodoksiset kirkot ja luostarit.

Serbialaisen protonationalismin varhainen esiintyminen ja sen kulttuuriset ulottuvuudet olivat niin eksklusiivisia, ettei edes Kaakoi-Euroopan ei-serbialaisten kansojen (mm. dalmatialaisten, kroaattien, slavonsialaisten tai bosnialaisten) kielellinen štokavisaatio kyennyt muuntamaan serbialaista kansallisuusaatetta joksikin kattavammaksi rakennelmaksi. Protonationalistisen luonteensa vuoksi serbialainen identiteetti ei ole muodostunut koskaan kielelliseksi ongelmaksi.

Muinai- ja keskikroatialainen aika

Kumpikaan yllä olevista käsitteistä, muinai- tai keskikroatialainen aika, eivät ole vakiintuneita. Käytän niitä kuitenkin viitatakseni samanaikaisuuteen serbialaisen kehityksen kanssa – ilman että niillä olisi suoraa vastaavuutta serbistiikassa vallitsevaan käytäntöön.

Kuten yllä kirkkoslaavia käsittelevästä luvusta käy ilmi, glagoliittinen kirkkoslaavin traditio jäi elämään Istriaan ja

Dalmatiaan. Ei tiedetä, miten ja milloin glagolitsan käyttö (*glagoljaštvo*) näille alueille on juurtunut, mutta yleisimmin sen arvellaan tulleen Makedoniasta, jolloin kyseessä ei olisi kyrillomethodiaanisen tradition ensisijainen esiintyminen alueella. Latina säilytti dominanssinsa liturgian kielenä, mutta glagolitsaa käyttävät papit (*glagoljaši*) käänsivät, kopioivat ja kirjoittivat silti runsaasti liturgista kirjallisuutta myös slaaviksi. Kroatiassa alkuaan muinaiskirkkoslaavin pyöreä glagolitsa koki muodonmuutoksen ja «goottilaistui» muodoltaan ns. kulmikkaaksi glagolitsaksi (*uglata glagoljica*). Glagolitsaa käytettiin varhain myös piirtokirjoituksissa, joista kuuluisin on ns. *Bašćanska ploča* Krkin saarelta, sekä laeissa (mm. *Vinodolin laki*). Glagoliittinen kansankielinen kirjallisuus oli murrepohjaltaan etupäässä čakaavia sen eri muodoissa, mutta myöhemmin siihen sekoittui myös kajkaavisia elementtejä.

Vaikka štokaavi oli pääasiassa ortodoksisten serbien alueilla puhuttu kielimuoto, sitä käytettiin myös katolilaisten asuttamilla štokaavisilla saarekkeilla. Dubrovnikin renessanssi- ja barokkirjallisuus on loistava esimerkki štokaavipohjaisesta, italialaisvaikutteisesta kaunokirjallisuudesta, jonka parhaita edustajia ovat Šiško Menčetić (1457–1527), Dominko Zlatarić (1558–1613) ja Ivan Gundulić (1589–1638). Kirjaimistona oli tällöin latinitsa. Latinitsaa käyttivät myös Dalmatian rannikon ja saariston čakaaviset runoilijat, joista maineikkaimmat lienevät splitiläinen Marko Marulić (1450–1524) ja Hvarin saarelta kotoisin ollut Petar Hektorović (1487–1572). On jälleen kerran huomautettava, että latinitsa soveltui kaikista slaavien kolmesta kirjaimistoista huonoiten niiden slaavilaisten äänteiden merkitsemiseen, jotka puuttuivat latinasta, josta syystä myös Dalmatian rannikolla käytetyn latinitsan grafeemiset ratkaisut olivat usein sangen mielivaltaisia.

Kansallisuusaatteen kannalta ongelmalliseksi on muodostunut Dubrovnikin štokaavisen kirjallisuuden omiminen. On ilmeistä, etteivät dubrovnikilaiset katolilaisuudestaan huolimatta (jota nykyperspektiivistä pidetään leimallisesti kroatialaisena ominaisuutena) pitäneet itseään sen enempää kroaateina kuin serbeinäkään, joten tulkinnallisuus saattaa saada rajattomat mitat. Kristinusko lienee alunperin tullut Montenegroonkin läntisenä versiona, jolloin ortodoksia olisi omaksuttu vasta Zetan ja Raškan keskiaikaisten valtioiden yhdistyttyä. Montenegrolaisen nationalismin argumentaatiossa

tapaa joskus viitteitä muinaisesta katolisuudesta, jolloin tarkoituksena on maksimoida eroja serbialaisuuteen nähden.

Štokaavia sen ikaavisessa muodossa käyttivät lisäksi, vaikkakin jossain määrin sporadisesti, 1600-luvun bosnialaiset fransiskaanit. Tämä on osaltaan tarjonnut syyn kroaatin nykykirjakielen esistandardivaiheiden varhaiseen ajoittamiseen ja onkin todettava, että bosnialaisella ikaavisella ääntämyksellä oli kannattajia Kroatiaassa vielä 1800-luvun alussa käydyn kirjakielidebatin aikakaudella, mikä puolestaan johtui rannikolla ja etenkin Splitissä puhuttujen ikaavisten čakaavi- ja štokaavimurteiden dominanssista.

Kajkaaviksi kirjoitettua murrekirjallisuutta sen sijaan ei ollut ennen 1600-lukua, mikä osaksi johtuu sloveeninkielisen kirjallisuuden käyttökelpoisuudesta kajkaavimurteen alueella. Kajkaavisen murrekirjallisuuden käyttöalue oli esiintymältään suppea: se rajoittui kajkaavimurteen ydinalueisiin – Zagrebin pohjoispuoliseen ympäristöön, Kupa-joen laaksoon lännessä ja Slavoniaan idässä.

Murretutkijoita on pitkään askarruttanut kroaatin kajkaavimurteiden alkuperä ja synty. Jotkut ovat katsoneet niiden kuuluvan samaan murrekontinuumiin sloveenin kanssa (sloveenin murteet ovat tyypiltään kauttaaltaan kajkaavaisia), kun taas toiset katsovat niiden pohjautuvan samoihin alkumurteisiin kuin štokaavi ja čakaavi. On huomautettava, että kaikki tutkijat eivät katso edes štokaavilla ja čakaavilla olevan samaa alkuperää. Läntisen eteläslaavin dialektologian ongelmana onkin sen kansallistaminen.

Jotkut tutkijat ovat käyttäneet katolisten alueiden varhaisista kirjakielitraditioista heimokirjallisuuden käsitettä, mutta paremminkin kyseessä olivat samankaltaiset kulttuurimurteet kuin slovakissa. On selvää, että yhtenäistä, nykyisenmuotoista kroatialaista identiteettiä ei pääasiassa kielellisen diversiteetin vuoksi voinut syntyä ennen 1800-lukua. Kroatian alueita erottivat toisistaan kielellisten erojen lisäksi myös poliittiset ja kulttuuriset erot. Ja kun identiteetti sitten syntyi, syntyi se juuri kielen kautta, mikä on jossain määrin paradoksaalista (ks. tuonnempana).

Varhainen Montenegro ja Bosnia

Montenegrolaisella itsenäisyydellä on pitkä, vaikkakaan ei katkeamaton historia. Jotkut nykyajan montenegrolaisista tutki-

joista haluavat nähdä Zetan (keskiajan Montenegron nimitys) varhaisen kirjallisen tradition itsenäisenä, ei-serbialaisena ilmiönä. Vaikka näin olisikin, aikakausi oli lyhyt ja se päättyi Zetan ja Raškan yhdistymiseen Serbiaksi jo 1200-luvulla. Montenegro jäi kuitenkin kulttuurisesti omaleimaiseksi. Sille tyypilliset klaaniyhteiskunnan piirteet, kuten esimerkiksi monikolliset paikannimet, ovat todisteena tästä. Kulttuurisesti montenegrolaiset kuuluvat pikemminkin samaan ryhmään kuin albanialaiset gegit. Montenegron suhteellinen itsenäisyys sinä aikana, kun Serbia oli osa osmanien valtakuntaa, ja alueen varhempi teokraattinen hallintojärjestelmä ovat poikineet paikallisen nationalismin kannalta edullisen tilanteen, jossa kielellistä yhdenmukaisuutta ei ole tarvinnut pitää riittävänä kriteerinä julistaa montenegrolaisia serbeiksi. Montenegron alueella mahdollisesti laaditut keskiaikaiset kirjoitukset voidaan kuitenkin lukea hyvällä syyllä serbialaiseen kirjakieli-perinteeseen.

Bosnian tilanne on hieman mutkikkaampi. Erityistä kansallista identiteettiä keskiajalla tuskin oli, vaikka Bosnian valtio mahtavimmillaan ennen turkkilaisten tunkeutumista alueelle olikin yksi Balkanin suurimmista. Bosniasta on peräisin runsaasti kyrillitsalla kirjoitettua kielimateriaalia, josta erityinen merkitys on paikallisten hallitsijoiden (baanien) ja Dubrovnikin kaupunkivaltion välisellä diplomaattisella kirjeenvaihdolla. Bosniassa oli käytössä myös kyrillitsan läntinen variantti, ns. *bosančica*.

Bosnialla oli myöhäiskeskiajalla lisäksi oma kirkko, ns. *bosanska crkva*, jonka olemus on yhä selvittämättä. Mitä ilmeisimmin se ei kuulunut itäiseen ortodoksiseen tai läntiseen katoiliseen kirkkoon, ja varhemmin sitä onkin pidetty kerettiläisenä bogomiilien lahkoon kuuluvana rakennelmana. Bogomiilit olivat uusmanikealainen, dualistinen lahko, joka levisi idästä Makedoniaan 900-luvulla. Nimensä lahko on saanut pappi Bogumilin mukaan. Uudemmat käsitykset eivät tue oletusta vaan pitävät Bosnian kirkkoa monastisena konstellaationa.

Oleellista on se, että Bosniassa tapahtui joukkoislamisaatio, jolle myöskään ei ole yhtä selitystä tai ainakaan vain yhtä syytä. Jossain määrin bosnialaisen identiteetin voitaisiin kuitenkin katsoa muotoutuneen jo Bosnian itsenäisen kirkon myötä, jolloin islamisaatio olisi vahvistanut sitä ja spesifioinut sen tietyn kansanryhmän identiteetiksi. Jotta Bosnian musli-

mien identiteettiä voidaan pitää ainoana varsinaisena bosnialaisena identiteettinä, on ortodoksisten ja katolisten bosnialaisten identiteetti samastettava serbialaiseen ja kroatialaiseen identiteettiin. Itse asiassa serbialainen ja kroatialainen nationalistinen historiankirjoitus väittääkin juuri tätä. Se, että Bosnian serbeillä ja kroaateilla on «emämaa» Bosnian ulkopuolella, mutta muslimeilla ei, tekee heistä jollain tavoin ensisijaisemmin bosnialaisia kuin Bosnian serbeistä ja kroaateista. *Musliman*-nimityksen onkin nykyään laajalti korvannut *Bošnjak*-nimitys.

Turkkilaisten valloitettua Bosnian kansankielinen kirjallinen perinne ei kadonnut vaan se konvertoitui islamilaiseksi kansankieliseksi kirjallisuudeksi. Slaavia kirjoitettiin tällöin islamin hengessä myös arabialaisin kirjaimin (bosniaksi *alhamijado*-kirjallisuus, alkuaan espanjan *aljamiado* eli romaani-silla kielillä arabialaisin aakkosin kirjoitettu kirjallisuus).

Standardisaatiokehitys Serbiassa

Kirjakielen standardisaatiokehitys Serbiassa sai alkunsa niiden migraatioiden seurauksena, jotka alkoivat 1600-luvun lopulla patriarkka Arsenije Crnojevićin johdatettua laajat kansanjoukot Pećin partiarkaatin alueelta Etelä-Serbiasta (Kosovosta) pohjoiseen. Nämä muuttoliikkeet luonnollisesti sekoittivat murrekarttaa entisestäänkin ja lisäsivät štokaavimurteiden dominanssia kielialueella. Myöhempää poliittista ja kielellistäkin kehitystä ajatellen ns. sotilasrajan (*vojna granica*) muodostamisella silloisen Turkin ja Itävallan raja-alueeksi oli kauaskantoisia seuraamuksia; etelästä asutettuja serbejä asetettiin tuolloin rajavartijoiksi alueelle, josta myöhemmin oli tuleva Serbian, Kroatian ja Bosnian rajamaa. Nykyisen Kroatian serbivähemmistö koostuukin paljolti juuri näiden siirtolaisten jälkeläisistä.

Oleellista ei serbian kirjakielen kehityksen kannalta kuitenkaan ollut štokaavimurteiden leviäminen sinänsä vaan serbiankirkkoslaavin korvaaminen venäjänkirkkoslaavilla. Serbiankirkkoslaavilainen traditio ei nimittäin seurannut kirkon mukana silloisen Unkarin alueelle, nykyiseen Vojvodinaan. Venäjänkirkkoslaavin ns. ugrilaiseen Serbiaan toivat 1740-luvulta lähtien itäslaavilaiset munkit, jotka käyttivät sitä opetuskielenä. Venäjänkirkkoslaavin levittäminen oli itse asiassa osa keisarinna Maria Teresian Turkin vastaista politiikkaa, jo-

hon hän tarvitsi Venäjän tukea. Ja yksi tapa saada tukea oli antaa Venäjän kirkolle valtaa muiden ortodoksisten slaavien alueella.

Venäjänkirkkoslaavi juurtui Serbiaan nopeasti osaksi siitä syystä, että sivistyneistö oli vähäinen ja osaksi siksi, että venäjänkirkkoslaavia pidettiin «aitona» kirkkoslaavina. Täten sitä ei myöskään pidetty epäserbialaisena. Poliittisena motiivina oli Venäjän kirkon suojele Habsburgien potentiaalisesti ajamaa katolismista vastaan. Tässä on siis jonkinlainen ristiriita. Kaksoismonarkia tarvitsi tukea, mutta tuen saajien motiivit olivat kaksoismonarkian tarkoituksien vastaiset.

Varsinaisena kansankielipohjaisen kirjakielen standardisaation esivaiheena pidetään 1700-luvun loppua, jolloin venäjänkirkkoslaaviin alkoi tunkeutua yhä enemmän kansankielisyyksiä. Venäjänkirkkoslaavi itsessään oli varsin homogeeninen kielimuoto, mutta 1700-luvun lopun ja 1800-luvun alun serbialainen kirjoittelu oli äärimmäisen heterogeenista, eikä tällä, slavenoserbiaksi (*slavenoserbski*) kutsutulla sekakielellä ollut minkäänlaista yhtenäistä normia. Eroja oli niin genrejen välillä kuin myös yksittäisten kirjoittajien teksteissäkin.

Kansankielisen kirjakielen varhaisista käyttäjistä merkittävin oli Dositej Obradović (1739?–1811), jota pidetään 1800-luvun toisella vuosikymmenellä kielen uudistamistoimeen ryhtyneen vaikuttajan, Vuk Karadžićin (1789–1864) suoranaise- na edelläkävijänä ja esikuvana. Se, että Dositejta itseään ei pidetä kielen uudistajana, johtuu paljolti ortografiasta: Dositejn ortografia säilytti venäjänkirkkoslaavilaisen asunsa, eikä ortografiareformia ollut näköpiirissä ennen kuin Sava Mrkaljin (1783–1833) ehdotelma «paksun jerin» (ѣ) tarpeettomuudesta ilmestyi. Mrkalj esitti reforminsa kirjassaan *Salo debelega jera libo azbukoprotres* ('Paksun jerin paksuus vai aakkosjärjitys', 1810). Mrkaljin ortografia on ollut esikuvana Vuk Karadžićin viimeistelemälle ortografialle. Ortografiakysymyksestä ja «paksusta jeristä» olikin tulossa kielidebatin symboli.

Serbiassa puhkesi vuonna 1818 avoin kieli- ja oikeinkirjoitusdebatti, joka kesti aina vuosisadan puoliväliin saakka. Yleensä kieli- ja ortografiakysymys nähdään yhtenä kokonaisuutena, mutta uudempi tutkimus ja etenkin ns. Novi Sadin koulukunnan edeltävinä vuosikymmeninä tuottama tutkimus on osoittanut, että kirjakieli oli spontaanistikin kansankielistymässä eli vernakularisoitumassa. Varsinainen kiista koski siis

lopulta enimmäkseen vain ortografiaa, eikä kysymys tällöinkään ollut kahdesta äärimmäisestä vaihtoehdosta, venäjänkirkkoslaavilaisesta ja fonologisesta. Ortografiakiistan pani konkreettisesti alulle Vuk Karadžić vuonna 1818 (1852²) julkaisemallaan serbian kielen sanakirjalla *Srpski rječnik, istolkovan njemačkim i latinskim riječma* ('Serbian sanakirja saksalaisin ja latinalaisin sanoin tulkittuna'), jossa hän sovelsi kehittämäänsä fonologista kyrillistä ortografiaa. Vukin järjestelmä on pääpiirteissään yhä käytössä ja sitä pidetään yhtenä tarkoituksenmukaisimmista maailman kielten ortografioista. Vuk lanseerasi uudet grafeemit љ, њ, њ, њ, џ, j, joista varsinkin viimeksi mainittu herätti vastustusta «katolisuutensa» vuoksi.

Kirjakielen kansankielisyyden merkitystä Vuk korosti paitasi leksikografisissa teoksissaan, joihin sanasto oli kerätty pääasiassa kansanmurteista, myös kansanrunokokoelmissaan sekä poleemisissa, folkloristisissa ja historiallisissa kirjoituksissaan. Vukin innostus perustui yleiseurooppalaiseen romantiikkaan, ja hän sai tukea toiminnalleen ennen kaikkea Wienin slaavilaisten kirjojen sensorilta, sloveeni Jernej Kopitarilta ja joiltakin zagrebilaisen kulttuurieliitin edustajilta. Serbialainen älymystö taas suhtautui uudistuksiin enimmäkseen penseästi – tai jopa vihamielisesti – eikä se lämmennyt ajatukselle kroaattien kanssa muodostettavasta yhteisestä kirjakielestäkään. Osasyynä oli Vukin jekaavinen murrepohja, joka orgaanisesti poikkesi Serbian keskusten (Belgradin, Novi Sadin, Sremski Karlovcin jne.) murrepohjasta.

Vukin oikeinkirjoitus hyväksyttiin Serbiassa virallisesti vasta hänen kuolemansa jälkeen 1868, vaikka sitä käytettiinkin laajasti jo aikaisemmin. Merkittävää tukea Vuk sai nuoremman polven romanttisilta kirjailijoilta ja runoilijoilta sekä aikauden tiedemiehiltä, mm. Branko Radičevićilta (1824–1853) ja Đuro Daničićilta (1825–1882). Viimeksi mainittu julkaisi vuonna 1847 Vukin ortografiaa puolustavan tieteellisen kirjoituksen *Rat za srpski jezik i pravopis* ('Sota serbian kielestä ja oikeinkirjoituksesta'), jolla lienee ollut ratkaiseva merkitys Vukin ortografiauudistuksen yleiselle hyväksynnälle.

Murrepohja siis muotoutui pääasiassa Belgradin ja Novi Sadin älymystön käyttämän ekaavisen ääntämyksen perustalle. Vukin itähertsegovinalainen jekaavinen ääntämys oli kulttuurisesti periferinen ja se jäikin alueellisena (sub)variant-

tina käyttöön Bosniassa ja Montenegrossa. Myös kroatialainen standardi pohjautuu itähertsegovinalaismurteisiin.

Serbialaiset terminologiat jäivät toistaiseksi paljolti kirkko-kieliseksi tai ne perustuivat laajalti länsieurooppalaiseen sanastoon. Jälkimmäisten osuus serbialaisessa standardissa onkin nykyäänkin suhteellisesti suurempi kuin standardikroaatis-
sa.

Standardisaatiokehitys Kroatiassa

Niillä alueilla, jotka nykyään kuuluvat Kroatian tasavaltaan, oli 1600-luvulle tultaessa käytössä kolme kirjallista murretta, čakaavi, kajkaavi ja štokaavi. Štokaavi oli niistä vähiten käytetty kirjallinen murre ja sillä kirjoitettua kirjallisuutta esiintyi pääasiassa Dubrovnikissa ja Bosnian ikaavisilla alueilla sekä jossain määrin Slavoniassa. Čakaavimurre taas oli štokaavia käyttävien serbien migraatioiden seurauksena ja kroaattien štokavisoitumisen myötä jäänyt käyttöön ainoastaan äärimmäisessä lännessä. Kajkaavimurteen asema kirjallisuudessa oli vahvistumassa Zagrebin tultua keskuksiksi. Glagolismi oli jäänyt paikalliseksi kirkolliseksi traditioksi.

Maineikkaasta štokaavisesta ja čakaavisesta renessanssi- ja barokkiajan kaunokirjallisuudesta oli puhetta aiemmin. 1600- ja 1700-luvulla kuvaan astui leksikografia, josta esimerkkeinä mainittakoot Jakov Mikaljan (1601–1654) vuonna 1649 julkaisema sanakirja *Blago jezika slovinskoga*, Ardelio Della Bellan (1655–1737) *Dizionario italiano, latino, illirico* (1728) ja Ivan Belostenecin (1593~1594–1675) kajkaavimurteen sanakirja *Gazophylacium* (1740). Myös varhaisempi Faust Vrančićin (1551–1617) viisikielinen sanakirja (latina, italia, saksa, dalmatia, unkari) vuodelta 1595 on niin ikään merkittävä. Tärkeää standardisaation kannalta on, että mikään mainituista sanakirjoista ei edustanut štokaavimurretta.

Myös varhaisia kielioppiyritelmiä julkaistiin. Štokaavia käyttivät 1700-luvulla fransiskaanit Bosniassa ja yksittäiset kirjailijat Slavoniassa (mm. Matija Antun Relković, 1732–1798). Usein kroatistisessa kirjallisuudessa näkee väitettävän, että kroaatin kirjakieli alkoi kehittyä juuri 1600- ja 1700-lukujen heterogeenisen kirjallisen ja leksikografisen tradition pohjalle, maustettuna tietenkin Dubrovnikin štokaavisella renessanssilla ja barokilla. Väite on siis jokseenkin risti-

riitainen, koska vain Dubrovnikin kirjallisuus edustaa edes jossain määrin samaa tyyppiä kuin nykykirjakieli.

Kirjallisten murteiden heterogeenista taustaa vasten on selvää, että tilanteessa, jossa millään kirjallisella murteella ei ollut selkeää prestiisiä, kirjakielen murrepohjasta tuli standardisaation suuri ongelma. Yhtä luonnollista tämä on siksi, etteivät vieraat idiomit (jotka olivat mm. hallinnon kieliä) kuten unkari tai saksa – latinasta puhumattakaan – voineet tulla kysymykseen siinä kansallisuusajattelun kontekstissa, joka 1800-luvun alussa saavutti Kroatiankin. Ja ilman nationalismia ei yhtenäiseen kirjakieleen tähtääviä pyrkimyksiä olisi tarvittu. Kirkkokielikään ei käytännöllisesti katsoen ollut kilpailemassa kansankielen kanssa.

Kansallisuusaatteen saapuminen Kroatiaan on tietenkin heijastusta länsieurooppalaisesta valistuksesta ja romantiikasta. Nationalismia tuki lisäksi poliittinen tilanne, jossa Unkari hallitsi kroatialaisia alueita. On kuitenkin tärkeää huomata, että yhtenäistä kroaattinationalismia ei luonnostaan voinut olla. Elementit, joille se olisi voinut perustua, puuttuivat. Katolilaisuus oli yhteistä suurelle osalle Eurooppaa, kulttuurisesti Kroatian eri alueet olivat verrattain erilaisia ja kielelliset traditiot ja murteet poikkesivat toisistaan huomattavasti.

Syistä, jotka eivät ole aivan niin yksiselitteisiä kuin mitä kroatialainen historiankirjoitus antaa ymmärtää, kroaatit valitsivat kirjakielen pohjaksi štokaavin, joka periaatteessa oli heikoiten edustettu kirjallinen traditio 1800-luvun alun katolisilla alueilla. Se oli kuitenkin ainoa kysymykseen tuleva murre Serbiassa. Merkittävä vaikutus valintaan oli Ljudevit Gajlla (1809–1872), jonka kotimurre oli kajkaavi. Vuonna 1830 hän oli lanseerannut tšekkiläisperäisen «hattupääortografian» kirjassaan *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisaña*, ja 1836 hän ja joukko muita nk. illyristejä siirtyi käyttämään štokaavia sen jekaavisessa muodossa. Illyristien ohjelma julkaistiin Gajn toimittamassa lehdessä *Danica ilirska*. Valinta oli osaksi poliittinen: yhteisellä kirjakielipohjalla serbien kanssa saatettiin asettua paremmin vastustamaan magyarisatiota ja sillä saatettiin saavuttaa suurempi riippumattomuus Habsburgeista ja unkarilaisesta aatelistosta. Vuk Karadžićin toiminnalla Serbiassa lienee ollut suuri vaikutus valintaan, joka lisäksi oli puolustettavissa maineikkaalla Dubrovnikin štokaavisella kirjallisuudella.

Illyristien tavoite oli kuitenkin kunnianhimoisempi kuin serbien ja kroaattien yhteisen kirjakielen luominen: illyrisen kirjakielen oli määrä kattaa koko eteläslaavilainen kielialue. Sloveenit olivat kuitenkin muutamaa poikkeusta lukuunottamatta päässeet hyvään vauhtiin oman kirjakielensä standardoimisessa, eikä bulgarialaisillakaan ollut suurempaa kiinnostusta ylikansalliseen makrokonseptioon. Bulgarian kieli oli sitä paitsi jo ehtinyt kehittyä varsin erimuotoiseksi kuin muut slaavilaiset kielet (ks. seuraava luku). Merkittävää on, että juuri kroaatit ajoivat yhteisen kirjakielen luomista ja vielä merkittävämpää on, että yhteisyys serbian kirjakielen kanssa jäi – pääasiassa poliittisista syistä – ainoaksi vaihtoehdoksi Kroatiassa.

1800-luvun puolivälissä jekaavinen štokaavi jo dominoi katolisilla alueilla, vaikka ikaavisella ääntämykselläkin oli kannattajia etenkin Dalmatiassa, Slavoniassa ja Bosniassa.

Serbokroatialainen eli kroatoserbialainen aika

Vuonna 1850 allekirjoitetun Wienin kirjakielisopimuksen (*Bečki književni dogovor*) oli tarkoitus sinetöidä «eteläinen murre» (*južno narječje*) eli jekaavinen štokaavimurre serbien ja kroaattien yhteiseksi kirjakieleksi. Kieltä voitiin sopimuksen mukaan kirjoittaa niin latinitsalla kuin kyrillitsallakin. Sopimuksen allekirjoittivat kroatialaisen älymystön lisäksi myös serbit Vuk Karadžić ja Đuro Daničić (1825–1882), mutta sen sisältö ei käytännössä merkinnyt mitään ekaaviselle Serbialle. Huomattavaa on se, että Ljudevit Gaj ei ottanut osaa tapahtumaan. Kroatiassakin käytiinkin vuosisadan lopulla polemiikka etupäässä enää kirjakielen morfologisista yksityiskohdista, joista eri filologiset koulukunnat olivat eri mieltä.

Wienin sopimuksen kiintoisa kohta on se, jossa herderiläisessä hengessä todetaan, että yhdellä kansalla tulee olla yksi kieli. Tosin sopimus ei mainitse, minkä niminen tämä yksi kansa tai yksi kieli on. Kansan tai kielen nimi lienee jätetty pois tarkoituksella, koska Vukin tiedetään pitäneen kaikkia štokaavia puhuvia eteläslaaveja uskontoon katsomatta serbeinä, eivätkä illyristit todennäköisesti saaneet Vukia käyttämään kielestä tai kansasta muuta nimeä. Kaksiosaiset nimet alkoivatkin kömpelyydestään huolimatta yleistyä 1800-luvun loppupuolella.

Usein Wienin kirjakielisopimusta näkee pidettävän jonkinlaisena serbokroaatin tai kroatoserbian kirjakielen perustamisasiakirjana. Teoriassa dokumentti voikin toimia tällaisessa funktiossa, mutta todellisuudessa serbokroaatin tai kroatoserbian standardisaatio tapahtui polarisoidusti Serbian ja Kroatian keskuksissa. Joka tapauksessa Wienin sopimus oli julistus, jolla johtavat kulttuuri- ja tiede-eliitin edustajat korostivat serbien ja kroaattien homogeenisuutta kansakuntana, jolla tuli olla yksi kieli.

Yhteinen kirjakieli ei jäänyt vain julistukseksi. Đuro Daničić nimitettiin Zagrebissa perustetun Jugoslavian tiede- ja taideakatemian ensimmäiseksi sihteeriksi. Vuonna 1876 akatemia pani alulle kattavan kroaatin eli serbian kielen sanakirjahankkeen (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*), joka saatiin loppuun 1974 eli miltei sata vuotta aloittamisensa jälkeen.

1800-luvun jälkipuolella Serbiassa oli hyväksytty Vukin ortografia ja Kroatian vukilaiset (*vukovci*) olivat saaneet uusštokaaviset morfologiset kielipiirteet yleisesti hyväksytyiksi. Kirjakielen homogeenisuutta edisti Kroatian vukilaisten toiminta ylipäänsäkin: Tomislav Maretić (1854–1938) julkaisi 1899 kielioopin ja tyyliopin *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, joka tosiasiallisesti kuvasi Vukin ja Daničićin kielen. Saman teki Ivan Brozin (1852–1893) ja Franjo Ivekovićin (1834–1914) sanakirja vuodelta 1901. Brozin osalta sanakirja ilmestyi postuumina, mutta vuonna 1892 hän oli julkaissut oikeinkirjoitusoppaan *Hrvatski pravopis*.

Kirjakielen varianttisuus näkyi paitsi kirjaimistossa, myös kantaslaavin *jat*-äänteen (*ě*) erilaisissa edustumissa ja sanastollisina eroina. Serbiassa pysyteltiin joko serbialaistetuissa kirkkoslavismeissa tai internationalismeissa, Kroatialle taas oli tyypillistä purismi. Huippunsa kirjakielen yhdenmukaistaminen oli saavuttaa ensimmäisen maailmansodan alla, jolloin serbialainen kirjallisuusmies Jovan Skerlić (1877–1914) esitti kompromissia: serbokroaattia kirjoitettaisiin pelkästään latinitsalla ja *latin* paikalla esiintyisi vain ekaavinen ääntämys. Ehdotus ei saanut tarpeellista kannatusta, mutta sen hengessä kirjoitti mm. maineikas kroatialainen kirjailija Miroslav Krleža (1893–1981) aina 1920-luvulle saakka. Tällainen käytäntö

tosin toteutui mikrotasolla toisen maailmansodan jälkeisessä Jugoslavian kansanarmeijassa.

Poliittisen yhtenäisyyden jälkeen kielitilanne on seurannut pääpiirteissään niin ensimmäisen kuin toisenkin Jugoslavian poliittista tilannetta. Maailmansotien välillä varianttien kuilu syveni, kunnes yhteisyyteen tuli katko toisen maailmansodan aikana Kroatian ollessa Saksan vasallivaltio. Sodan aikaisessa Kroatian «itsenäisessä» tasavallassa (*Nezavisna Država Hrvatska*) laadittiin runsas joukko kielilakeja, joilla (varsinaisten ja kuviteltujen) serbismien käyttö ankarasti kiellettiin.

Toisen maailmansodan jälkeisen partisaanivaltion perustaminen palautti myös kielellisen yhtenäisyyden, joka tosin tunnusti varianttisuuden. Novi Sadin sopimuksella (1954) päätettiin laatia yhteinen oikeinkirjoitus, joka sisältäisi molemmat kirjaimistot ja ääntämysvariantit, sekä sanakirja, joka ottaisi huomioon molempien varianttien sanastolliset erot. Yhteinen oikeinkirjoitus valmistui 1960 ja serbialainen, Matica srpskan toimittama sanakirjaversio vuosina 1967–1976, mutta Matica hrvatska päätti vuonna 1967 keskeyttää sanakirjan laatimisen alkuunsa, koska se ei ottanut tarpeeksi huomioon läntisen eli kroatialaisen variantin sanastoa. Serbien ja kroaattien kirjakielitilanne jatkui tulehtuneena aina Jugoslavian hajoamiseen saakka 1990-luvulla.

Yhteiseen aikaan kuuluu myös kirjakielikehitys Bosnia-Hertsegovinassa ja Montenegrossa. Toisen maailmansodan jälkeen ns. päävarianttien, läntisen eli kroatialaisen ja itäisen eli serbialaisen, ohella oli hyväksyttävä kahden subvariantin olemassaolo: bosnialais-hertsegovinalaisen ja montenegrolaisen. Subvarianteista puhuminen johtuu siitä, että kumpikaan kielimuoto ei ollut selkeästi luettavissa päävariantteihin sellaisenaan vaan ne olivat ikään kuin päävarianttien kontaminaatioita. Montenegrolainen subvariantti oli selkeämmin itäinen – tosin jekaavisessa muodossa (mikä taas lähensi sitä kroaattiin), kun taas bosnialainen subvariantti salli enemmän etenkin sanastollista variaatiota, joka useissa tapauksissa riippui käyttäjän etnisestä identiteetistä.

Kirjakielitilanteen hierarkia entisessä Jugoslaviassa oli siis jossain määrin epätasavertainen: serbien ja kroaattien etninen nimi näkyi kielen virallisessa nimessä ja niin Zagrebin kuin Belgradinkin normeja pidettiin täysvariantteina. Vaikka niin

muslimit kuin montenegrolaisetkin olivat perustuslaillisia kansoja, niiden kielimuodot olivat vain edellisten subvariantteja.

Uusia kieliä vanhalta pohjalta

Toisen vuosituhannen lopun poliittiset ja sotilaalliset tapahtumat Jugoslaviassa ovat johtaneet ensimmäistä maailmansotaa seuranneen valtiorakennelman pirstoutumiseen, mikä taas on johtanut kirjakielitalanteenkin muutokseen. Voisi sanoa, että 1900-luvulla kielellisessä substanssissa on tapahtunut vähän, mutta sosiolingvistinen tilanne on nykyään nähtävä toisenlaisena kuin vielä 1990-luvulle tultaessa.

Alueella on nykyisin neljä kirjakieltä, joista serbiaa käytetään Serbiassa, Montenegrossa ja Bosniassa, kroaattia Kroatiaassa, Bosnia-Hertsegovinassa ja Montenegrossa sekä bosniaa Bosniassa ja Montenegrossa. Montenegron valtio on viisi-kielinen (montenegro, serbia, kroaatti, bosnia ja albania), kun taas Bosnian valtio on kolmikielinen (bosnia, serbia, kroaatti). Kroatia ja Serbia ovat yksikielisiä, vaikka tosin Serbiassa on alueellisia virallisia kieliä Vojvodinassa (tšekki, slovakki, ruusiini, unkari, romanian). Kosovon olen sulkenut pois tässä yhteydessä, koska sen itsenäisyyttä Serbia ei ole tunnustanut – pääkieli Kosovossa on kuitenkin albania.

Kommunikatiivisella tasolla Bosnian kielitalanne on sama kuin ennenkin eli kaikkien kolmen etnoksen käyttämät kielet ovat periaatteessa varsin samanlaisia. Se, että kieliä nimitetään eri tavoin, on hallinnollinen kompromissi. Mm. Daytonin rauhansopimuksen englanninkielinen alkuteksti on käännetty kaikille kolmelle Bosniassa käytetylle kielelle, mutta käännettösten erot ovat mitä ilmeisimmin yksittäisten kääntäjien individuaalisia valintoja, eikä niiden pohjalta voida tehdä johtopäätelmiä kielten eroista. Myös Bosnian uskottavuus valtiona on jossain määrin kyseenalainen, koska niin Kroatia kuin Serbia-kin pyrkivät ainakin passiivisesti pitämään yllä heterogeenisyyden dogmia. Myös nimitys «bosnian kieli» on hieman ambivalentti. Nimitys *bosanski jezik*, jota etupäässä käyttävät bošnjakit (jotka Jugoslaviassa kulkivat nimellä muslimit), viittaa liiaksi serbialaisen ja kroatialaisen käsityksen mukaan kieleen, jota koko Bosnia käyttäisi. Koska näin ei ole, serbialainen ja kroatialainen (tosin vähemmän kuin serbialainen) nimi kielelle on *bošnjački jezik* eli bošnjakien kieli. Vaikka tilanne vaikuttaakin hieman sekavalta, todellisuudessa bosnia on nimen-

omaisesti bošnjakien kieli. Sanaston kehittäessä on monin paikoin turvauduttu orientalismeihin.

Bosnian kielen standardisaatio on 1990-luvun alun jälkeen edennyt huomattavasti, ja kielellä on nykyisin varsin laaja kodifikaatio. Pohjoismaissa bosnian kieltä ovat tutkineet mm. Svein Mønnesland (Oslo) ja Sven Gustavsson (Uppsala).

Montenegron kielitilanne ei ole aivan yksiselitteinen. Vain alle puolet maan väestöstä ilmoittaa äidinkielekseen montenegron ja tilastot kertovat serbian puhujien määrän olevan hieman suurempi. Montenegro ei siis tarkkaan ottaen ole maan suurin kieli. Monikielisyys ei tietenkään ole ongelma, koska – aivan kuten Bosnia-Hertsegovinassakin – kaikki käyttävät varsin yhteneväistä kieltä. Se kielimuoto, jota voidaan kutsua montenegroksi (*crnogorski jezik*) on turvautunut joihinkin distinktiivisiin murrepiirteisiin (esim. uudet foneemit *ś*, *ź*, kyr. *ć*, *ź*). Myös foneemien *ć* ja *đ* (kyr. *ћ* ja *ђ*) frekvenssi on suurempi kuin muissa vastaaviin murteisiin perustuvissa kirjakielissä ns. uudemman jekaavisen jotaation tultua standardiksi. Montenegron kieltä siis voidaan kirjoittaa niin latinalaisin kuin kyrillisin kirjaimin, kun taas bosniaa vai latinalaisin.

Montenegron kielen standardisaation pani alulle Vojislav Nikčević (1935–2007) 1990-luvulla. Tätä kirjoitettaessa näyttää kielen standardisaatio olevan vasta aluillaan ja montenegron kielen suunnittelijat ovat turvautuneet paljolti kroatialaisten asiantuntijoiden apuun, mikä näkyy mm. siinä, että montenegron kieliopin kolmesta laatijasta kaksi on erittäin tunnettuja kroatialaisia kielimiehiä (Josip Silić ja Ivo Pranjković) ja vain yksi montenegrolainen (Adnan Čirgić). Mielenkiintoista on, että montenegron standardisaatio nojaa murteisiin, jotka siis jossain määrin poikkeavat siitä kielimuodosta, joka aiemmin oli serbokroaatin montenegrolainen subvariantti. Tälle kielimuodolle mm. Nikčević on hakenut oikeutusta paitsi paikallisista, jossain määrin periferisistä, kansanmurteista, mutta myös ruhtinas (*vladika*) Petar II Petrović Njegošin (1813–1851) laatimasta kirjallisuudesta, etupäässä hänen eepisestä runoelmastaan *Gorski vijenac* (‘Vuorten seppele’) vuodelta 1847. Huomautan tässä vaiheessa, että Njegošin kielessä on piirteitä, jotka yhtäältä viittaavat paikallisiin kansanmurteisiin, mutta jotka toisaalta voidaan tulkita myös serbialaisen kirjallisen tradition piirteiksi.

Serbian kielipolitiikassa ei ole havaittavissa muutoksia serbokroatialaiseen aikaan, mutta Kroatiassa muutokset ovat 1990-luvulta lähtien olleet suhteellisen suuria. Neologismit ovat saaneet uutta vauhtia ja oikeinkirjoitusta on normitettu useilla ehdotuksilla. Jos serbian ja kroaatin kirjakieliä nykyään rohjetaan verrata toisiinsa, alkavat erot olla ainakin sanaston tasolla jo sitä luokkaa, ettei enää voida puhua automaattisesta 99-prosenttisestä ymmärtämyksestä. Tämä pätee paljolti vain vaikeuteen ymmärtää kroaattiin viime vuosikymmeninä ujutettua uudissanastoa, jota jopa kroaattien itsensä on joskus vaikea ymmärtää – puhumattakoon esim. Bosnia-Hertsegovinan kroaateista. Niin Serbiassa kuin Kroatiassakin on julkaistu edeltävinä vuosikymmeninä useampia kieliopeja ja oikeinkirjoitusoppaita. Varsinkin Kroatiassa oikeinkirjoitus on ollut kiistakapulana, mutta tätä kirjoitettaessa Kroatian kielen instituutin julkaisema oikeinkirjoitusopas vaikuttaa olevan levinnein ja käytetyin. Vaikutelma on, että kyseessä on ainakin jossain määrin poliitikkojen tarjoama taustatuki tälle institutionalisoituneelle opukselle.

Sosiolingvistisen tilanteen jatkuva muuttuminen johtaa vääjäämättä terminologisiin ongelmiin. Yksiosaiset kielten nimet ovat käytössä etnosten sisäisessä käytössä, mutta etnosten välisessä kommunikaatiossa ja esimerkiksi kielentutkimuksessa niitä on pyritty kiertämään erilaisilla eufemismeilla. Kroatialaiset lingvistit suosivat nykyään keskisen eteläslaavin nimitystä. Myös diasysteemin käsite, jolla pyritään kattamaan entisen serbokroaatin tai kroatoserbian kielialueen kaikki päämurteet, on ollut esillä.

Tässä voidaan lisäksi huomauttaa, että Helsingin yliopistossa kaikki neljä kieltä ovat opetusohjelmassa. Pohjoismaisista yliopistoista näin on asia myös Oslossa, kun taas täysin käsittämättömästä syystä montenegroa ei saada sisällytettyä kielipalettiin Uppsalan yliopistossa serbian, kroaatin ja bosnian oheen! Tosin tilanne on samanlainen myös monissa Keski-Euroopan yliopistoissa.

Kansallinen identiteetti on kielialueella monimutkaisen kehityksen tulos. Lienee turha korostaa, ettei se myöskään ole yksiselitteinen, eikä konsensusta kaiketi koskaan voida saavuttaa. Jokainen nykyisistä jo entisen Jugoslavian aikana etabloituneista perustuslaillisista kansakunnista pitää itseään

ikiaikaisena luomuksena, mikä näkyy oman kielen vanhuuden todisteluna.

Synteesi

Koko serbokroaatin tai kroatoserbian kirjakielen kehityshistoria on monimutkainen, ja uusi tilanne, jossa kirjakieli määräytyy poliittisten rajojen mukaan (paitsi Bosniassa ja Montenegrossa), johtaa kiusallisiin ongelmiin. On kuitenkin ennakoitavissa, että tilanne stabilisoituu ajan myötä. Kuinka pysyväksi se jää, riippuu suurelta osin muusta kuin kielen tai kielten kehityksestä.

Serbokroaatin kirjakielen kehityksessä on oleellista, että se tapahtui jo alunperin kahdella taholla. Serbiassa dilemmana oli kirkkokielen ja kansankielen problemaattinen suhde 1700-luvun lopulta 1800-luvun puoliväliin. Kroatiassa taas kansankieli oli periaatteessa ainoa varteenotettava vaihtoehto, mutta valinta kolmen toistensa kanssa kilpailevan kirjallisen tradition – kajkaavisen, čakaavisen ja štokaavisen – välillä siirsi standardisaatiota 1800-luvun alkupuolelle. Serbian ja kroaatin standardien (tai yhden standardin varianttien) muotoutuminen ei näennäisestä polarisaatiosta (Vojvodina ja Belgrad vs. Zagreb) ollut täysin itsenäinen. Yhteisenä tekijänä oli yhteiseteläslaavilainen kansakuntakonseptio, joka saneli valintoja etenkin Kroatiassa. Tällainen konseptio, jonka alun alkaen oli tarkoitus käsittää myös bulgaria ja sloveeni, jäi «serbokroatialaiseksi». On eri asia, mitkä tekijät aiheuttivat makrokonseption epäonnistumisen ja jotka sen myötä loivat edellytykset erillisten kirjakielten synnylle.

Kansakuntakonseptioiden suhde kielikonseptioihin on niin ikään monimutkainen. Serbialaisen nationalismin ei ole tarvinnut minään aikana olla kielellistä. Kroatialainen kansakuntakonseptio taas syntyi siten, että Kroatian alueiden kirjakielleksi tuli vähiten edustettuna oleva murre, štokaavi, jolloin serbien ja kroaattien kirjakielet de facto olivat yhteneväiset. Kieleen perustuva kansakuntakonseptio (illyrismi) ei kuitenkaan toiminut, koska serbialainen nationalismi sisälsi piirteitä, jotka eivät olleet omaksuttavissa muualla. Kroatialainen nationalismi syntyi siis ikään kuin vahingossa tai ainakin olosuhteiden pakosta, jolloin yhteinen kielellinen pohja laukaisi voimakkaan kielellisen nationalismin, joka puolestaan piti yllä serbokroaatin tai kroatoserbian kirjakielen polarisoituneisuut-

ta koko kielen elinajan. Bošnjakien nationalismi on kielellistä vain sillä ehdolla, että kieli heijastaa islamilaista kulttuuria, mikä näkyykään joissakin ns. vaihtoehtoisissa käsikirjoissa. Montenegron kielen individuaaliteetti on varsin tuore ilmiö, eikä osa (pääasiassa serbialaisesta) Montenegron väestöstä ole hyväksynyt sen statusta kielenä.

Lopuksi voidaan todeta, että oikeastaan kaikki entisen serbokroatin tai kroatoserbian seuraajakielet ovat tavallaan *Abstand*-kieliä. Päävariantit ja alavariantit ovat itsenäistyneet ja kehittyneet itsenäisiksi kieliksi. On eri kysymys, missä määrin erottautuminen on toteutettu. Kuriositeettinä mainittakoon, että jotkut kroatialaiset, varsin tunnetutkin, lingvistit yhä pitävät kroatoserbiaa yhtenä kielenä – tosin tällaisten käsitysten kannattajat vaikuttavat toimivan enimmäkseen kielialueen ulkopuolella. On myös joukko niitä, joiden mielestä äidinkieli edelleen on serbokroatti. Kaikki tämä viittaa siihen, että kielitilanne kaikkialla keskisessä Etelä-Slaviassa ei vielä ole aivan vakiintunut.

Bulgaria

Rakenteeltaan bulgaria ja makedonia eroavat muista slaavilaisista kielistä siinä, että ne ovat eliminoineet suurimman osan nominitaivutuksesta ja korvanneet sen prepositioilmauksilla ja määräisellä artikkelilla. Myös monet verbikategoriat poikkeavat muusta slaavista, lukuun ottamatta osittain serbiaa, bosniaa, kroaattia ja montenegroa. Molempien nykykielten rakenne on siis analyttinen. Muinaiskirkkoslaavi ja keskibulgarian sijaan olivat vielä synteettisiä kieliä, joissa syntaktiset suhteet ilmaistiin slaavilaisilla sijamuodoilla ja esimerkiksi infinitiivi oli vielä hengissä. Analyttisiksi bulgaria ja makedonia lienevät kehittyneet keskibulgarialaisen kauden lopulla, joten nykybulgariasta voidaan puhua jo 1500-luvulta lähtien. Bulgarian kirjakielen kehitys on siis kronologisesti dikotominen, jolloin kirjakielen kehitys oli anakronisuudestaan huolimatta ajankohtainen vielä 1800-luvun standardisaatioprosessin aikana.

Bulgarian kirjakielen historioita lukiessa huomio kiinnittyy ongelmaan, joka näyttää saaneen itseään suuremmat mitat: bulgarian nykykirjakielen alkamisen ajoituksesta on tehty

akateeminen kysymys. Standardisaatio sen sijaan osataan ajoittaa 1800-luvun loppupuolelle. On näet hyvin kyseenalaista, voidaanko satunnaista kansankielistä kirjoittelua menneinä vuosisatoina pitää nykykirjakielen kannalta relevanttina ilmiönä – olipa tämä kirjoittelu aikakauden kontekstissa miten ainutlaatuista hyvänsä. Tuntuukin suhteettomalta yrittää sovitaa 1600- ja 1700-luvuilla suosittua damaskiinikirjallisuutta, Paisij Chilendarskin vuonna 1762 laatimaa *Istorija slavě-nobolgarskajaa* tai Petär Beronin «Kala-aapista» (1824) yhteen kielimuottiin, vaikka niillä kullakin olisikin yksittäistä merkitystä kirjakielen historiassa. Siirtyminen kirkkokielestä kansanmurrepohjaiseen kirjakieleen ei tapahtunut yhden vaikuttajan esimerkistä. Standardisaation taustalla oli varsin mutkikas ja monipolvinen prosessi, jonka vaikuttimet olivat mitä moninaisimmat.

Ongelmallisempänä pidän bulgarian ja makedonian kirjakielten yhteisen menneisyyden tulkinnallisuutta. Ja yhteisen ajan voidaan katsoa ulottuneen miltei 1800-luvulle saakka ja osittain itse asiassa vielä senkin jälkeen. Tätä ongelmaa – kuten yhteistä menneisyyttä ylipäänsä – käsittelen kootusti kolmannessa pääluvussa. Periaatteessa 1800-lukua edeltänyttä aikaa voidaan kuitenkin pitää pikemmin bulgarialaisena kuin makedonialaisena, koska makedonialainen identiteetti alkoi erottautua bulgarialaisesta (ja serbialaisesta) vasta 1800-luvulla. Tämän myöntää useimmiten myös vakavasti otettava makedonialainen tutkimus.

Keskiaikaisen Bulgarian alueen (johon tuolloin kuului myös Makedonia) varhainen kirjallinen traditio oli verrattain homogeeninen. Ne kielelliset erot, joita esiintyy Bulgarian ja Makedonian alueella syntyneissä muinaiskirkkoslaavilaisissa teksteissä, heijastavat tekstien alueellista jakaumaa, joka edelleen korostui ns. keskibulgarialaisena aikana eri kulttuurikeskusten kirjallisina traditioina (kirjurikoulukuntina). Muinaiskirkkoslaavilaisena aikana selvin ero oli kirjaimistossa: lännessä käytettiin enimmäkseen glagolitsaa, idässä taas kyrillitsa oli ensisijainen kirjaimisto.

Bulgariaalaisten ja makedoniaalaisten kirjallisen yhteisyyden ongelma ei siis faktisesti koske keskiaikaa tai uuden ajan alkua. Sen sijaan useat 1800-luvun makedoniaalaissyntyiset vaikuttajat ovat monin tavoin yhteisiä ja heidät voidaan kulloinkin sopivin kriteerein luokitella joko bulgarialaisiksi tai make-

donialaisiksi. Tämä ei päde toisinpäin, ts. makedonialainen nationalismi ei pyri omimaan bulgarialaisyntyisiä vaikuttajia, mikä tietenkin paljolti johtuu makedonian kirjakielen *Ausbau*-luonteesta. On myöskin todettava, että useat nykyisin makedonialaisiksi identifioitavat vaikuttajat olivat valmiit hyväksymään bulgarian kirjakielekseen sillä edellytyksellä, että uusi kirjakieli olisi ollut joko plurisentrinen (ja siten varianttinen) tai sikäli supradialektaalinen, että se olisi sisältänyt myös makedonialaisia kielipiirteitä. Bulgarialaiset kuitenkin rakensivat kirjakielensä ensisijaisesti itämurteiden pohjalle, mikä osaltaan johti siihen, että yhteisestä traditioista kasvoi kaksi uudempaa kansankielistä kirjakielitraditiota.

On hieman häkellyttävää, että bulgarialainen nationalismi aina viime vuosiin saakka on pääsääntöisesti kieltäytynyt hyväksymästä makedonian kirjakielen (ja kansakunnan) autonomisuutta. Viimeistään 1990-luvulla serbian, kroaatin ja bosnian eriys kirjakielinä tuli lähes yleisesti hyväksytyksi, vaikka nämä kaikki kolme kirjakieltä on rakennettu saman murteen pohjalle. Bulgarian ja makedonian kirjakielten ero sen sijaan on lingvistiksi huomattavasti suurempi kuin mainittujen entisen serbokroaatin komponenttien keskinäinen eroavaisuus, sillä bulgarian ja makedonian kirjakielten pohjana ovat selkeästi toisistaan poikkeavat murteet.

Keskibulgarialainen aika

Varsinaista «muinaisbulgariaalaista» aikakautta ja kielimuotoa on käsitelty kirkkoslaavin yhteydessä. Koska muinaiskirkkoslaavia alettiin 1800-luvulla nimittää myös muinaisbulgariaksi, oli varsinaiseksi bulgariaksi identifioitavaa varhaisinta kielimuotoa alettava kutsua keskibulgariaksi (*srednobălgarski*). Makedonialaiset käyttivät joskus nimitystä muinaismakedonia siitä varhaisesta kirjallisesta traditiosta, joka selvästi on lokalisoitavissa Makedoniaan. Useimmat muinaiskirkkoslaavilaiset tekstit ovat syntyneet kuitenkin Bulgarian keskiaikaisen valtion alueella. Tämä tietenkin koskee poliittista Bulgariaa ennen Serbian valloituksia ja turkkilaisten tunkeutumista Balkanille. Osa teksteistä on lokalisoitavissa Itä-Bulgariaan, mahdollisesti Preslaviin, joka 900-luvun loppuun saakka oli kielialueen kulttuurinen keskus, osa taas on kirjoitettu Ohridissa, Länsi-Makedoniassa. Huomautan, että käytän nimitystä Ma-

kedonia alueellisena käsitteenä, joka ei rajoitu ainoastaan nykyiseen Pohjois-Makedonian valtioon.

Keskibulgarialainen aika ja sen kirkkokieline kirjallisuus oli koulukuntakeskeistä. Sama koskee paljolti serbiankirkkoslaavia. Kukin koulukunta kehitti omat ortografiset konventionensa, jotka eivät välttämättä perustuneet kyseisten kansanmurteiden äännejärjestelmiin. Merkittävä koulukunta kehkeytyi 1300-luvulla Tärnovoon. Patriarkka Evtimijn johdolla se ryhtyi arkaisoimaan kirkkokielen ortografiaa, joka tuolloin oli etääntynyt tiettyssä määrin alkuperäisestä kyrillomethodiaanisesta normista. Tärnovon koulukunnan toiminta oli myös ekspansiivista: sen reformeja eksportoitiin Serbiaan, jossa ne omaksui ns. Resavan koulukunta, mutta niitä levitettiin myös itäslaavien alueilla, jossa niistä käytetään käsitteitä toinen eteläslaavilainen vaikutus tai kirjojen korjaaminen.

Varhainen bulgarialainen ekspansio oli kulttuurista. Se ei ole verrattavissa keskiaikaiseen serbialaiseen ekspansioon, joka etenkin tsaari Dušanin aikana oli poliittista. Tärnovon koulukunnan puhdistusoperaatio oli siis ideologialtaan pikemminkin uskonnollis-panslavistinen, eikä sillä ollut poliittista agenda.

Vuonna 1398 turkkilaiset kukistivat Tärnovon ja koko silloinen Bulgaria joutui Turkin vallan alle. Oppineet eivät tällä kertaa voineet siirtyä lännemmäksi, koska osmanien valtakunta ulottui käytännössä koko Balkanille. Valakiasta ja Moldovasta sen sijaan löytyi uusi turvapaikka. Sieltä peräisin olevat bulgarialaiset dokumentit antavatkin arvokasta tietoa bulgarian kielen kehityksestä, mutta bulgarian kirjakielikkehityksen kannalta niillä ei ole merkitystä.

Analytismien alku ja nykybulgarian muotoutuminen

Nykybulgarian käsite kielellisenä ilmiönä liittyy niihin kielessä tapahtuneisiin kehityksiin, jotka viimeistään 1600-luvulle tultaessa olivat muuttaneet bulgarian kielen synteettisestä analyyttiseksi. Sijamuodot olivat korvautuneet prepositiorakenteilla ja määräisellä artikkelilla, infinitiivi oli hävinnyt jne. Kieleen kehittyi lukuisa joukko ns. balkanismeja – kielipiirteitä, jotka ovat yhteisiä useille Balkanin kielille yli kielikuntarajojen (bulgarialle, makedonialle, nykykreikalle, albanialle, romanialle, aromuunille ja Balkanin romanille). Kirkkoslaavin

bulgarialainen (ja makedonialainen) redaktio sen sijaan säilytti synteettisen luonteensa.

Koska Balkanin kielet eivät ole toistensa lähisukukieliä, niiden rakenteiden samankaltaisuus oikeuttaa puhumaan Balkanin *Sprachbundista* eli kieliliitosta (*Balkanin konvergenssialue* on nimityksenä nykyään saamassa jalansijaa). Balkanismit esiintyvät kuitenkin eri laajuudessa Balkanin kielissä ja konsentraatio näyttäisi olevan suurin makedoniassa. Balkanismit ovat (olleet) kielentutkijoiden mielenkiinnon kohteena jo lähes kahdensadan vuoden ajan, joten teorioita niiden syntymekanismeista ja syistä on useita. Yhden käsityksen mukaan balkanismit olisivat peräisin nykykreikasta (jossa niiden siis täytyisi olla autoktonisia), toisen käsityksen mukaan niiden alkuperää tulee hakea Balkanin romaani-sista kielistä, kun taas jotkut näkevät albanian balkanismien alkulähteenä. Myös muinaiset, jo hävinneet Balkanin kielet (mm. traakia, daakia, illyyri, pelasgi, muinaismakedonia) ovat olleet ehdolla, vaikka niiden rakenteesta ei tiedetäkään juuri yhtään mitään. Nykyinen tutkimus ei niinkään pyri etsimään yhtä ensisijaista kielimuotoa, josta kaikki balkanismit olisivat levinneet alueen muihin kieliin vaan se keskittyy pikemminkin kontaktilingvistiikkaan tutkimalla rakenteiden lainautumismahdollisuuksia ja mekanismeja erilaisissa sosiaalisissa konteksteissa. Suomessa balkanismeja ovat tutkineet Jouko Lindstedt ja Max Wahlström.

Uuden ajan alussa ilmestyivät ensimmäiset sellaiset kansankieliset tekstit, joita voidaan tietysti varauksin pitää nykybulgarialaisina. Näitä ovat damaskiinit, jotka ovat saaneet nimensä kreikkalaisen Damaskēnós Studītēn vuonna 1558 laatimasta *Thesauroksesta*, jota käännettiin 1600-luvulta lähtien Bulgariassa, Makedoniassa ja Serbiassa. Damaskiinien alkuperäinen sisältö (puheita ja sekalaisia kirjoituksia) sai paikallisläisväreä slaavilaisten munkkien lisäiltyä niihin omia kirjoituksiaan. Damaskiinit olivat suosittuja aina 1800-luvulle saakka.

Damaskiinien viitoittama lupaava kansankielisen kirjallisuuden alku kuitenkin katkesi 1600-luvun lopulla, jolloin kirkkokielinen kirjallisuus teki uuden nousun – tällä kertaa itäslaavilaisen redaktion muodossa. On syytä muistuttaa, että tällöin bulgarian ja makedonian kansanmurteet olivat jo saavuttaneet nykyisen muotonsa eli ne olivat kehittyneet synteettisistä kielimuodoista analyyttisiksi. Kuilu kirkkokielen ja kansankielen välillä oli siis kielitypologisesti katsoen suuri. Bulgariankirkkoslaavin asemaa oli heikentänyt kirkkokieltä kirjoitettavien hengenmiesten emigraatio – ilmiö, jolla on miltei identtinen vertailukohta 1600-luvun lopun Serbiassa. Bulgariaan jäänyt papisto tarttui hanakasti itäslaavilaisilta alueilta importoituihin «aitoon» slaavilaiseen kirjakieleen vastareaktiona li-

sääntyneelle turkkilaistumiselle ja kreikkalaistumiselle. Tosin on huomautettava, että juuri kreikka kaksine kielimuotoineen saattoi olla esimerkkinä ylemmän ja alemman kielimuodon rinnakkaisuudelle. Venäjänkirkkoslaavin ja bulgarian kansanmurteiden välinen ero oli siis funktionaalisesti kutakuinkin samankaltainen kuin kreikan *katharévousan* ja *dimotikín* suhde.

Kirjakielestä tulee kysymys

Bulgariassa muotoutunut kirkkokielinen traditio (bulgariankirkkoslaavi) oli korvautunut 1700-luvun alussa venäjänkirkkoslaavilla. Vaikka uusi kirjakielimuoto olikin struktuuriltaan suuresti erilainen kuin sen kotoinen sisarkieli, oli sen prestiisi «aitona» slaavina tervetullut vastapaino kreikkalaiselle akkulturaatiolle ja turkkilaisen sanaston ekspansiolle.

Venäjänkirkkoslaavin tuominen Bulgariaan 1700-luvulla ei tulkinnallisuudessaan ole yksiselitteinen. Vaikka uusi kirjakieli olikin useilta piirteiltään itäslaavilainen, sitä ei Bulgariassa mielletty vieraaksi idiomiksi. Suora yhteys varhaisempaan kyrillomethodiaaniseen, eteläslaavilaiseen kirkkokieliseen traditioon oli tuolloin hiipunut. Synteettinen kirkkoslaavi kaikissa sen ilmentymissä oli myös panslavistisempi vaihtoehto kuin analyttinen kansankieli. Kriteeri ei ole merkityksetön aikakauden kontekstissa.

Kuten Serbiassakin, kansankielisiä elementtejä alkoi esiintyä kirkkokielisissä teksteissä 1700-luvun loppupuolella. Hyvänä esimerkkinä tästä ns. slavenobulgarialaisen kauden kirjallisuudesta pidetään Paisij Chilendarskin (1722–1773) kirjoitusta *Istorija slavënobolgarskaja* vuodelta 1762. On selvää, että Paisijn käsikirjoitus ei merkinnyt bulgarian nykykirjakielen läpimurtoa – kysymyksessä oli sentään aidosti venäjänkirkkoslaavilainen teksti, joka pikemminkin muistutti kansankielen olemassaolosta. Esimerkiksi serbialaisen, samaan aikaan vaikuttaneen Dositej Obradovićin toiminta oli huomattavasti laajempaa ja sillä on paljon suurempi merkitys serbian kirjakielen historiassa kuin Paisijlla bulgarian kielihistoriassa. Paisijn toiminta todistaa kuitenkin valistuksen aatteen saapumisesta Bulgariaankin.

Selvästi kansankielisempi oli itäbulgarialaisen Petär Beronin (1799–1871) vuonna 1824 kirjoittama *Bukvar s različni poučenija*, joka paremmin tunnetaan sen sisältämän kuvituksen perusteella nimellä *Riben bukvar* ('Kala-aapinen'). Ehkäpä

Beronin aapinen puolestaan muistutti bulgarialaisia myös itä- ja länsimurteiden eroista, joista vuosisadan lopulla oli tuleva keskeinen standardisaation ongelma.

Ortografia symboloi kielimuotoa. Kaikenlaiset kirkkokielen normin vastaiset ortografiset ehdotukset ja ratkaisut implikoivat kansankielisemmän kirjakielen tarvetta. Niinpä esimerkiksi Venäjän akatemian Balkanille lähettämän Jurij Venelinin (1802–1839) arkaaisella ortografialla vuonna 1829 julkaisema teos *Drevnie i nynějšnie bolgare* ('Muinaiset ja nykyiset bulgaarit') kävi ylätyylisen kirkkokielen puolustuspuheesta. Ortografian uudistamisen kannattajana esiintyi taas Christaki Pavlovič teoksellaan *Aritmetika* (1833). Varsinaiset ensimmäiset kieliopit laativat vuonna 1935 Neofit Rilski ja Ivan Bogorov (1844). 1800-luvun alku implikoi siis muutosta siihenastiseen kirjakielitulanteeseen, joka dikotomiassaan ja osittaisessa mielivaltaisuudessaan ei vastannut niitä ideaaleja, joita aikakauden yleiseurooppalainen romantiikka edusti.

1800-luvun serbialaisen kirjakielikehityksen mahdollisesti tarjoama malli bulgarian standardisaatiokehitykselle ei ole bulgaristiikassa ollut erityisesti esillä. Siirtyminen synteettisestä kirkkokielestä analyyttiseen kansankieleen ja erilaiset edistyksellisemmät ortografiamallit halutaan useimmiten nähdä autoktonisina ilmiöinä, joiden motiivina olisi ollut jonkinlainen sisäsyntyisen demokraattisuuden tarve. On kuitenkin vaikea uskoa, ettei romantiikka olisi tullut Bulgariaan kansanperinteen keruun ja vernakularisaation tarpeen muodossa juuri Serbiasta. Yhtä vaikea on uskoa, ettei Bulgarian edistyksellinen sivistyneistö olisi ollut niin panslavistinen tai ainakin panbalkanilainen, ettei se olisi seurannut Serbian myrskyisää kirjakielikehitystä. Serbialaisen kehityksen vaikutus bulgarian kirjakielikehitykseen 1800-luvulla tai vähintäänkin molempien kehitysten rinnakkaisuus onkin aihe, joka nähdäkseni ansaitsee tulla lisävalaistuksi.

Standardisaation aikakausi

Bulgarian kirjakielen standardisaatio tapahtui kahdessa vaiheessa. Ensimmäinen ongelma käsitti kirjakielen vernakularisaation, jolloin jäi ratkaistavaksi, tulisiko kirjakielen olla rakenteeltaan synteettinen vai analyyttinen, ts. tulisiko sen pohjata kirkkokieleen vai kansanmurteisiin. Tähän kysymykseen liittyi oleellisesti ortografia, jonka kirkkokielineen muoto oli

varsin etabloitunut, mutta joka oli tarpeettoman monimutkainen kansankieliseen käyttöön. Myös sanaston koostumus liittyi sikäli tähän kysymykseen, että kirkkokielessä ei periaatteessa ollut orientalismeja, joita taas kansanmurteet olivat tulvillaan. Hellenismejä kirkkokieli sen sijaan sieti hyvin. Toisen suuren ongelman muodosti murrepohjan valinta – edellyttäen tietenkin, että kirjakieltä ylipäänsä alettiin standardoida kansankielen pohjalle. Standardisaation ongelma oli siis kaksitahoinen ja kaksivaiheinen.

1800-luvun puoliväliin tultaessa kansankielistä kirjakieltä kannattava kulttuurieliitin osa alkoi olla enemmistönä. On vaikea vältyä näkemästä tässä kehityksessä serbi Vuk Karadžićin aatteellista vaikutusta. Koska kirjakielen analyyttinen rakenne sai laajan kannatuksen, ongelmaksi jäi murrepohja. Kun vuosisadan puolivälissä suurin osa kirjoitetusta bulgariasta edusti läntisiä murteita, itämurteiden prestiisi kasvoi 1860-luvulla sellaisten kirjailijoiden myötä kuin Petko Slavejkov (1827–1895), Ljuben Karavelov (1834–1879) ja Christo Botev (1849–1876).

Murrepohjan lisäksi kirjakielen ongelmaksi koettiin turkkilaisen ja kreikkalaisen sanaston runsaus. Tässä suhteessa kuitenkin oli mahdollista turvautua kirkkoslavismeihin ja ruismeihin, joihin purismia ei tarvinnut ulottaa. Rakenteellisten erojen ohella tämä tendenssi erotti bulgarian kirjakielen kehityksen samanaikaisesta serbian kirjakielen kehityksestä.

Ortografiakysymyksessä jotkut pyrkivät serbian mallin mukaiseen fonologiseen ratkaisuun. Sitä kannattivat mm. Christaki Pavlovič ja Ivan Bogorov, mutta ainoastaan Nikola Pärvanov ajoi fonologista ortografiaa johdonmukaisesti. Konsensus saavutettiin vasta 1899 ja viimeisin hienosäätö tehtiin 1945. Tästä hienosäädöstä johtuu osaksi se, että kirjakieli joutui tekemään kompromisseja itä- ja länsimurteiden välillä. Bulgarian ortografia on luopunut mm. *jat*-grafeemista (ѣ), jolla olisi voinut olla diagrafeeminen funktio. Sillä siis olisi voitu merkitä niin itä- kuin länsimurteidenkin äänteellistä realistumaa. Sen sijaan *jat* eliminoitiin grafeemi-inventaarista, jolloin grafemiikan mahdollistama varianttisuus neutralisoitui. Tulokseksi muodostui itä- ja länsimurteiden kompromissi. Periaatteessa *jat*in ja «sarvekkaan ě:n» eliminointi serbialaisesta kyrillitsasta ja kroatialaisesta latinitsasta ovat voineet olla esi-

merkkinä bulgarian reformille, mutta erona on se, että serbo-kroaatissa tuloksena oli varianttisuus.

Itämurteiden piirteet tulivat kuitenkin hallitseviksi uuteen kirjakieleen, millä taas oli vaikutusta makedonialaisten kirjakieliratkaisuihin.

Kirkkokielellä oli prestiisinsä ja se oli ilmaisukyvyltään ylivoimainen kansankieleen verrattuna niissä funktioissa, joihin kirjakieltä ensi kädessä tarvittiin. Vaihtoehtona «ylemmäksi» kieleksi olisi kysymykseen tullut vain kreikka, joka taas oli bulgarialaisille vieras kieli. Kansankielen ongelmana oli myös sanaston vahva orientaalinainen aines, joka poliittisen vapautuksen hengessä sopi huonosti kansallisen kirjakielen konseptioon. Syy kirkkokielen hylkäämiseen ei varmaankaan ollut ensisijaisesti kansan valistamisen tarve kaikkien ymmärtämällä kielellä. Pikemminkin ensisijaista syytä pitää hakea yleiseurooppalaisesta romantiikasta, joka piti kansakuntien peruselementeistä tärkeimpänä puhtaita kansankieliä, joita romantiikka löysi nimenomaan kansanrunoudesta. Ja romantiikka oli kauttaaltaan kulttuurieliittien projekti. On tietenkin selvää, että kansankielen «löytymisen» myötä myös kirkkokielen ja kansankielen rakenteelliset erot tulivat selkeämmin esille. Tällöin myös ristiriita «kansan» ja «eliitin» välillä oli vastakkainen romantiikan aatteelle, mikä pakotti eliitin ottamaan kantaa kieli-kysymykseen.

Kansankielen löytämisen tarve välittyi Bulgariaan mahdollisesti Serbiasta. Kreikan esimerkki on epätodennäköisempi, koska *katharévousan* käyttö jatkui entisellään huolimatta siitä, että *dimotikilla* oli huomattavaa kannatusta. Kreikan kieli ei siis ollut konsekventti romantiikassaan, mikä kaiketi johtuu siitä, että moderni romantiikka ei ollut kilpailukykyinen *katharévousan* edustaman antiikin perinteen kanssa.

Se, että itämurteet tulivat hallitseviksi uudessa kirjakielessä, on luultavimmin sattumaa. Itäbulgarialaiset vaikuttajat sattuivat nimittäin olemaan oikeassa paikassa oikeaan aikaan. Mitään lingvististä syytä itämurteiden preferenssille ei voida olettaa. Itse asiassa itämurteiden preferoinnilla oli poliittisen ekspansionismin kannalta kontraproduktiivinen vaikutus. Sofian tultua pääkapungiksi 1879 länsi sai hieman lisäpainoa, mutta läntiset murteet eivät sen myötä muuttaneet kielioloja. Länsimurteet olisivat kuitenkin voineet tulla hyväksytyiksi myös Makedoniassa – tosin tietysin varauksin – mutta itämur-

teisiin pohjaava bulgaria oli omiaan pelkästään kielellisistä syistä edistämään makedonialaisen identiteetin kehittymistä.

Synteesi

Eräs bulgaristiikan suurista ongelmista näyttäisi olevan kirjakielen alun dateeraaminen. Kysymys on usein myös liitetty kansankielen «löytämiseen» identiteetin tueksi, vaikka bulgarian kansakunnan synty on tietyllä tavalla ollut itsestäänselvyys. On tietenkin eri asia, miten pitkälle tämän kansakunnan rajat – lähinnä poliittisista syistä – kulloinkin on ulotettu.

Kansankielen ja aiemmin käytössä olleiden eri kirkkokielen redaktioiden suhde on lingvistisesti mielenkiintoinen. Kirkkokielen redaktiot (bulgarialainen redaktio aiemmin, myöhemmin venäjänkirkkoslaavilainen) ovat slaavilaisia flektiokieliä, kun taas bulgarian kansanmurteet eivät tunne sijamuotoja. Lisäksi kansanmurteissa on leegio muita ns. balkanismeja (infinitiivin kato, määräinen artikkeli, analyttinen komparaatio jne.).

Kansankielisen kirjakielen synty oli sikäli spontaani ilmiö, että kirkkokielistä traditiota ei millään muotoa saatettu kokea epäbulgarialaiseksi. Sen sijaan on melko kummallista tehdä kansankielisen kirjakielen alun ajoittamisesta lingvistinen ongelma. Periaatteessa se, mikä merkitys 1600-luvun damaskiinikirjallisuudella, Paisij Chilendarskin toiminnalla tai Petär Beronin «Kala-aapisella» on kirjakielen kehityksessä, on kokolailla epäolennaista. Olennaista on, että kaikki mainittu kirjallisuus osoittaa olleen mahdollista käyttää bulgarian kansankieltä myös kirjallisena kielenä, joskin sellaisenaan vielä vajaafunktiona.

Varsinainen standardisaatio tapahtui vasta 1800-luvun lopulla ja tällöin dilemmana oli murrepohjan valinta. Itämurteiden dominanssilla – vaikka mukaan otettiin länsimurteidenkin piirteitä – on epäsuorasti vaikutusta esim. makedonian kirjakielen syntyyn. Jos taas kehitystä verrataan serbiaan, jossa nykymuotoinen standardisaatio lähti käyntiin samoista lähtökohdista kuin bulgariassa, tulokset ovat typologisesti erilaiset. Bulgaria säilytti suuren joukon kirkkoslaavilaisia ja venäläisiä elementtejä, kun taas serbia pyrki eliminoimaan ne.

Koko bulgarian kansakuntahistoria on epäkielellinen. Se, että joissakin kieli- tai kirjallisuudenhistorioissa turkkilaisten sanotaan vainonneen bulgarian kieltä, ei tietenkään pidä paikkaansa. Kansallisuuskysymys Turkin imperiumin *millet*-jär-

jestelmässä määrittäytyi uskonnon perusteella, jolloin kaikki ei-islamilaiset kansat ylipäänsäkin käsitettiin yhdeksi kristityksi entiteetiksi. Kreikkalaiset sen sijaan jossain määrin syrjivät slaavilaisten uskonveljiensä kieliä.

Bulgarian alueella bulgarian kielen olemassaolo sinänsä on siis ollut itsestäänselvyys. Sen sijaan tulkinnallista on, mikä kielimuoto luetaan bulgariaksi ja mihin bulgarian kielen rajat kulloinkin on vedettävä. Yhtäältä muinaiskirkkoslaavi ja sitä seuraavat eteläisimmät kirkkokielen redaktiot ovat bulgarialaisen näkemyksen mukaan ehdottoman bulgarialaisia. Toisaalta myös bulgarian kansanmurteiden rakenteelliset ominaisuudet antavat jonkinaasteisen muodollisen oikeutuksen Makedonian alueella puhuttaviin murteisiin – tai peräti Etelä-Serbiaan.

Bulgarialaisuus on siis ollut kielellisenä identiteettikysymyksenä selviö. Sen ekspansionismi taas on tehnyt bulgarialaisuudesta ongelman Bulgarian valtion alueen ulkopuolella, jossa ei ole bulgarialaista identiteettiä. Tämä koskee siis Makedoniaa ja eteläisintä Serbiaa.

Makedonia

Aluksi on syytä todeta, että käytän Makedonia-nimitystä alueellisena käsitteenä, enkä siis rajaa sitä nykyisen Pohjois-Makedonian tasavallan alueeseen. On huomautettava, että Makedoniaa useimmiten käsitellään historiallisessa kontekstissa laajempänä alueellisena kokonaisuutena kuin mihin nykyinen nimitys suppeimmillaan viittaa. Makedoniaksi ymmärretäköön tässäkin kontekstissa alue, joka käsittää paitsi (varsinaisen ja nykyisen) Vardarin Makedonian (Pohjois-Makedonian), myös Bulgariaan kuuluvan Pirinin Makedonian ja Kreikkaan kuuluvan Aigeian Makedonian.

Makedonia on formaalisen historian näkökulmasta toiseksi nuorin slaavilainen kirjakieli (nuorina ei oikeastaan voida pitää serbiaa, kroaattia, bosniaa, jotka jatkavat serbokroatin tai kroatoserbian perinnettä käytännöllisesti katsoen muuttumattomina). Montenegron kirjakieli sen sijaan pohjautuu jossain määrin erilaiseen murrepohjaan kuin edellä mainitut, ja siksi katson voivani pitää sitä nuorimpana slaavilaisena kirjakielenä. Makedonian kirjakieli synnytettiin deklaraatiivi-

sesti toisen maailmansodan lopulla Makedonian antifašistisen neuvoston päätöksellä, minkä jälkeen alkoi nopea standardisaatio. Nykykirjakielen esiasteetkin ulottuvat vanhimmillaan 1800- ja 1900-lukujen vaihteeseen.

Makedoniaksi kutsutulla alueella on kuitenkin ollut slaavinkielistä kirjallisuutta jo varhain. Kyrillomethodiaaninen traditio syntyi juuri siellä 860-luvulla. Traditio ei kuitenkaan ollut erityisesti makedonialainen vaan sangen yhteisslaavilainen. Muinaiskirkkoslaavilaista kirjallista toimintaa harjoitettiin bulgarialais-makedonialaisella kielialueella koulukunnittain paikallisissa keskuksissa (Makedoniassa varsinkin Ohridissa). Tämä koskee myös myöhempää kirkkokielen käyttöä.

Koko 1800-luvun loppuun mennessä Makedonian alueella syntynyt slaavilainen kirjallisuus on bulgarialaisten ja makedonialaisten yhteistä kulttuuriperintöä. Niinpä esimerkiksi osa 1600-luvun damaskiinikäännöksistä tai 1800-luvun makedonialaissyntyisistä kirjailijoista luetaan Bulgariassa bulgarialaisiksi ja Makedoniassa makedonialaisiksi.

Makedonian standardisaation periodisaatio

Blaže Koneski (1921–1993), jota kaiketi voidaan pitää nyky-makedonian kirjakielen pääarkkitehtina ja suurimpana auktoriteettina, jakaa uudemman, jo selvästi nykykirjakielen vaikuttaneen kielellisen kehityksen kolmeen periodiin: Ensimmäiseen jaksoon kuuluu 1800-luku kokonaisuudessaan ja 1900-luvun alku aina Balkanin sotiin saakka (1912–1913). Toinen jakso jatkuu tästä toiseen maailmansotaan ja kolmas alkaa uuden Jugoslavian partisaanivaltion perustamisesta ja Makedonian liittymisestä siihen osatasavaltana 1944.

Kirkkokieli ei ole ollut 1800-luvun Makedoniassa ainoa kirjallinen kielimuoto. Myös kreikka oli käytössä etenkin alueen eteläisissä osissa. Sangen puhtaana makedonialaisena spesifiteettinä voidaan pitää 1800-luvulla Etelä-Makedoniassa käytössä ollutta kreikkalaista kirjaimistoa, jota käytettiin niin kirkkokielisten kuin kansankielistenkin tekstien kirjoittamiseen. Sitä käyttivät mm. Dimitar Miladinov (1810–1862) ja Grigor Prličev (1830–1893) muistiinpanoissaan, vaikka molemmat julkaisivatkin tekstinsä kyrillitsalla.

Tässä on syytä mainita Konikovon evankeliumi, jonkalaisia on jonkin verran löytynyt ja jotka selvästi liittyvät Aigeian alueen etelämakedonialaisiin kielimuotoihin. Konikovon evankeliumin löysi suomalainen tut-

kimusryhmä Aleksandrian ortodoksisen patriarkaatin kirjastosta 2000-luvun alkupuolella, ja se on kaksikielinen sunnuntaievankeliumi (kreikka ja makedonia). Evankeliumi on uniikki siitä syystä, että myös kreikan-kielinen puoli on kansankieltä! Kyseessä on sitä paitsi vanhin nykymakedonialainen teksti. Konikovon evankeliumin on julkaissut ja toimittanut suomalais-makedonialainen tutkijaryhmä Jouko Lindstedtin johdolla (kirjallisuusluettelossa Lindstedt, Spasov & Nuorluoto 2008).

Jonkinlainen diglossia oli vallalla 1800-luvun Makedoniassa: kirkkoslaavi ja kreikka olivat prestiisityylejä tai -kieliä, kansankieli taas edusti alempaa tyyliä. Kansanmurteiden elementtejä alkoi kuitenkin tunkeutua kirkkokieleenkin. Mm. Kiril Pejčinovič (1771–1865) ja Joakim Krčovski (1720–1820) viljelivät murteellisuuksia teksteissään pyrkien välttämään ainoastaan omien murteidensa sanastoa. Tämä viittaa siihen, että kirjakielen toivottiin olevan supradialektaalinen – sikäli kuin kirjakielikysymys ylipäänsä tuli ajankohtaiseksi. Kansankieli siis osoitti toimivuutensa ainakin tietyissä funktioissa, joista luonnollisin oli kansanperinteen muistiinmerkitseminen.

Poliittiset olot olivat vielä 1800-luvun puoliväliin tultaessa sellaiset, ettei makedonialaisista voida puhua edes potentiaalisena kansakuntana. Makedonialaiset olivat useimmiten joko bulgarialaisia tai yksinkertaisesti vain slaaveja. Jopa nimitystä bulgaro-serbialainen näkee käytetyn. Kansallisromanttinen konseptio Serbiassa ja kansallismielinen poliittinen liikehdintä Kroatiassa lienevät pääsyynä Makedoniassakin 1800-luvun puolivälissä syntyneeseen, tosin vasta orastavaan nationalismiin. Myös kansallisen sivistyneistön määrä oli tuolloin kasvanut. Serbokroatialaiselta alueelta ja etenkin Kroatiasta optioksi tarjottiin – ainakin periaatteellisella tasolla – yhteiseteläslaavilaista illyrismia, mutta se ei saanut kannatusta juuri muualla kuin Kroatiassa. Illyrismin saama vastaanotto ja mahdollinen vaikutus Bulgariassa ja Makedoniassa ovat kysymyksiä, jotka kaipaavat lisävalaistusta.

1800-luvun lopun makedonialainen kirjakieli-ideaali oli kahtalainen: osa sivistyneistöstä kannatti bulgarian kirjakielen omaksumista myös Makedoniassa (suuntauksen pääedustaja oli Parteni Zografski, 1818–1876), kun taas osa kannatti makedonian keskimurteiden standardisaatiota. Pallo oli kuitenkin toisaalla, Bulgariassa. Bulgarialaiset nimittäin standardoivat kirjakielensä ensisijaisesti itäisten murteiden pohjalta, mikä loitonsi sitä kaikista makedonian kansanmurteista. Tämä asetti vääjäämättä paineita makedonian omien murtei-

den standardisoimiselle. On huomautettava, että myös makedonialaiset «bulgaristit» olisivat edellyttäneet bulgarialaisen standardisaation olevan jonkinasteinen kompromissi, joka olisi ottanut huomioon makedonialaisia erityispiirteitä.

Vuosisadan loppupuolella Makedoniassa alettiin julkaista runsaasti makedonialaisia kielipiirteitä sisältäviä oppikirjoja (mm. Kuzman Šapkarev, Dimitar Makedonski ja Parteni Zografski). Romantiikka levisi Makedoniaan pääasiassa Serbiasta Vuk Karadžićin esimerkin myötä. Tämä näkyy ennen kaikkea kansanperinteen keruuna, jota harjoittivat mm. veljekset Dimitar ja Konstantin Miladinov.

Erityisen merkittävää oli Krste Misirkovin (1874–1926) toiminta, koska se oli jo selkeän poliittista. Vuonna 1903 hän julkaisi deklarativisen teoksen *Za makedonckite raboti* ('Makedonian asioista'). Kieleltään teos pohjautui keskisiin murteisiin ja ortografia pyrki myötäilemään Vukin kehittämää serbialaista mallia. Misirkovin ajatukset jäivät aikakautenaan jossain määrin tuntemattomiksi, mutta ne nostettiin toisen maailmansodan jälkeen viitekehukseksi luotaessa uutta Makedoniaa, makedonialaista identiteettiä ja makedonian kirjakieltä.

Makedonian alue laajassa merkityksessä eli Turkille vuonna 1878 jäänyt osa käsitti paitsi nykyisen Vardarin Makedonian, myös Pirinin ja Aigeian Makedonian. Vuonna 1913 tämä alue jaettiin Bulgarian, Kreikan ja Serbian kesken vastaaviin sektoreihin, joiden virallinen kieli sektorista riippuen oli bulgaria, kreikka tai serbia. Makedonian kielen julkinen käyttö oli kielletty kaikilla sektoreilla. Toiseen maailmansotaan asti makedonian kieltä pidettiin vastaavasti joko eteläisenä serbian tai lounaisena bulgarian murteena.

Serbialle kuuluneen Makedonian liityttyä Jugoslaviaan toisen maailmansodan lopulla viralliseksi kieleksi julistettiin makedonia. Tämän jälkeen alkoi kattava standardisaatio. Murrepohjaksi tuli odotetusti Bitolan-Prilepin-Velesin murreryhmä (keskiset murteet) ja ortografia perustui suurelta osin serbialaiseen käytäntöön.

Myös sanastollinen intellektualisaatio otti sikäli mallia serbiasta, että kirkkoslavismit korvattiin kansanmurteissa tavattavilla elementeillä. Tämä oli omiaan erottamaan makedoniaa bulgariasta – lähentämättä sitä kuitenkaan liikaa serbiaan. Sanaston kodifikaatiossa näkyy kuitenkin serbokroatin pres-

tiisi: makedonian kolmiosainen sanakirja vuosilta 1961–1966 selittää sanat serbokroaatiksi olematta silti makedonia-serbokroaatti -sanakirja!

Erinomaisen tärkeä osuus makedonian kirjakielen kehityksessä on ollut juuri mainitulla Blaže Koneskillä, joka laati akateemisen kieliopin ja jonka toiminta on ollut muutoinkin kattavaa. Hän on tutkinut murteita, laatinut historiallisen kieliopin ja kirjoittanut useita kaunokirjallisia teoksia.

Nykyään makedonia on itsenäisen Pohjois-Makedonian valtion virallinen kirjakieli. Viimeisten kymmenen vuoden aikana serbian prestiisi on selvästi vähentynyt, vaikka tosin Bulgariassa yhä kyseenalaistetaan kielen (ja osittain kansakunnan sekä valtion) olemassaolo. Tällaista kyseenalaistamista pönkittää usein muun muassa Bulgarian tiedeakatemia, vaikka useimmat julkaisut ovatkin varsin diletanttisia.

Synteesi

Makedonialaisten kansallistunne heräsi 1800-luvun lopulla, jolloin myös syntyivät ensimmäiset yritykset luoda Makedonian alueelle jonkinlainen standardoitu kielimuoto. Poliittiset olot olivat tuolloin luoneet edellytykset kansallisuusaatteen syntymiselle, mikä herätti keskustelua myös kielen standardisaatiomahdollisuuksista.

On mahdollista, että jos bulgarialaiset olisivat valinneet kirjakielensä pohjaksi läntiset murteet, makedonialaisten olisi ollut helpompi omaksua bulgaria kirjakielekseen. Ajatus saikin kannatusta makedoniaissyntyisen sivistyneistön keskuudessa. Tällaisen kielityypin kannattajia vastaan asettuivat ns. makedonistit, jotka halusivat Krste Misirkovin esimerkkiä seuraten luoda makedonian keskimurteisiin pohjautuvan kirjakielen.

On siis loogista, että kun makedonian kirjakieli toisen maailmansodan loppupuolella luotiin, jolloin myös makedonian kansakunnan olemassaolo laajemmin tunnustettiin ja Jugoslavian samanniminen osatasavalta perustettiin, murrepohjaksi tulivat juuri mainitut keskimurteet. Osasyynä lienee se, että bulgarialaisten vähättelevä suhtautuminen makedonian kielen ja kansakunnan olemassaoloon ikään kuin edellytti valintaa, jolla poliittinen Jugoslavia saattoi maksimoida eroja bulgarian kirjakieleen.

Alueelliset kirjakielet sorbi, rusiini ja kašubi

Edellisissä luvuissa olen käsitellyt niitä slaavilaisia kirjakieliä, jotka ovat kansallisvaltioiden virallisia kieliä. Olen jättänyt pienempien hallintoalueiden kielet loppuun. Sitä, voidaanko jotakin kielimuotoa pitää itsenäisenä kielenä vai jonkin toisen kielen murteena, ei oikeastaan ole mahdollista päätellä kielellisin kriteerein. Muun muassa Duličenko (1982) lähtee määrittellessään mikrokieliä pikemminkin etnisistä lähtökohdista. Hyvin monet hänen mikrokielistään luetaan kylläkin jonkin kielen murteiksi. Hieman toisin on esimerkiksi ruotsin *guttamålin* (Gotlannin ruotsin) tai *älvdalskan* (Älvdalenin ruotsin) kohdalla, koska tällöin kyseessä on kaksi varsin arkaaista ja kirjaruotsista huomattavasti poikkeavaa idiomia. Tornionlaakson *meänkieli* puolestaan on enemmänkin etninen kokonaisuus. Itse asiassa koko mikrokielen konseptio on varsin hatarata.

Sorbi(t), rusiini ja kašubi poikkeavat statukseltaan toisistaan. Ylä- ja alatorbi ovat virallisia kieliä Saksan Lausitzin alueella, joka ulottuu kahden Bundeslandin alueelle. Kašubilla ei ole Puolassa virallista asemaa lainkaan ja sitä pidetäänkin useimmiten puolan murteena, jolla tosin on myös kirjallinen historia. Rusiinilla on virallinen asema Serbian Vojvodinassa, mutta käytännössä sitä käytetään ainoastaan muutamassa kylässä. Molemmat sorbit käsitellään kirjakielihistorioissa yleensä täysipainoisina kirjakielinä, mutta koska ne ovat funktionaaliselta käyttöalaltaan selvästikin vajaita, eivätkä sorbin puhujat ilmeisestikään muodosta identiteetiltään kansakuntaan verrattavissa olevaa entiteettiä, olen sijoittanut niiden käsittelyt muiden vähemmistökielten joukkoon.

Sorbit ja sorbien kielet ylä- ja alatorbi

Sorbia (ylä- ja alatorbia) puhutaan Lausitzin (ylätorbiksi Łužica, alatorbiksi Łužyca) alueella Kaakkois-Saksassa. Kirjakielestä on kaksi standardia, joista alatorbi on kielellisesti lähellä puolaa ja ylätorbi lähellä tšekkiä. Alatorbin puhujia arvioidaan olevan n. 7000 ja ylätorbin puhujia n. 18 000. Sorbeiksi identifioituu tosin n. 60 000 henkilöä. Molemmat sorbit ovat paikallisia ja vajaafunktionaisia kirjakieliä. Sorbit ovat

myös miltei kauttaaltaan kaksikielisiä ja käyttävätkin saksaa useimmissa kirjakielen funktioissa. Lausitzin alue ja myös sorbien asuma-alue on aina ollut pieni ja sitä ovat hallinneet vuoroin puolalaiset, tšekit, saksilaiset ja preussilaiset.

Sorbit ovat uskonnoltaan jakaantuneet katolilaisiin ja luterilaisiin, mutta distribuutio ei vastaa jakoa ylä- ja alatorbeihin: alatorbit ovat luterilaisia, kun taas ylätorbit ovat joko luterilaisia tai katolilaisia. Menneinä aikoina katolista sivistyneistöä koulutettiin pääasiassa Prahassa, jossa sijaitsi 1700-luvulla perustettu sorbilainen seminaari. Protestanttisilla torbeilla taas oli omia seuroja saksalaisissa yliopistoissa, ennen kaikkea Leipzigissa eli Lipskissa (esim. *Serbske Prědarske Towarstwo*). Lisää seuroja perustettiin 1800-luvulla Wrocławiin, Budyšiniin (Bautzen) ja Prahaan.

Vaikka sorbilaisen identiteetin kehityksestä voidaan puhua aikaisintaan 1700-luvun lopulta lähtien, esiintyy sorbiksi tunnistettavia glossia jo keskiaikaisissa saksan- ja latinankielisissä koodekseissa. Vanhimpina sorbinkielisinä kirjallisina muistomerkkeinä pidetään vuonna 1532 kirjoitettua *Budyšinin* eli *Bautzenin valaa* (*Budyska přisaha*) ja Miklawuš Jakubican Uuden Testamentin käännöstä vuodelta 1548. Ensimmäiset painetut kirjat olivat n. vuonna 1570 ilmestyneet Albert Mollerin Katekismus ja Wenceslaus Warichiuksen Lutherin Katekismus.

1600-luvulla julkaistiin joukko sanakirjoja ja kielioppeja, mm. Jan Chojmanin alatorbin kielioppi ja Jakub Ticinin ylätorbin kielioppi. Protestanttisten ylätorbien kirjallisen kielen pohjaksi muotoutui 1600-luvulla Budyšinin murre. 1700-luvun alussa painettiin Vanha Testamentti alatorbiksi Chošebuzin (Cottbus) murteella. Tämä puolestaan sinetöi alatorbin kirjallisen kielen pohjaksi Chošebuzin murteen.

Se, että sorbit ovat vielä nykyäänkin jakaantuneet kahdeksi ryhmäksi ja sorbin kirjakieliä on kaksi, johtuu Wienin kongressin päätöksestä (1815), jolla alatorbien alue joutui Preussille ja ylätorbien alue Saksille. Saksin suhtautuminen vähemmistöön oli huomattavasti suopeampaa kuin preussilaisten. Tämä luonnollisesti edisti alatorbien germanisaatiota, kun taas ylätorbien oma kulttuuri ja kieli saattoivat kehittyä vapaammin. Varhempi poliittinen tilanne on siis jättänyt jälkeensä pysyvän jaon, jota myöhempi valtiollinen kehitys (Preussin ja Saksin yhdistyminen) ei ole muuttanut, ts. yh-

distänyt sorbeja yhdeksi kansanryhmäksi, jolla olisi yksi kirjakieli. Esimerkiksi ukrainalaiset olisivat potentiaalisesti voineet samoin perustein kehittää kaksi kirjakieltä, itä- ja länsiukrainan, mutta nyt länsiukrainan individualiteetin ainoaksi perijäksi on jäänyt (Vojvodinan) rusiinien kirjakieli.

Merkittävä 1800-luvun sorbivaikuttaja oli Jan Arnošt Smoler (1816–1884), jonka toimesta sai alkunsa kulttuuri-instituutio *Maćica serbska*. *Maćica* puolestaan julkaisi aikakauskirjaa *Časopis Maćicy serbskeje*. Tänä aikana alkoi myös ilmestyä sorbiksi kirjoitettua kaunokirjallisuutta.

Germanisaatio on ollut vahvaa Saksan yhdistymisen jälkeen vuodesta 1871. Sorbien yritykset suvereniteetin tai peräti autonomian saavuttamiseksi kariutuivat viimeistään Versailles'n rauhanneuvotteluissa, joissa sorbeille ei suotu edes edustusta Saksan Reichstagissa.

Ensimmäisen maailmansodan jälkeen sorbit ovatkin keskittyneet kulttuurinsa ja kielensä ylläpitämiseen poliittisten autonomiavaatimusten sijaan. Vuonna 1920 perustettiin *Domowina*- ja *Sokol* -järjestöt, joista jälkimmäinen oli alun perin urheilujärjestö. Kansallissosialismin aikana sorbin käyttö kiellettiin – samoin kuin kaikki sorbien järjestöjen toiminta. Sorbeja ei kuitenkaan suoranaisesti vainottu kansanryhmänä.

Sorbien oikeus käyttää kieltään palautettiin sodan jälkeen DDR:ssä. Domowinasta tuli merkittävä kustantamo ja sorbin-kielisiä lehtiä alkoi ilmestyä. Sorbi sai virallisen kielen aseman saksan ohella Lausitzin alueella. Saksan yhdistyttyä uudelleen merkittäviä muutoksia statuksessa ei ole ollut havaittavaisissa. Sorbien tärkeimmät kulttuuri-instituutiot sijaitsevat edelleen Budyšinissa (Bautzenissa).

Nykyinen molempien sorbien kirjakielen ortografia hyväksyttiin toisen maailmansodan jälkeen. Sorbiksi kirjoitetaan etupäässä sorabistista eli sorbia tutkivaa kirjallisuutta (Arnošt Muka/Mucke, Hinc/Heinz Schuster-Šewc, Helmut Faska/Fasske), vaikka myös kaunokirjallisuutta ilmestyy jonkin verran – usein kaksikielisinä painoksina (sorbi-saksa).

Molempien sorbien kirjakielet ovat kehittyneet saksalaisessa kieliympäristössä, mistä johtuu, että sorbit ovat miltei sataprosenttisesti kaksikielisiä. Alasorbi on selvästi uhanalainen, kun taas yläsorbin puhujia riittää vielä toistaiseksi. Lisäksi useat, eritoten saksankieliset slavistit ovat paljolti vaikuttaneet sorbien kielten elvyttämiseen, mutta toiminta on erityisen

aktiivista myös nuorempien sorbinkielisten sukupolvien työssä. Pohjoismaissa alatorbien kielenvaihdosta on väitellyt Madlena Norberg (1996) Uppsalassa.

Rusiinit ja rusiinin kieli

Periaatteessa rusiinit ovat länsiukrainalaisia murteita puhuvia slaaveja, joiden asuinalue käsittää Länsi-Ukrainan lisäksi myös osia Kaakkois-Puolasta, Itä-Slovakiasta, Pohjois-Unkarista ja Serbian Vojvodinasta. Todellisuudessa tilanne on kuitenkin se, että ns. karpaattirusiinit ja Pannonian (Vojvodinan) rusiinit erotetaan toisistaan niin identiteetin kuin kielenkin puolesta, vaikka Vojvodinan rusiinitkin ovat peräisin Karpaateilta. Joskus karpaattirusiineista näkee käytettävän nimitystä rutenit, mutta varaan tämän nimen varhaiselle valkovenäläisperäiselle kansliakielelle, jota käytettiin Liettua-Puolan ruhtinaskunnassa.

Karpaattirusiini ei ole yhtenäinen kielimuoto vaan se jakautuu alueellisiin murteisiin, joita kutakin on myös vaihtelevalla menestyksellä pyritty kodifioimaan. Käytännössä karpaattirusiinin murteet kuitenkin yleensä luetaan ukrainan murteiksi. Vojvodinan rusiini sen sijaan on melko kehittynyt kirjakieli, ja se on myös yksi Vojvodinan virallisista kielistä. Vojvodinan rusiinit ovat myös ainoita rusiineita, joilla on selkiytynyt identiteetti.

Rusiinin puhujien kokonaismäärä vaihtelee suuresti eri lähteissä. Huikkeimmat arviot yltyvät jopa puoleentoista miljoonaan. Selkeästi rusiineiksi itsensä identifioi kuitenkin vain n. 55 000 kielen puhujaa. Serbian Vojvodinassa rusiineja on n. 15 000. Rusiinien identiteetin kannalta kielen ohella merkittävä komponentti on uskonto. Rusiinilainen identiteetti näet perustuu 1500-luvun loppupuolella syntyneeseen kreikkalais-katolisuuteen. Rusiinit ovat siis ainakin periaatteessa uniaatteja.

Yhteistä rusiinin kirjakieltä on yritetty kodifoida jonkinlaisen koinén pohjalle, mutta yritykset ovat tähän saakka kariutuneet. Varsinkin Vojvodinan rusiini on jo etäännytynyt alkumuodostaan siinä määrin, että ainoaksi yhteiseksi rusiineja yhdistäväksi tapahtumaksi ovat jääneet rusiinien maailmankongressit.

Koska Vojvodinan rusiini on ainoa varsinainen rusiinin kirjakieli, puhun seuraavassa vain siitä. Vojvodinan rusiinien it-

sestään käyttämä nimitys on *Rusnak* (monikossa *Rusnaci*) ja kieli kulkee yleisimmin nimellä *ruski jazik* tai *rusinski jazik*. Vojvodinan rusiinit vaelsivat 1700-luvun puolivälissä Itä-Slovakiaasta ja Länsi-Ukrainasta Bačkan kyliin Pohjois-Serbiaan, mutta asutushistoria ei osaa tarkkaan ajoittaa muuttoa eikä määrittää sen syitä. Yleensä historioissa puhutaan «alkukodin sekavista oloista».

Entisen Jugoslavian kansallisuushierarkiassa rusiineille taattiin kansallisuuden status (*narodnost*), koska heillä katsottiin muiden narodnostien tapaan olevan «emämaa» Jugoslavian rajojen ulkopuolella. Nykyisessä Serbiassa status on edelleen *de facto* sama.

Rusiininkielisen kirjallisen tradition seuraaminen on vaikeaa, koska 1800-luvun loppupuolta aikaisempia lähteitä ei ole. Näin ollen aikakautta 1700-luvun puolivälistä 1900-luvun alkuun voidaan kutsua esikirjalliseksi kaudeksi. Tällainen terminologinen ratkaisu on kirjallisten traditioiden ja kirjakielten käsittelyssä kuitenkin epäolennainen.

Vojvodinan rusiinien varsin uusi kirjallinen traditio elää suppealla alueella. Näin ollen se muistuttaa kašubin tai sorbin tilannetta. Rusiinien tilanne eroaa kašubien tilanteesta siinä, että Jugoslavian kulttuuripoliittinen traditio salli etnisten ryhmien segmentoimisen hyvinkin pieniin kokonaisuuksiin, kun taas puolalaisuus on ensisijaisesti käsitetty yksikieliseksi kansallisvaltioelementiksi. Tässä suhteessa puolalaisuuden malli muistuttaa ranskalaisuuden mallia.

Ensimmäinen kreikkalaiskatolinen kirkko perustettiin Ruski Keresturiin (serbiaksi Ruski Krstur) 1753. Myöhemmin kirkkoja perustettiin myös muualle Vojvodinaan, mm. Novi Sadiin. On siis luonnollista, että rusiinien kirkollisena kielenä oli venäjänkirkkoslaavi – olihan se myös Vojvodinan serbien kirkkokieli. Myöhemmin rusiinimunkkeja alettiin kouluttaa etupäässä Roomassa, Užhorodissa, L'vivissa ja Zagrebissa.

1800-luvun loppupuolella venäjänkirkkoslaaviksi alkoi ilmestyä myös maallista kirjallisuutta rusiinien parissa. On siis huomattava, että tämä tapahtui aikana, jolloin serbit kauttaaltaan olivat siirtyneet kansankieleen. Implikaatio on se, että rusiinit eivät olleet serbialaistuneet ja että rusiinien kyläyhteisöt olivat etnisesti homogeenisiä.

1900-luvulle tultaessa tapahtui kuitenkin vääjäämättömyys: kirkkokieleen alkoi tunkeutua niin rusiinilaisia kansan-

kielisiä kuin serbiankielisiäkin elementtejä. Voidaan kuitenkin todeta, että rusiinien homogeeninen kulttuuri ja kirkkokielisen kirjallisen tradition säilyminen pitivät rusiinit etnisesti melko puhtaana yhteisönä pitempään kuin mitä olisi voinut odottaa alueen etnisen koostumuksen perusteella. Myös rusiinien agaarinen elämäntapa lienee vaikuttanut säilyttävästi kieleen ja identiteettiin.

Vojvodinan rusiinien kirjakielen merkkihenkilö on Havrijil Kostel'nik (1886–1948), jonka vuonna 1923 julkaisemaa kieliooppia *Gramatika bačvansko-ruskej bešedi* pidetään ensimmäisenä rusiinin kielen kodifikaationa. Uusimmat kodifikaatiot ovat Mikola Kočišin oikeinkirjoitusopas *Pravopis ruskoho jazika* vuodelta 1971 ja terminologinen sanakirja *Priručni terminologijni slovnik serbskohorvatsko-rusko-ukrajinski* vuodelta 1972.

Nykyään rusiinien voidaan todeta olevan kaksikielisiä, mikä pätee suurelta osin muihinkin Vojvodinan ei-serbialaisiin kansanryhmiin. Rusiininkielinen kirjallisuus on pääasiassa kaunokirjallista paikalliskirjallisuutta. Rusiineilla on Novi Sadin radiossa omat radiolähetyksensä sekä oma sanomalehti (ja samanniminen kustantamo) *Ruske slovo*. Novi Sadin yliopistoon perustettiin rusiinin oppituoli vuonna 1972.

Paitsi että Vojvodinan rusiineilla on nykyisin rusiinilais-serbialainen (tai aikaisemmin rusiinilais-jugoslavialainen) kaksosidentiteetti, yhteyttä «alkukotiin» on yritetty herätellä mm. elvyttämällä yhteisrusiinilaisten järjestöjen toimintaa. Toistaiseksi toiminnalla ei ole ollut konkreettisia tuloksia.

Rusiinien kielestä on Pohjoismaissa ruotsiksi kirjoittanut Uppsalan yliopiston entinen professori Sven Gustavsson.

Kašubit ja kašubin kieli

Kašubista on todettu, että kirjakielen käsite pätee siihen vain suppeassa mielessä. Kašubia pidetäänkin useimmiten puolan murteena, ja kašubiksi kirjoitettua kieltä pääasiassa kaunokirjallisuudessa käytettynä alueellisena murrekirjallisuutena. Kieltä käytetään etupäässä maaseudulla, vaikka kašubien kulttuurisena keskuksena voidaan pitää Gdańskia. Kašubin puhujia arvellaan olevan noin 100 000, mikä on noin kaksi promillea Puolan väkimäärästä.

Kašubilainen identiteetti on varsin akateeminen käsite ja kielitilanne onkin paljolti verrattavissa Pohjois-Saksan kielitilanteeseen, jossa *Niederdeutsch* on paikallinen kommunikatiokieli, mutta kirjakieli on aina *Hochdeutsch*. Puola on kašubeille *Hochdeutschin* asemassa.

Varhemmin kašubi on kuulunut murrekontinuumiin, joka käsitti Itämeren rannikon slaavilaiset murteet Elben alajuoksulta Veikselin alajuoksulle. Suuri osa alueesta on sittemmin germanisoitunut ja polonisoitunut. Todisteina alueen varhemmasta laajuudesta ovat lukuisat paikannimet lännessä, mm. Magdeburgin alueella, ja polabinkieliset (elbenslaavilaiset) tekstit 1600–1700-luvuilta. Kašubin äännejärjestelmä näyttää kuitenkin kehittyneen melko yhdenmukaisesti puolan kanssa, josta syystä kašubi luetaan puolan ohella kuuluvaksi ns. lehiläisiin kieliin tai puolan murteeksi.

Varhaisimpana kašubinkielisenä kirjoituksena pidetään vuonna 1402 kirjoitettua *Breśc Kujawskin valaa*. Seuraavat tekstit ovatkin jo 1500-luvulta ja sitä seuraavilta vuosisadoilta, ja niissä heijastuu luterilaisuuden perusajatus kansan opettamisesta kansan omalla kielellä. Tähän ryhmään kuuluvat Szyman Krofeyn virsikirjakäännös *Duchowne piesnie D. Marcina Luthera y ynszich nabożnich meżow* (1586) ja Pontanuksen (eli Michael Brüggemannin eli Michał Mostnikin) Lutherin katekismuksen käännös *Mały Catechism D. Marcina Luthera Niemiecko Wándalski abo słowięski* (1643, 1758²). Mainitut kirjoitukset ovat periaatteessa puolankielisiä, mutta niissä on vahva kašubilainen leima.

1800-luvulla valistus ja kansallisuusaate saavuttivat myös Itämeren rannikon slaavit. Florian Cejnowa (1817–1881) pyrki laajassa tuotannossaan kašubin kielen jonkinasteiseen standardisaatioon ottamalla sanastoa puolasta, kašubin murteista tai luomalla jonkin verran uudissanastoa. Cejnowalla ei kuitenkaan ollut juurikaan kannattajia, mikä johtui mahdollisesti siitä, että hänen ehdotuksensa olivat sangen abstrakteja. Runoilija Hieronim Derdowski (1852–1902) puolestaan pyrki 1800-luvun lopulla nostamaan kašubin kirjakieleksi maalaisromantiikan avulla. Nämä yrittelyt jäivät kuitenkin murrekirjallisuuden tasolle.

Kašubien sivistyneistö kasvoi 1800-luvun lopulla ja kansallisuusaate sai uutta kannatusta. Kielellinen malli saatiin kaunokirjallisuudesta. Erityismaininnan ansaitsee Aleksander

Majkowski (1876–1938), nuorkašubilaisen liikkeen johtohahmo. Kašubien kansalliselle liikehdinnälle oli tuolloin – ja myöhemminkin – tyypillistä jonkinasteinen rinnakkaiselo puolalaisuuden kanssa, ts. kansallisuusaate ei pyrkinyt väittämään kašubilaisuuden olevan jotain täysin muuta kuin puolalaisuuden yksi kategoria. Kirjakieleksi koettiin Kašubiassa siis puola, eikä rinnakkaisuutta saksan kielitilanteen kanssa voi olla huomaamatta.

Luku III

Päätelmiä

Lopuksi on syytä tarkastella kokoavasti slaavilaisten kirjakielten menneisyyttä, nykyisyyttä ja tulevaisuutta. Palaan siihen kirjoitukseni alussa esille tuomaani toteamukseen, että on periaatteessa kaksi eri asiaa, miksi kirjakieli syntyy ja millaiseksi se muotoutuu. Olen todennut aiemmissa yhteyksissä, että kirjalliset traditiot syntyvät usein spontaanisti, eikä niiden muinaisella olemassaololla välttämättä ole mitään yhteyttä niihin mekanismeihin, joilla nykyiset kirjakielet ovat syntyneet. Tämä ei tarkoita, että nykymuotoisten kirjakielten syntymistä edeltävät traditiot eivät olisi voineet vaikuttaa kirjakielten syntymiseen ja muotoon tai peräti nopeuttaa niiden kehitystä. Kehitykset riippuvat kuitenkin usein muista kuin kielellisistä tekijöistä.

Periaatteessa (ja useimmissa tapauksissa) kirjakielten syntymekanismeissa voidaan erottaa kaksi premisseiltään erilaista vaihetta. Kirjakielelle on oltava tilaus, minkä jälkeen on kyettävä löytämään ne kielelliset sisällöt, joilla kirjakieli voi parhaiten toimia tilauksen hengessä. Alla olevissa luvuissa käsittelem kirjakielen syntyä identiteettien kontekstissa ja täydennän analyysiä tarkastelemalla niitä kysymyksiä, joita slaavilaisten kirjakielten kielellisessä syntyhistoriassa voidaan nähdä. Lopuksi yritän esittää skenaarioita niistä ongelmista, joita kirjakielten kehityksissä mahdollisesti on odotettavissa.

Slaavilaiset nykykirjakielet ovat alkaneet muotoutua paitsi eri aikoina, myös erilaisista lähtöasetelmistä. Molemmilla tekijöillä on ollut vaikutusta standardisaation luonteeseen ja kirjakielen funktionaalisuuteen. Vaikka jotkin kehitykset ovat tyypologisesti samankaltaisia, niiden ei tarvitse olla toisistaan riippuvaisia, jolloin rinnakkaisuus on useimmiten sattumaa.

Erilaiset kirjakielten tyypittelyt ovat hyviä opinnäytteiden teemoja. Tyypittelyllä on se ominaisuus, että se auttaa erottamaan paralleelit kehitykset pseudoparalleeleista ja viime kädessä tuottamaan analyysija, joita ei kuormita kansallisille

historiankirjoituksille ominainen autoktonisuuden ylikorostaminen. Usein tyypittelyyn johtanut analyysi tuottaakin päätelmiä, jotka eivät asetu yleistäviin paradigmoihin.

Identiteetti ja kieli – ja kieli-identiteetti

Kansallinen identiteetti aatteellisena tuotteena on nuori ilmiö. Muunlaista identiteettiä sen sijaan on voinut esiintyä jo varhemmin, ja se on voinut substanssiltaan jopa muistuttaa uudemmpaa kansallisuusajattelua. Tarkastelen tässä luvussa sitä, millaista identiteettiä kielen kirjalliset muodot ovat eri konteksteissa luoneet tai korostaneet ja miten kielellä on pyritty tietoisesti luomaan identiteettiä. On tärkeää huomata, että en ensisijaisesti pyri määrittämään slaavien kielellistä identiteettiä, koska kielellinen identiteetti on osa jotain muuta identiteettiä. On kuitenkin todettava, että kieli-identiteetti on juuri se kysymys, joka joissakin slaavilaisissa maissa on viime aikoina noussut varsinaiseksi keskustelun aiheeksi. Uudet valtiolliset rakenteet ja niiden kansalliset sisällöt näyttävät edellyttävän myös kansallisten kielten olemassaoloa.

Kielen ja varsinkin kirjakielen osuus nationalismin kehityksessä voi olla moninainen. Nationalismi voi perustua tai ainakin nojata ensisijaisesti juuri kieleen, mutta kielen ei tarvitse olla keskeinen tekijä kansakuntien syntyhistoriassa. On ehkä luonnollista, että ne kansakunnat, joiden synty on ollut jokseenkin itsestäänselvä ja joiden siten ei ole tarvinnut pyrkiä maksimoimaan identiteettinsä pohjana olevien tekijöiden eksklusiivisuutta, eivät ole tarvinneet kieltä nationalisminsa tueksi siinä määrin kuin ne kansakunnat, jotka ovat muotoutuneet myöhään ja jotka ovat saavuttaneet identiteettinsä erottautumalla jostain olemassaolevasta. Edelliseen ryhmään kuuluvat tšekit, puolalaiset, sorbit, venäläiset, sloveenit, bulgarialaiset ja serbit. Jälkimmäiseen taas muut. On kuitenkin muistutettava, että tällainen tulkinta saattaa herättää voimakkaita tunteita ja vastaväitteitä.

Kirjakielen vernakularisaatio eli se, että kirjakieleksi on lopulta stardardoitu jokin kansankielen muoto, on kuitenkin ollut jonkinlainen itsestäänselvyys koko slaavien asuttamalla alueella. Vernakularisaatiolla ja identiteettien kehittymisellä ei näytä siis olleen suoraa korrelaatiota, eivätkä kirjakielen kan-

sankielistämisen syyt itsessään ole olleet missään tapauksessa nationalistisia. Tämä johtuu siitä, että slaavilaisten kansojen nationalismit ovat perustuneet elementteihin, joiden joukossa myös ei-kansankielinen, mutta silti slaavilainen kirjakieli on voinut olla kansallinen.

Myös ns. itsestäänselvien kansakuntien kirjakielten rakentaminen on voinut olla monimutkainen prosessi, joten itse kirjakielen kehityksen kannalta lopputulosta, ts. kirjakielen tyyppiä, ei suoraan säätele kansakunnan syntymekanismi. On kuitenkin mahdollista tehdä se varovainen päätelmä, että periaatteessa kirjakieli, jonka takana on etabloitunut kansakunnallinen tai muu yhteisöllinen identiteetti, on voinut keskittyä paremmin kirjakielen funktionaalisuuden ja sivistyksellisen tehtävän kehittämiseen kuin kirjakieli, jota korostetusti on jouduttu käyttämään yhteisöllisen identiteetin rakentamiseen. Mutta kuten seuraavissa luvuissa puheena olevat standardisaation ongelmat osoittavat, kansakunnan ikä ja kirjakielen tyyppi eivät korreloi.

Nykyiset slaavilaiset kirjakielet, niiden edustamat orgaaniset kielipohjat (diasysteemit jossakin laajuudessa) ja kansalliset identiteetit vastaavat toisiaan pääpiirteissään siten, että venäjän, valkovenäjän, ukrainan, puolan, tšekin, slovakian, sloveenin, makedonian ja bulgarian tapauksissa kirjakieli ja kansakunta korreloivat. Myös diasysteemien voidaan näissä tapauksissa katsoa tulevan katetuiksi mainituilla kirjakielillä, jos diasysteemi määritellään kirjakielen pohjana olevien murteiden perusteella. Kašubeilla niin kielellinen kuin kansallinenkin identiteetti ovat kyseenalaisia, kun taas sorbeilla ja rusiineilla kielellinen identiteetti on olemassa, mutta kansallinen identiteetti ei ole kehittynyt siinä määrin, että siitä voitaisiin puhua täysimittaisena kategoriana. Valtio niin sorbien kuin Vojvodinan rusiinienkin tapauksessa on pitkälle määritellyt kansallisuuksien statuksen. Myös serbian, kroaatin ja bosnian kirjakielet edustavat kukin yhtä kansakuntaa, mutta diasysteemi on niille kaikille yhteinen. Montenegron kielen tilanne on varsin sekava, ja on kyseenalaista, kuinka monta prosenttia Montenegron väestöstä todella kokee puhuvansa montenegroa.

Nykyinen tilanne ei kuitenkaan kaikissa tapauksissa ole historiallisen kontinuiteetin tulosta. Mitä kauemmaksi historiaan mennään, sitä mutkikkaammiksi edellä luetellut suhteet käyvät. Jo kolmekymmentä vuotta sitten kirjakieli- ja kansa-

kuntakonseptio saattoivat olla erilaiset kuin nykyään. Satavii- sikymmentä vuotta sitten ne olivat selvästi erilaiset ilman että sisällöt olisivat paljoakaan muuttuneet. Paras esimerkki konseptioiden muuttuvuudesta löytyy keskisestä Etelä-Slaviasta. Serbokroatialainen kansakunta- ja kielikonseptio syntyivät 1800-luvun alussa, jolloin luotiin yhteinen, vaikkakin inherentisti varianttinen kirjakieli. Identiteettien muotouduttua 1800-luvun lopulla kieli niiden komponenttina tuli toissijaiseksi, jolloin yhteisen kielen konseptio saattoi säilyä. 1900-luvun lopulla yhteisen kielen konseptiokin hajosi, jolloin kansakunta- ja kirjakielikonseptiot kohtasivat. Nykyinen, yllä kuvattu tilanne on siis kyseisellä kielialueella todellisuudessa saavutettu mutkien kautta, vaikka historiankirjoitus usein pyrkii yksinkertaistamaan kehityksen. Vaikutelmaksi jää helposti, että nykyinen tilanne olisi alun perin luotu vastaamaan nykyisyyttä, mikä itse asiassa on harhaa.

Slaavilaiset kirjakielet pyrkivät nykyään olemaan maksimaalisen kansallisia. Näkemys kirjakielten kansallisesta luonteesta tai kansakuntien kielellisestä homogeenisuudesta palautuu pitkälti nationalismin mukanaan tuomiin romantiikan ajan aatteisiin, jolloin erilaisilla kansankielillä pyrittiin tukemaan kansallisuusaatetta. Se, että nykytilanteessa niin kielten kuin kansakuntienkin määrä on erilainen kuin romantiikan aikana, johtuu siis kansakunta-ajattelun muutoksista (jotka taas usein ovat seurausta poliittisista muutoksista), eikä kielten substanssissa ole tarvinnut tapahtua oleellisia muutoksia.

Kansakunta-ajattelussa kielen osuus voidaan nähdä kahdessa toisistaan poikkeavassa kontekstissa. Niissä tapauksissa, joissa kansakunta on muotoutunut ikään kuin itsestään, kieli ei välttämättä ole ollut ainakaan korostetusti kansallisuusaatteen argumentti. Tällaisissa tapauksissa kielen standardisaatio on luonnollisesti voinut olla pragmaattisempaa ja yleisesti ottaen tehokkaampaa. Kielensuunnittelu on voinut vapaammin keskittyä kirjakielen polyfunktioisuuden kehittämiseen, mikä käy erityisen selvästi ilmi tšekin ja puolan tapauksissa. Jos taas kieli on nostettu kansallisuusaatteen ja kansallisen erottautumisen pääargumentiksi, varsinainen standardisaatio on saattanut alussa jäädä sivuseikaksi, koska pelkkä kirjakielen ontologia on vaatinut sangen paljon kansallisten eliittien (sivistyksellisten ja poliittisten) huomiota ja voimavaroja. Tällaisia tapauksia ovat mm. slovakki (suhde tšek-

kiin), kroaatti (murrepohja, suhde serbiaan) ja äärimmäisenä tapauksena makedonia (suhde serbiaan ja bulgariaan).

Aivan viime aikoinakin «uusien kirjakielten» olemassaolon oikeutusta haetaan miltei kahdensadan vuoden takaisista malleista. Ääriesimerkkinä on Montenegron nationalismi, joka haakee kielelle oikeutusta 1800-luvun alun kansallisromantiikasta ja jopa montenegrolaisittain perifeerisissä kansanmurteissa esiintyvistä kieliaineksista.

Tyypillistä autonomisesti kehittyneille kirjakielille on niiden nykyisen autonomisuuden itsestäänselvyys. Tämä ei missään mielessä tarkoita sitä, että kirjakielen standardisaatio olisi ollut ongelmatonta tai että nykyinen, mahdollisesti suoraviivaisesta standardisaatiosta seuraava kirjakieli olisi vailla ongelmia. Ongelmatonta on vain se, että kyseisten kansakuntien olemassaoloa ei ole missään vaiheessa voitu asettaa kyseenalaiseksi kielellisin perustein.

Slaavilaisten kirjakielten maksimaalinen kansallistaminen näkyy erityisesti siinä, että jokainen kansakunta pyrkii vähintäänkin antamaan kielelensä kansallisen nimen. On selvää, että tendenssi on poliittinen ja sellaisenaan täysin päinvastainen esim. Länsi-Euroopan kielitilanteille, joissa poliittiset tai kansalliset rajat eivät käy yksiin kielten nimien kanssa (vrt. saksa, englanti, ranska, italia, ruotsi).

Kieli-identiteetti sen sijaan on käsitteenä pakko erottaa kansallisesta identiteetistä, koska näiden kahden käsitteen sisällöt eivät välttämättä kohtaa. Kielellinen identiteetti ei ole ollut kysymys ennen nationalismin aikaa, koska keskinäinen ymmärrettävyys on ollut kielellisen erottelun pääkriteeri.

Kolonialismin myötä tapahtunut kielellinen ekspansio käsitetään yleisesti ranskan, englannin, portugalin ja espanjan käyttöalueiden laajenemiseksi kauas ydinalueidensa ulkopuolelle, mutta vastaava ilmiö pätee periaatteessa myös venäjään. Tilanne on kuitenkin sikäli toinen, että venäjän ekspansio on pysynyt yhdellä mantereella ja siten siis maantieteellisesti katkeamattomalla alueella. Sellaista kielellistä globaali-identiteettiä (enemmän tai vähemmän varianttista) kuin mitä edustavat frankofonia tai *World English* ei slaavilaisessa maailmassa tunneta. Tosin venäjän kieltä puhuu äidinkielenään melkoinen joukko etnisiä ryhmiä, joiden yhteisöllinen identiteetti ei ole ainakaan ensisijaisesti venäläinen. Vaikka kielellistä identifioitumista venäläisyyteen tapaakin Ukrainassa ja

Valko-Venäjällä, poikkeaa tilanne ranskasta, englannista, espanjasta tai portugalista siinä, että globaalikielten puhujat eri valtioissa identifioituvat kansallisesti muiden kuin kielellisten kriteerien pohjalta.

Entisen serbokroaatin tapauksessa yksi kieli on jakautunut vastaamaan kansallisia identiteettejä, jolloin tuloksena on neljä kieltä. Tilanne on myös sikäli kiintoisa, että kielellisestä identifioitumisesta on tullut ongelma. Kansallisen identifioitumisen kriteeriksi sen sijaan riittää itseidentifioituminen. Kielellinen identifioituminen keskisen eteläslaavin kielialueella on kuitenkin paljon valtiollista ja elitististä (akateemista), ja sitä helpottaa yksiosaisten kielenimien käyttöönotto. Etnosten välisen kommunikaation tasolla identifioituminen on edelleen suhteellista: usein yksikieliset kielten nimet neutralisoituvat tällöin «meidän kieleksemme» tms.

Voidaan kysyä, kuka tai mikä saa määrittää kieli-identiteetin. Voiko siis yhteisö asettaa yksilön harkintakyvyn kyseenalaiseksi? Esimerkkinä voidaan miettiä, miten yksilö lokeroituu tietyn kielen käyttäjäksi oltuaan toisennimisen kielen käyttäjä. Ennen serbokroaattia äidin- ja kirjakielenään käyttäneet on 1990-luvulta lähtien lokeroitu serbian, kroaatin, bosnian tai montenegron puhujiksi. Tosin varsin auktoritaariselta taholta kuuluu vastalauseita. Niinpä mm. serbialainen kielimies Ranko Bugarski (s. 1933) katsoo yhä käyttävänsä serbokroaattia ja jotkut nimekkäätkin kroatialaiset kielentutkijat ilmoittavat edelleen puhuvansa kroatoserbiaa. Aivan viime aikoina useat kielialueen NGO:t ovat lanseeranneet lukuisten vaikuttajien allekirjoittaman julistuksen yhteisestä kielestä (*Deklaracija o zajedničkom jeziku*). Sen ovat allekirjoittaneet myös useat alueen ulkopuolella vaikuttavat merkittävät kielentutkijat.

Niissä tapauksissa, joissa kansakunnat ovat kielellisen separatismien myötä ikään kuin sanoutuneet irti jostakin etabloituneesta kirjallisesta traditiosta (*Ausbau*-tyyppi), ongelmaksi on saattanut muodostua yhteinen historia. Yhteisen menneisyyden ongelmaa on pyritty ratkomaan monin tavoin. Separoitunut kirjakieli yleensä turvautuu esimerkiksi yhteisten auktoriteettien syntyperään, vaikka tällainen projektio olisikin anakroninen. Tyypillistä ilmiölle kuitenkin on, että omiminen on yleensä molemminpuolista.

Kielen, kansakunnan tai identiteetin konseptiot ovat vaihdelleet tietyillä alueilla siinä määrin, että yhteisiä kehityksiä on saatettu luokitella myös intuitiivisin tai subjektiivisin perustein. Kaikkein ongelmallisinta tämä on ollut bulgarian ja makedonian kohdalla. Vähemmän kiistanalainen tilanne on itäslaavien varhaishistoriassa, vaikka tendenssejä ns. muinaisvenäläisen aikakauden kansallistamiseen olisikin nähtävissä. Nykyisin ongelma koskettaa myös entisen serbokroaatin alueita, joilla omiminen on varsin tavallista.

Kirjallisten traditioiden tai auktoriteettien omimisella on myös vastakohta: jotkut vaikuttajat pyritään eliminoimaan oman kirjakielen historiasta. Näin on käynyt mm. Vuk Karadžićille Kroatiassa – ja osittain myös Kroatian 1800-luvun lopun vukilaisille. Tšekkien ja slovakien kansallisuusaatteiden kehityksessä on samoja piirteitä, mutta traditioiden tai auktoriteettien kansallistaminen ei ole muodostunut tavaksi. Yhteisyys, joka on purkautunut eriydeksi, on tulkittava identiteetikonseptioiden muuttumisen valossa. Tällöin olisi kyettävä puhumaan synkronisin käsittein.

Niissä tapauksissa, joissa kirjakieli on irrottautunut jostakin edeltävästä traditiosta, uusi kirjakieli pyrkii usein olemaan puristinen sen kirjakielen elementtejä kohtaan, josta se on kasvanut eroon. Joissakin tapauksissa purismi on kuitenkin kariutunut tarkoituksenmukaisuuden ongelmaan. Slovakit saattoivat turvautua terminologioissaan faktisesti vain tšekkiin. Ukrainalaisten kansallisromantiikan huumassa löytämät folkloristiset kielipiirteet eivät toimineet 1800-luvun lopun kontekstissa. Bošnjakit eivät saa kieltään rakennetuksi orientalismien (turkkilaisen ja turkin välityksellä saadun arabialaisen ja persialaisen sanaston) varaan. Makedonia on jossain määrin poikkeus: kirjakielessä on onnistuttu verrattain hyvin korvaamaan bulgarialle tyypillisiä kirkkoslavismeja ja ruismeja mm. kansanmurteiden suffikseilla.

Aatetaustojen vertailuja

Slaavilaisten kielten tutkimustraditioissa on muodostunut tavaksi luokitella kirjakielten muotoutumisen kirkkokunnittain. Tällaisessa menettelyssä on tiettyjä ongelmia, koska se on liian yleistävä. Ainoa yleistys, joka voidaan sallia, on se, että

Slavia orthodoxassa kirjalliset traditiot ovat olleet joko kirkkoslaavilaisia tai kirkkoslaavin vaikutus on ollut tuntuva myös kansankielisissä kirjallisissa traditioissa. Myös nykyisten kirjakielten standardisaatio on joutunut ottamaan kantaa kirkkokielen asemaan ja osuuteen kansankielisessä kirjakielessä. *Slavia romanana* (tai *latinana*) alueella kirkkokielen merkitys standardisaatioissa on ollut korkeintaan välillinen ja se on ilmentynytkin vain joissakin panslavistisissa kielikonseptioissa. Vaikka slaavilaisella kielialueella vallitsee nykyisin kirkkokuntien dikotomia (jos sosialismin mukanaan tuomaa ateismia ei lasketa mukaan), kirkkokuntajako ei kuitenkaan ole ollut niin absoluuttinen, että se heijastuisi kieleen tai identiteetteihin sellaisenaan.

Ensinnäkään ortodoksia ja katolisuus eivät sellaisinaan ole riittäviä identiteetin elementtejä. Pikemminkin identiteetit – sikäli kuin ne edustavat kirkkokuntajakoa – rakentuvat kirkollisten rakenteiden mukanaan tuomiin kansallisiin instituutioihin. Tämä kylläkin pätee paljolti vain *Slavia orthodoxaan*, kun taas katolisuus rakentuu universaalimmalle pohjalle. *Slavia romanana* kohdalla täytyy lisäksi muistaa, että vaikka protestantismi onkin nykyään hädin tuskin edustettuna slaavilaisessa maailmassa, menneinä vuosisatoina sillä on ollut merkitystä juuri kansallisten instituutioiden rakentumisessa ja kirjakielten kehityksessä. Myös ortodoksisen ja katolisen maailman risteytyminen kreikkalaiskatolisuudeksi, joka oli tyypillistä Karpaattien molemmin puolin eläville slaaveille (ja sitä myöten Vojvodinan rusiineille), murentaa kuvaa kirkkokuntien dikotomiasta ja sen mukaan tuomasta kirjakielten kehityksen kaksijakoisuudesta.

Syy siihen, että *Slavia orthodoxan* ydinalueella, johon historiallisessa kontekstissa voidaan itse asiassa lukea vain Venäjä, Bulgaria ja Serbia, vernakularisaatio tapahtui vasta 1800-luvun alussa, johtuu kirkkoslaavin kansallisesta luonteesta. Kansankielistä kirjakieltä ei tarvittu identiteetin rakentamiseen, koska identiteetti oli rakentunut muiden kuin kielellisten elementtien pohjalle. Kansan sivistäminen muissa kuin uskonasioissa ei myöskään ollut tarpeen ennen egalitarismin aatteen laajempaa leviämistä ortodoksisille alueille. Ja tällaiset aatteet tulivat *Slavia orthodoxaan* eri lähteistä. Venäjän 1800-luvun yläluokka ja sivistyneistö sai mallinsa etupäässä Ranskasta, kun taas Serbiassa saksalaisen romantiikan

vaikutus oli tuntuva. Bulgaria luultavasti seurasi lähinnä Venäjän ja Serbian mallia.

Katolisessa Slaviassa kansallisten kirjakielten synty liittyy protestanttisen uskonpuhdistuksen mukanaan tuomaan kansankielisyyteen. Uskonpuhdistuksen laajuus katolisilla alueilla heikensi katolista universaaliutta juuri kielen kautta, joten kieli on näillä alueilla nähtävä kansakuntien synnyn taustalla. Kehitykset ovat kuitenkin jossain määrin epäyhtenäiset. Sloveniassa ja Tšekinmaalla kirjakielet ja identiteetit kristalloutuivat selkeästi varhaisen protestantismien kielellisen vaikutuksen myötä, joka jopa vahvistui katolisen vastauskonpuhdistuksen aikana – tai siitä huolimatta. Puolassa uskonpuhdistuksen suora vaikutus oli vähäinen, mutta silti tuntuva, mikä johtune tšekin mallin jäljittelystä. Slovakkien kohdalla tilanne oli sikäli toinen, että protestanttiselle sivistyneistölle riitti pitkään protestanttien luoman arkaaisen tšekin kirjakielimalli, josta luopumiseen tarvittiin romantiikan aatetta ja poliittista pragmatismia. Kroatiassa kehitys oli ehkä kaikkein omaleimaisin. Kirjalliset traditiot olivat ensisijaisesti paikallisia murrekirjallisuuksia, joiden esikuvia – naapurikansojen kaunokirjallisia traditioita – pitivät yllä pääasiassa kaksikieliset eliitit. Yhtenäisen kirjakielen synnyn syyt eivät mitenkään liittyneet katolisuuteen tai protestantismiin vaan italialaisella, saksalaisella ja unkarilaisella kielialueella vallitseviin yleiseurooppalaisiin virtauksiin, joissa kansakuntaa haettiin kielestä. Osaltaan myös poliittinen tilanne vaikutti kirjakielipolitiikkaan.

Ukrainan tuskin voidaan kulttuurisessa mielessä katsoa kuuluneen ainakaan pelkästään *Slavia orthodoxaan*. Kulttuuriset vaikutteet se sai suoraan Puolasta, mutta kuuluminen tsaristisen Venäjän imperiumiin ei suonut mahdollisuutta varhaiseen nationalismiin ja kirjakielen luomiseen. Ukrainan ongelmana oli myös alueen jakautuminen kahteen kulttuuri-alueeseen, josta itäinen oli selkeästi «vähävenäläisempi» kuin länsislaavilaisvaikutteinen Galitsia.

Se, että slaavilaiset nykykirjakielet ovat alkaneet muotoutua varsin erilaisissa konteksteissa, johtuu paljolti kehitysten kronologisista eroista. Protestantismien ajama vernakularisaatio loi varhaisen pohjan tšekin ja sloveenin kirjakielille ja tarjosi epäsuorasti mallin puolalle. Valistuksen ja egalitarismin aatteet loivat edellytykset venäjän kansanmurrepohjaisen kirjakielen funktionaaliseksi laajentumiselle. Romantiikka vaikutti

miltei kaikkialla vahvistaen yhtäältä jo alkaneita kansallisten kirjakielten kehityksiä (tšekki, puola, venäjä) ja toisaalta «herättäen» slovakit, ukrainalaiset, kroaatit, serbit ja bulgarialaiset löytämään kirjakielen pohjaksi sopivia malleja aidosta kansankielestä ja vastauksia identiteettiongelmiin kansallisesta menneisyydestä. Useilla romantiikan ajan kirjakielikehityksillä oli poliittinen tilaus, joka tosin saattoi naamioitua henkiseksi ideaaleiksi (etenkin austroslaaveilla ja ukrainalaisilla). Vaikka makedonian kirjakielen ensiaskelissa oli romanttis-poliittinen leima, perustui kirjakielen kehitys viime kädessä toisen maailmansodan jälkeen syntyneen Jugoslavian sangen omaleimaiseen kansallisuusajatteluun.

Nykykirjakielikehityksiä edeltäneiden kirjallisten traditioiden ja murrekirjallisuuksien taustalla on siis mitä moninaisimpia motiiveja. Varhaisia kansankielisiä kronikoita, lakeja, diplomaattisia asiakirjoja, kirjeenvaihtoa, lahjoituskirjoja, didaktisia elämänohjeita ja matkakertomuksia voitaisiin luonnehtia pragmaattiseksi kirjallisuudeksi, jolla oli tietty yhteiskuntaa tai kommunikaatiota palveleva tehtävä. Ominaista tälle kirjallisuudelle oli se, että se oli useimmissa tapauksissa alkuperäiskirjallisuutta. Selvästi esteettinen tilaus sen sijaan oli esimerkiksi dalmatialaisella renessanssi- ja barokkirjallisuudella tai böömiläisellä ja puolalaisella ritarir romantiikalla sekä bulgarialais-makedonialaisella damaskiinikirjallisuudella. Tähän ryhmään lukeutuu sekä käännösetteä alkuperäiskirjallisuutta. Kaikkien varhaisten kirjallisten traditioiden kohdalla pätee se, että ne olivat sangen paikallisia, eikä kääntämistä slaavilaisesta kielestä toiseen juuri tapahtunut.

Standardisaatiokehitysten tyypittelyä

Kirkkokielen ja kansankielen suhteeseen liittyvät kysymykset ovat selkein esimerkki vernakularisaation kielellisistä ongelmista. Katolisilla tai protestanttisilla slaaveilla vernakularisaation ongelmaa ei ollut näin perustavaa laatua olevalla tasolla, vaikka esimerkiksi latinaa, saksaa tai unkaria monin paikoin käytettiin tieteen, hallinnon ja kirkon kielinä.

Se, että kirkkoslaavi oli ortodoksisilla alueilla kirjallisessa käytössä pitkään myös maallisissa yhteyksissä, ei sinänsä kummastuta. Olihan kirkkokieli kehittynyt kyrillomethodiaani-

sesta muinaiskirkkoslaavista varsin polyfunktioisiksi uuskirkkoslaavilaisiksi kirjakieliksi jo keskiajalla. On kuitenkin huomattava, että kirkkoslaavin venäläinen redaktio korvasi myös eteläslaavien omat kirkkokielen redaktiot 1700-luvulla. Mielenkiintoista on niin ikään, että venäjänkirkkoslaavia kirjakielenä ei koettu kauttaaltaan vieraaksi kielimuodoksi sielläkään, missä se sitä eittämättä oli, eli Bulgariassa ja Serbiassa. Kirkkokielen säilyminen ortodoksisten slaavien kirjakielenä aina 1800-luvulle johtuu kaikeksi myös uskonnollisen ideologian väljyydestä.

Universaalin katolisuuden myötä latina pysytteli sitkeästi muunkin kuin kirkollisen kirjallisen ilmaisun kielenä uskonpuhdistukseen ja protestantismien aikaan saakka. Katolisen vastauskonpuhdistuksen myötä protestanttinen, kansankielen merkitystä myös kirkollisissa asioissa korostava aate tuli ikään kuin salaa käyttöön katolisillakin alueilla. Ortodoksisilla kirkoilla sen sijaan ei ollut varsinaista kielipolitiikkaa.

On siis oleellista huomata, että kirkkokielen ja kansankielen suhde uuden kirjakielen muotoutumisessa ei ollut ongelma kansallisen identiteetin kannalta. Kirkkokieli saattoi hyvin olla yhtäläillä oma kuin kansanmurteetkin. Ortodoksisten kirkkojen institutionalisoituminen ja niiden suhteet hallitsijoihin toivat lisää elementtejä myös erilaisiin protokansallisiin rakenteisiin. Ongelmaksi muodostuikin usein vasta kirkkokielen suhteellinen arkaaisuus kansanmurteisiin ja kansankielisiin traditioihin nähden. Erityisen selkeästi tämä näkyy bulgarian tapauksessa, jossa erot kansankielen ja kirkkokielen välillä olivat rakenteellisesti suuret. Makedonian tapauksessa ongelmaa ei sikäli ollut, että kirkkokieli ei kirjakielen syntyäaikoina ollut enää oleellinen tekijä. Poliittinen yhteys Serbiaan saattoi tarjota kielellisen mallin ja Serbiasta kirkkokieli oli syrjäytetty jo satakunta vuotta ennen makedonian kirjakielen syntyä.

Venäjällä kirkkokielineen traditio jatkui pitkään, ja 1400–1700-lukujen aatteellisessa, isolaatioon, ja itseriittoisuuteen perustuvassa kontekstissa se oli toimiva kielityyppi. Venäjänkirkkoslaavi oli rakenteeltaan itäslaavilaistunut, ja sen pohjalle voitiin luoda terminologioita, jotka viime kädessä palautuivat kyrillomethodiaanisen tradition pohjana olevaan kreikkaan. Syntaksiltaan venäjän kirjakielen eräät funktionaaliset tyyli-tyylit ovat nykyäänkin sangen kirkkoslaavilaisia, mikä ilmenee mm. lauseenvastikkeiden runsautena (yleiskielen sivulauseiden

sijaan). Pietari I:n alulle panema yhteiskunnallinen muutos ja kansallisen isolaation purkautuminen paljastivat kuitenkin kirkkoslaavin kielellisen vajavuuden. Serbiassa toimi periaatteessa samanlainen mekanismi. Siellä kuitenkin kirkkokielen hääti Vuk Karadžićin sitkeä folkloristinen toiminta ja leksikografinen ponnistelu.

Niin Ukrainassa kuin Valko-Venäjälläkin kirkkoslaavi oli miltei yksinomaan kirkon kieli. Kummankaan kirjakielen synthyhistoriassa kirkkoslaavin olemassaolo ei ole ollut ongelmallinen, mikä valkovenäjän tapauksessa tietenkin johtuu jo pelkästään siitä, että sen standardisaatio tapahtui kirkkokielen jo tultua syrjäytetyksi venäjän kielihistoriasta. Ukrainan mallit puolestaan olivat selkeästi peräisin puolan välittämistä länsieurooppalaisista virtauksista.

Toinen vernakularisaation suurista ongelmista on ollut sopivan kansanmurrepohjan valinta niissä tapauksissa, joissa kulttuurinen tai poliittinen kehitys on ollut plurisentristä. Eriytyisen ongelmalliseksi tilanne on muodostunut niissä tapauksissa, joissa keskusten kielelliset traditiot tai kielimuodot ovat olleet rakenteellisesti erilaisia. Tämä pätee erityisesti kroaatiin ja sloveeniin.

Selkeästi unisentrisissä tapauksissa kuten tšekin kohdalla ongelmaa ei ole ollut, koska Praha on niin poliittisesti kuin kulttuurisestikin ollut ainoa varteenotettava keskus. Brnon nousu kielialueen toiseksi keskuksiksi on parhaimmillaankin poikunut vain vähäistä ääntämyksellistä variaatiota kirjakiellestä. Ongelmaa ei myöskään ole ollut, jos kulttuurisesta tai poliittisesta plurisentrisyydestä huolimatta keskusten kielimuodot ovat (olleet) identtisiä tai miltei identtisiä. Tällainen on tilanne puolassa ja venäjässä. Molemmissa tapauksissa tuloksena on enimmilläänkin vain hienoinen variaatio.

Esimerkkinä supradialektaalista standardisaatiosta on sloveeni. Suuret murre-erot ja lukuisat keskuksiset, joilla kaikilla on takanaan omat murrekirjalliset traditionsa, on pakottanut kompromissiin, jossa kirjakieli on ommeltu kokoon eri murteiden elementeistä. Sloveenin tapauksessa selektio on huolellisen filologisen analyysin tulosta ja sikäli se on malliesimerkki varhaisesta kielen suunnittelusta. Tosin filologinen analyysi perustui paljolti niihin premisseihin, joita 1800-luvun panslavismi asetti. Sloveenin tapauksessa supradialektaalisuus onkin johtanut siihen, että esimerkiksi Ljubljanaan on kehitty-

nyt urbaani interdialekti, jota sivistyneistö käyttää kirjakielen sijaan jokapäiväisessä kommunikaatiossa. Supradialektiuteen on pyritty myös bulgarian tapauksessa, vaikka dominanssi onkin ollut itäisillä murteilla. Myös ukraina, valkovenäjä ja makedonia ovat jossain määrin supradialektaalisia.

Yhteen murteeseen tai selkeään murreryhmään perustuva standardisaatio on tapahtunut slovakissa ja serbokroaatissa. Serbokroaatin tapauksessa tosin plurisentrisyys on tuonut mukanaan inherentin varianttisuuden, jota on ajoittain pyritty poistamaan. Plurisentrisyys ja inherentti varianttisuus ovat toisaalta myös luoneet mahdollisuuden varianttien itsenäistymiseen, vaikka ongelmaksi onkin muodostunut se, että kansakuntakonseptiot ja variantit eivät kauttaaltaan ole vastanneet toisiaan vaan ne ovat olleet osaksi päällekkäisiä. Serbokroaatin tapauksessa siis murrepohja oli maksimaalisen homogeeninen siinä määrin kuin se orgaanisen kielipohjan kannalta suinkin saattoi olla.

On luonnollista, että kansallisuusaate hakee ihanteita ja auktoriteetteja menneisyydestä. Kirjakieltenkin syntyhistoriat pyritään useissa tapauksissa liittämään tiettyjen auktoriteettien toimintaan. Joskus personifikaatio saa myyttiset mitat ja samalla se saattaa paisua dualismiksi, jossa nykykirjakielen muoto saa itseoikeutetun hyväksynnän, kun taas sitä edeltävä, erilainen ja hylätyksi tullut kirjallinen traditio saa luonnostaan negatiivisen konnotaation. On kuitenkin selvää, että kirjakieli on juuri niin hyvä kuin se on, oli se sitten syntynyt miten hyvänsä. Otan esimerkiksi bulgarian ja serbian standardisaation vertailun. Kielitilanne oli molemmilla alueilla 1800-luvun alkuun tultaessa sangen samanlainen. Kirkkoslaavi oli hallitseva kirjallinen traditio. Vernakularisaation ja standardisaation myötä serbia puhdistui kirkkoslavismeista ja rusismeista huomattavasti perusteellisemmin kuin bulgaria. Serbiassa tätä totaalivernakularisaatiota ja siihen liittyvää ortografiauudistusta on pidetty vääjäämättömänä egalitarismin ja demokration riemuvoittona, kun taas bulgarialaiset eivät tietääkseni pidä «sijamuodotonta kirkkoslaaviaan» erityisen epäonnistuneena kirjakielenä.

Se, kuinka paljon kirjakielten kehitys ja etenkin niiden standardisaatio voidaan lukea auktoriteettien ansioksi, on suhteellista. Nykyperspektiivistä on tietenkin anakronista puhua Trubarista sloveenin kirjakielen perustajana tai pohtia sitä, al-

kaako bulgarian nykykirjakielen historia Paisijsta vai Beronista. Kirjakieliauktoriteetit, joihin kansallisten kirjakielten historiat useimmiten vetoavat, voidaan kuitenkin luokitella esimerkiksi kulttuuris-kronologisin perustein. On sinänsä symptomattista, että usea historiankirjoitus selvästi nostaa yhden tai useamman saman aikakauden auktoriteetin muiden yläpuolelle. Implikaatio on siis se, että kyseinen aikakausi on kirjakielikehityksessä keskeinen, jolloin auktoriteetti edustaa kansallista symboliikkaa hieman samaan tapaan kuin poliittinen auktoriteetti.

Uuden ajan alun (humanismin, uskonpuhdistuksen) auktoriteetit löytyvät tšekeiltä ja sloveeneilta (Hus, Trubar), valistukseen ja romantiikkaan liittyvät venäläisten, serbien, kroaattien, bulgarialaisten, ukrainalaisten ja puolalaisten merkkimiehet (Lomonosov, Puškin, Karadžić, Gaj, Paisij, Beron, Ševčenko, Kuliš, Mickiewicz), jolloin vain makedonialaisille lankeaa uusin aika (Misirkov ja viime kädessä Koneski) – tai vielä uudempana aikana varsin ehdollisesti Nikčević Montenegrossa.

Kaikissa tapauksissa – ja etenkin romantiikan ajan auktoriteettien ollessa kyseessä – kukaan mainituista henkilöistä tuskin on niin absoluuttinen auktoriteetti, ettei edeltäviä esikuvia olisi. Ja varhaisillekin auktoriteeteille löytyy yleensä esikuvia, jotka vain aniharvoin edustavat viime kädessä jotain muuta kuin alueen keskiaikaisia, useimmiten anonyymeja kirjuri-traditioita.

Kirjakielten historia on näin helppo todistaa jatkuvaksi kehitykseksi, vaikka aikakausien välillä olisi pitkiäkin aukkoja ja vaikka eri aikakausien kielimuodot niin kronologisista kuin alueellisistakin syistä olisivat hyvinkin erilaisia.

Myös kirjakielen autonomisuutta on ollut usein tarve korostaa elementein, jotka eivät välttämättä ole olleet ajankohtaan nähden kovinkaan tarkoituksenmukaisia. Anakronisia tendenssejä löytyy mm. ukrainasta, mutta niitä esiintyy jonkin verran erityisesti kroaatin kielensuunnittelussa.

Kirjakielten ominaisuuksia ja haasteita

Tietyt slaavilaisten kirjakielten ominaisuudet ja ongelmat palautuvat standardisaation historiaan tai joissakin tapauksissa

vielä kaukaisempaan aikaan. Ongelmallisuudella tarkoitan tilannetta, joka välttämättä ei vastaa nykyaikaisen kirjakielen ihannetta.

Palaan ensiksi kysymykseen, millaisia jälkiä kirjakieliin on jäänyt niistä kielimuodoista, joiden oli syrjädyttävä vernakularisaation tieltä. Hyvin yleisellä tasolla tilanne on vähintäänkin kahdenlainen: *Slavia orthodoxan* alueella kirkkokieli muodostaa kansanmurrepohjaisissa kirjakielissä jonkinasteisen elementin, kun taas entisten austroslaavien kirjakielissä on suuriakin eroja vieraan sanaston vastaanottavuudessa.

Kirkkoslaavilainen komponentti venäjässä, bulgariassa ja serbiassa on erilainen. Venäjässä kirkkokielen vaikutus näkyy ennen kaikkea tiettyjen funktionaalisten tyylien syntaksissa ja sanastossa, mutta kirkkoslavismit ovat yleisiä myös yleiskielessä. Näkyvintä kansankielen ja kirkkokielen rinnakkaisuus on sanastollisissa dubleteissa, joilla on vähintäänkin lievästi erilainen merkitys. Tällainen eriytyminen sanaston tasolla on sikäli odotuksenmukainen, että kirkkokieliset ja itäslaavilaiset edustumat poikkeavat usein toisistaan jo muotonsa puolesta. Bulgariassa ei tästä syystä moista eriytymistä niinkään ole tapahtunut vaan kirkkokieli elää kansanmurrepohjaisessa kirjakielissä sen orgaanisena osana – vaikka kirkkoslavismit ovatkin usein peräisin venäjänkirkkoslaavista tai kirjavenäjältä, jolloin ne muistuttavat nykykreikkaan kotiutuneita, vaikkakin muualla klassisen kreikan mallin mukaan luotuja hellenismejä (tyyppiä *telefooni*). Serbiassa kirkkoslaavin vaikutus ei enää juuri näy muuta kuin kirkollisissa termeissä ja aniharvoissa sanoissa, koska 1800-luvun standardisaatio pyrki aktiivisesti eroon juuri kirkkoslaavista, mikä osaksi johtuu romantiikasta, osaksi pyrkimyksestä olla erottautumatta liiaksi läntisten alueiden (Kroatian) kirjallisista traditioista.

Austroslaaveilla (tšekit, slovakit, osaksi puolalaiset, sloveetit ja kroaatit) suhtautuminen aikaisemmin käytössä olleiden virka- ja hallintokielten aineksiin on päällisin puolin samankaltainen, mutta kuitenkin erilainen. Samankaltaisuus on suurin tšekissä, sloveenissa ja kroaatissa, joissa etenkin saksalainen sanasto on pyritty aktiivisesti eliminoimaan ja korvaamaan uusmuodosteilla (neologismeilla) tai kansanmurrepohjaisilla sanastoaineiksilla. Useissa tapauksissa tällainen purismi tukeutuu kuitenkin saksalaiseen tai unkarilaiseen traditioon, mikä varsin usein tarkoittaa käännöslainaamista. On varsin to-

dennäköistä, että purismi on ensisijaisesti kulttuurinen suuntaus, ja on yhtä todennäköistä, että austroslaavilaisen purismitradition lähde on Böömi, josta se omaksuttiin Sloveniaan ja Kroatiaan. Slovakian tilanne on toinen, koska tšekkiläistä sanastoa saatettiin omaksua miltei sellaisenaan. Puolassa purismin traditio ei koskaan ole ollut voimakas, mikä osaltaan saattaa johtua siitä, että kielen hallitseva vierasperäinen elementti oli peräisin neutraalista latinasta.

Vieraskielisten aineiden vastaanottavuuden aste slaavilaisissa kirjakielissä on sikäli kiintoisa ilmiö, että siinä erilaiset tendenssit näyttävät risteytyvän mitä moninaisimmiksi kombinaatioiksi. Venäjä ei ole erityisen puristinen minkään kielen elementtejä kohtaan (vaikka poliittinen Venäjä nykyään mieluummin yrittää torjua anglismeja), kun taas valkovenäjässä ja ukrainassa purismi kohdistuu tai on kohdistunut lähinnä ruismeihin. Puola ei myöskään osoita erityistä purismia mitään kieltä kohtaan. Tšekki, slovakki, sloveeni ja kroaatti ovat suhteellisesti puristisimpia slaavilaisia kieliä. Jälkimmäisen erikoisuutena – tosin vasta aivan viime aikaisena – on todellisiin tai kuviteltuihin serbismeihin kohdistuva purismi. Serbia puolestaan on puhdistautunut miltei totaalaisesti kirkkoslavismeista, mutta se on erinomaisen vastaanottavainen länsieurooppalaisille sanastoaineksille, eivätkä orientalismitkaan ole harvinaisia. Bosnia ei myöskään osoita puristisia tendenssejä – edes serbismejä tai kroatismeja kohtaan. Makedoniassa näkee pyrittävän välttämään bulgarismeja ja serbismejä, mikä näkyy etupäässä kansanmurrepohjaisten sananmuodostuselementtien suosimisena. Bulgarian purismi on kohdistunut orientalismeihin, kun taas niin kirkkoslaavilainen, venäläinen ja länsieurooppalainen sanasto on runsasta – kreikkalaistakin sanastoa on koko joukko.

Toinen ominaisuus, jonka tausta on standardisaatioprosesseissa, liittyy kirjakielen kansanmurrepohjan homogeenisyyteen. Kirjakielikkehityksen unisentrisyys on luonut homogeenisen kirjakielen eritoten tšekin tapauksessa, vaikka vähäistä varianttisuutta onkin Böömin ja Määrin välillä. Tosin varianttisuus neutralisoituu yleistšekissä. Samankaltaista lievää varianttisuutta ilmenee puolassa ja venäjässä, mutta molemmat kirjakielet ovat kaiken kaikkiaan sangen homogeenisia. Molemmissa tapauksissa keskusten orgaaninen kielipohja on ollutkin verrattain yhdenmukainen.

Selkeästi plurisentrisiä ja vahvasti varianttisia slaavilaisia kirjakieliä ei enää ole serbokroaatin hävittyä kielikartalta. Serbia tosin pitää kiinni kahdesta ääntämysvariantista, joista läntistä voidaan pitää lievästi periferisenä. Tämäkin dikotomia on jossain määrin menettämässä frekvenssiään, koska montenegro on julistautunut itsenäiseksi kieleksi. Bosnian serbit tuskin kuitenkaan siirtyvät käyttämään belgradilaista normia, joten Serbian kielen varianttisuus säilyy niin Bosniassa kuin Montenegrossakin käytössä olevassa serbiassa.

Vahvasti supradialektaalinen leima on sloveenilla ja – hie­man lievemässä muodossa – bulgarialla. Ainakin sloveenissa tilanne on aiheuttanut sen, että keskuksiin (etenkin Ljubljanaan) on muodostunut erityinen urbaani interdialekti.

Kirjakielten standardisaatioprosessien kronologiset erot ovat niin ikään jättäneet jälkiä nykykirjakielten luonteeseen. Kirjakielen suhteellinen stabiilius ja vanhuus voivat olla kansallisesti ylentäviä ominaisuuksia, mutta joissakin tapauksissa niistä voi olla suoranaista haittaa kielensuunnittelulle ja kirja­kielen toimivuudelle. Kouluesimerkkinä voisi olla englannin kielen ortografia.

Varhainen standardisaatio ja myöhempi elastisuuden puute ovat johtaneet siihen, että tšekin kirjakieli on arkaainen. Ja arkaaisuudesta johtuu se, että monet kirjakielen funktiot ovat siirtyneet yleistšekille, joka edustaa Böömin murteiden urbaania ja intellektualisoitua muotoa. Päinvastoin kuin englannissa, tšekissä grafeemit eivät toimi samalla tavalla diagrameina kuin englannissa, joten yleistšekkiä on myös kirjoitettava eri tavoin kuin kirjatšekkiä.

Vaikka nykyisistä slaavilaisista kirjakielistä vain tšekki on struktuuriltaan selkeästi arkaainen, on ongelma olemassa muuallakin. Lisäksi ongelma saattaisi olla todellinen esimerkiksi bulgarian kohdalla, jos vernakularisaatio ei olisi ollut niin radikaali.

Slaavilaisissa kirjakielissä voidaan erottaa eritasoista autonomisuutta. Autonomisuudella tarkoitan funktionaalisuuden astetta eli funktionaalisten tyylien edustuneisuutta tai käyttöalaa kirjakielessä. Eroavaisuudet selittyvät historialla, vaikkakin eri tavoin. Autonomisuuden aste määräytyy pääasiassa kielestä itsestään riippumattomista tekijöistä, kun taas esimerkiksi elastisen stabiiliuden astetta säätelee kielensuunnittelu. Kirjakielen ominaisuuksista kohtalainen autonomisuus on

pakollinen, kun taas elastinen stabiilius on pikemminkin desideraatti. Kuten tšekin kirjakieltä käsitellessäni olen huomauttanut, tarve elastisen stabiiliuden käsitteen luomiseen on syntynyt tšekin kielioloista Prahan koulukunnan piirissä. Kirjakielen autonomisuuden asteen määrittämiseen liittyy siis oleellisesti funktionaalisten tyylien edustuneisuus. Funktionaalisia tyylejä taas ei pidä sekoittaa kirjakielen funktionaalisuuteen tarkoituksenmukaisuusmielessä. Se nimittäin kytkeytyy pikemminkin elastisen stabiiliuden käsitteeseen.

Slaavilaisista kirjakielistä selvästi autonomisia (tai täysfunktioisia) ovat ns. pääkielet (venäjä, puola, tšekki, slovakki, bulgaria, makedonia ja nykyisin myös entisen serbokroaatin seuraajat, toistaiseksi tosin ehkä montenegroa lukuunottamatta). Valkovenäjä ja jossain määrin ukraina tukeutuvat yhä tiettyissä funktioissa venäjään, kun taas molemmat sorbit ovat funktioiltaan melko vajavaisia kirjakieliä – tai sitten funktionaalisten tyylien käyttöala niissä on suppea. Sorbin tilanne muistuttaa jossain määrin iirin asemaa Irlannissa.

Lopuksi kannattaa tuoda esiin historian ongelmallisuuden mahdollinen olemassaolo kielensuunnittelussa. Historia saattaa nimittäin muodostua ongelmaksi kirjakielen tarkoituksenmukaisuuden kannalta, jos vanhaa kieliaineesta käytetään anakronisesti ja kritiikittömästi kirjakielen rakennusaineena. Romantiikan aikakauden tendenssinä oli hakea «aitoja» kieliaineksia kansan syvistä riveistä ja kaukaisestakin menneisyydestä. Osa elementeistä saattoi hyvinkin juurtua tekeillä oleviin kirjakieliin, mutta menetelmän tarkoituksenmukaisuus nykypäivänä on kyseenalainen. Tapa ei kuitenkaan ole harvainen niiden kansakuntien kohdalla, jotka maksimoidakseen eroja lähimenneisyytensä kielityyppiin hakevat mallia sellaisista lähteistä, joista on löydettävissä tarpeeksi muille vieraita kieliaineksia. Erityisesti tämä koskee kroaattia, mutta menetelmää pyrkivät soveltamaan myös montenegron kielen luojat. Se, että uusvanha kirjakieli sitten poikkeakin puhutusta kielestä ja uusvanhat muodosteet tai muodostustyypit eivät ota juurtuakseen, ei käsittäkseni niinkään johdu arkaaisuudesta vaan tarkoituksenmukaisuudesta. Monet kielielementit ovat yksinkertaisesti juurtuneet niin syväälle, että niistä ehkä päästään eroon vain, jos puristinen asenne säilyy sukupolvien yli. Ongelma tuntuu muissakin federaatioiden jälkeen elävöitettyissä kielissä kuten ukrainassa ja valkovenäjässä.

Perspektiivejä

Kirjakielikehitykset eivät ole ennustettavia. Paradigmaattisiltakaan näyttävät kehitykset eivät ole lainalaisia, ja tendenssitkin ovat parhaimmillaan suhteellisia verrattuina esimerkiksi lingvististen ääntenmuutosten mekanismeihin. Tämä johtuu paljolti siitä, että kirjakielen muutokset riippuvat yhteiskunnassa tapahtuvista muutoksista, jotka puolestaan voivat vaihdella hyvinkin nopeassa tahdissa. Prahalaisten kielentutkijoiden luoman elastisen stabiiliuden käsitteen tarkoituksena onkin ollut tasapainotella stabiiliuden ja elastisuuden välillä, jolloin kielensuunnittelijoiden ongelmaksi tulee yrittää nähdä, mitkä kielessä tapahtuvat ilmiöt ovat siinä määrin pysyviä, että ne kannattaa rakentaa kirjakieleen. Kielensuunnittelun tulee tässä hengessä olla myös professionaalista ja sen tulee olla suhtautumatta muutoksiin liialla tunteella. Vaikeutena ovat varsin erilaiset käsitykset siitä, mitä arvoja kielessä tulee säilyttää. Tähän kielensuunnittelu ja -huolto joutuu ottamaan kantaa. Ja tässä suhteessa eri kirjakielet käyttäytyvät mitä moninaisimmin tavoin.

Myös kirjakielen oikeellisuus on varsin suhteellinen kokonaisuus, joka voi perustua useisiin preskriptiotasoa koskeviin kriteereihin. Tätä olen kuvannut yllä luvussa kielen sosiologiasta ja kielensuunnittelusta.

Vieraskielisen elementin määrä ja luonne ovat tunteita herättäviä aiheita. Joidenkin yllä kuvattujen kielten kehitysvaiheissa vierailta kielillä on ollut vaihteleva merkitys. Yhtäältä kyse on voinut olla naapurikielten vaikutuksesta, mutta toisaalta jollekin neutraalille kielelle kuten latinalle on saattanut langeta merkittäväkin osuus kirjakielen muotoutumisessa.

Nykyään tunteita herättää enimmäkseen englannin kielen asema yhteisön kommunikaatiokielenä.

Suomen ja etenkin ruotsin kielen eritasoinen anglisoituminen on viime vuosikymmeninä noussut keskustelun aiheeksi. Yhtäältä keskustelua on herättänyt lisääntyvä anglismien käyttö, ja toisaalta huolta kannetaan suomen kielen käyttöalan supistumisesta. Keskustelu ei tietenkään rajoitu vain suomen kieleen vaan on paljon globaalimpi – niinkuin on itse ilmiökin. Ja jos vaikka Suomessa ollaan huolissaan anglisoitumisesta, englantia äidinkielenään puhuvilla on vähintäänkin yhtä hyvä syy olla huolissaan englannin globalistumisesta. Tämä tarkoittaa, että esimerkiksi englantilaiset – vaikkakin saattavat kommunikaatiosalla riemuita siitä, että tulevat toimeen äidinkielellään miltei missä mailman kolkassa

hyvänsä – eivät välttämättä pidä siitä, että heidän äidinkieltensä rappeutuu globaalien kommunikaation nimissä. Englanti itse menetti suuren osan germaanisesta, anglosaksisesta kieli-identiteetistään jo normannivallan myötä ja romanisoitui kauttaaltaan. Ja nyt ranskalaiset ovat huolissaan tämän esi-isiensä saarille eksportoiman kielimateriaalin vyörymisestä väärin äännettynä takaisin mantereelle.

Slaavilaisessa maailmassa englantia ei yleisesti ottaen ole yksittäisten kirjakielten uhka. Nykyinen, suomeakin koskeva tilanne siis johtuu paljolti uudempien länsieurooppalaisten federatiivisten suuntausten mukanaan tuomasta pragmatiikasta, jota ruokkii amerikkalainen kulttuurinen malli ja joka näyttää olevan Euroopan ja Yhdysvaltojen «rauhanomaisen rinnakkaiselon» premissi. Ja kun poliittinen malli on federatiivinen, ruokkii se samalla yksikielisyttä, joka sattuu olemaan juuri englanninkielisyttä. Brexitin myötä englanninkielisten jäsenmaiden ja unionin englanninkielisten määrä tosin romahti ja natiivi englantia lienee jäänyt käytännössä Irlannin varaan. Englanti on silti EU:n yleisin virkakieli. Se on myös globaali kieli, kun taas esimerkiksi venäjä ei sitä ole.

Itäisen Keski-Euroopan, Kaakkois-Euroopan ja Neuvostoliiton valtiorakenteet ovat olleet aivan viime aikoihin asti federatiivisia. Käytännössä tilanne oli 1990-luvun alkuun tultaessa siis suurin piirtein sellainen, että federatiivisina oletusarvo- tai pääkielinä tšekki, serbokroaatti ja venäjä dominoivat slovakian, makedonian, sloveenin, ukrainan ja valkovenäjän kustannuksella.

1960–1970-luvuilla Helsingin yliopistossa alettiin aktiivisesti opettaa useita slaavilaisia kieliä, jolloin venäjän kielen lehtoraattien ohien syntivät puolan (1965), bulgarian (1972), serbokroaatin (1978) ja tšekin (1979) lehtoraatit. Kulttuurivaihtosopimusten perusteella opettajien valinta jäi vastaavien maiden opetusviranomaisten tehtäväksi. Kielellisen ja poliittisen tasavertaisuuden nimissä Tšekkoslovakian valtio lähetti Helsinkiin slovakian lehtorin, mutta koska tšekki oli yliopiston näkemyksen mukaan maan pääkieli, joutui lehtori opettamaan tšekkiä ja slovakian opetus jäi tutkintovaatimusten ulkopuolella tapahtuvaksi harrasteluksi.

1990-luvun poliittisten mullistusten ja liittovaltioiden purkautumisen seurauksena on tapahtunut oletuksenmukainen kehitys: ns. sivukielten autonomian lisääntyminen. Vanha federatiivinen konstruktio elää kuitenkin *lingua francojen* muodossa. Venäjä on edelleen Neuvostoliiton seuraajavaltioiden yhteinen kommunikaatiokieli, kuten on myöskin jokin entisen serbokroaatin seuraajakielistä entisen Jugoslavian alueella. Tšekin ja slovakian kohdalla tilanne on toinen, koska jo Tšekkoslova-

kiassa oli totuttu käyttämään molempia, keskenään ymmärrettäviä kieliä. On epätodennäköistä, että ns. skandinaavinen malli, jolloin venäläiset, ukrainalaiset ja valkovenäläiset tai vastaavasti serbokroatit (serbit, kroaatit, bošnjakit ja montenegrolaiset), sloveenit ja makedonialaiset kommunikoisivat omilla kielillään toistensa kanssa, yleistyisi kyseisillä alueilla.

Uusi poliittis-valtiollinen tilanne on poikinnut uuden kielitilanteen, jossa varsinkin ne kielet, jotka eivät federaatioiden aikakaudella olleet federaatioidensa oletusarvokieliä, joutuvat totuttelemaan tulemaan toimeen omillaan. Ja funktionaalisuudesta ja siihen vaikuttavista tekijöistä olen puhunut edellisessä luvussa. Kuten yllä mainitsin, skenaarioita tuskin kannattaa tehdä, koska niiden ei tarvitse tarkoittaa, että jokin tai mikään niistä toteutuisi. Tulee niin ikään muistaa, että kielitilanteet ovat ylipäänsäkin muuttuvaisuuteen taipuvia. Se, mikä näyttää optimaaliselta tänään, voi olla täysin epätarkoituksenmukaista huomenna. Näin ollen on taas syytä huomauttaa kielensuunnittelun sensitiivisyyden tarpeesta.

Nykyään slaavilaisissa maissa vallalla oleva kansallisvaltioajattelu tuntuu joskus anakroniselta. Ajattelu ulottuu kieleen, jolloin kielensuunnittelussa esiintyy aktiivisia pyrkimyksiä joko pitää kiinni sellaisista kielipiirteistä, jotka selvästi erottavat kyseisen kielen naapureistaan, tai lanseerata siihen piirteitä, joiden jotenkin inherentisti katsotaan korostavan kielen kansallisia ominaisuuksia. Erityisen vaikeaa tämä on ollut niissä Kaakkois-Euroopan valtioissa, joiden kirjakielipohja on yksi ja sama, mikä sitten usein näkyikin tuloksen kielellisenä väkinäisyytenä. Tässä näen myös jonkinasteisen sukupolvi-ilmiön. Vanhempi sukupolvi tottuneena edeltävään kielitilanteen navigoi ketterästi liittovaltioiden aikaisissa kielikuvioissa, kun taas nuoremmat saattavat kokea etenkin sanastolliset erot toisin.

On tietenkin ymmärrettävää, että äkillinen siirtyminen liittovaltorakenteista kansallisvaltioihin ja yleisliittolaisen kommunikaatiokielen häviäminen aiheuttavat voimakkaan reaktion sellaisia aineksia kohtaan, joiden voidaan katsoa edustavan entisen liittovaltion rakenteita. Siitä huolimatta, että tällaisessa kontekstissa ukraina, valkovenäjä, kroaatti, bosnia, sloveeni ja makedonia sekä tietyin varauksin slovakki ovat potentiaalisesti samassa asemassa kuin venäjä, serbia tai tšekki, on hyvin todennäköistä, että paljon poliittisia tai kielellisiä struk-

tuureita globaalimmat rakenteet ja tendenssit edellyttävät kommunikaatiotason *lingua francan* olemassaoloa, eikä ole kovin todennäköistä, että sellaiseksi muodostuu alueellisella tasolla esimerkiksi englanti.

Se, että slaavilaiset kirjakielet tätä nykyä ovat kansallisia kirjakieliä ja että ne myöskin ovat kansallisvaltioiden virallisia kieliä, vaikuttaa tilanteelta, jossa korkein saavutettavissa oleva kielellis-kansallinen ideaali olisi saavutettu. Kaikenlaiset muutokset kirjakielten statuksessa ovat ikään kuin mahdottomia. Tällä ihanteellisuudella on kuitenkin ongelmansa.

Ensiksikään kansallisvaltioajattelu ei ole ainakaan enemmistön mielestä suosittu ilmiö läntisessä Euroopassa ja tendenssi on pikemminkin päästä siitä eroon. Toiseksi ongelmaksi voi muodostua se, että vaikka kansallisuusaate pysyisikin voimissaan, sen sisältö voi muuttua. On hieman epäuskottavaa olettaa, että kieli molemmissa tilanteissa säilyttäisi sillä nyt olevan kansallisen luonteensa ja autonomisen, yhteiskunnan muutoksesta riippumattomattoman kehityksensä.

Tietenkin on mahdollista ja todennäköistäkin, että nykyiset kirjakielet jatkavat olemassaoloaan ja itsenäistä kehitystään. Niiden substanssissa tapahtuvat muutokset sen sijaan ovat paljolti riippuvaisia siitä, mitä niiden taustalla olevien kansallisten kontekstien ulkopuolella tapahtuu. Kirjakielten kehitys ei siis viime kädessä jää kansallisvaltioiden sisään vaan sitä ohjailevat epäsuorasti myös globaalit tendenssit ja intressit, jotka puolestaan eivät ensisijaisesti ole kielellisiä.

Henkilöhakemisto

Pappien, munkkien ja joidenkin muiden henkilöiden nimet esiintyvät kahdessa tai useammassa paikassa, jos henkilöstä yleisesti tai yksinomaan käytetään etunimeä.

- Agricola, Mikael 91
Anna (Novgorodilainen) 48
Aristoteles 58
Arsenije (Crnojević) 105
Avvakum 56
- Bartoloměj z Chlumce (ks. Klaret)
Belostenec, Ivan 108
Bernolák, Anton 87
Beron, Petär 118, 122–123, 126, 153
Bielski, Marcin 74
Bogorov, Ivan 123–124
Bogumil 104
Bohorič, Adam 92–93
Botev, Christo 124
Broz, Ivan 111
Brüggemann, Michael (ks. Pontanus)
Budny, Symon 64
Bugarski, Ranko 145
- Calvin, Jean 74
Cejnowa, Florian 138
Chojman, Jan 133
Chrab(ã)r 39
Cjapinski, Vasil' 64
Comenius, Jan Amos 81
Čop, Matija 95
Czambel, Samo 88
- Dajnko, Peter 95
Dalmatin, Jurij 92–93
Damaskēnós Studitēs 121
Daničić, Đuro 107, 110–111
Dante Alighieri 74
Della Bella, Ardelio 108
Derdowski, Hieronim 138
Długosz, Jan 73
Dobrovský, Josef 81–83, 89, 94
Dostoevskij, Fëdor Michajlevič 56
- Dušan 118
- Evtimij 120
- Faska (Fasske), Helmut 134
Flajšhans, Václav 89
- Gaj, Ljudevit 95–96, 109–110, 153
Gallus (Anonymus) 73
Gogol', Nikolaj Vasil'evič 70
Górnicki, Łukasz 74
Gundulić, Ivan 102
Gutsman, Ožbald 93–94
Gzel, Petr 80
- Hanka, Václav 83–84
Hattala, Martin 88
Havránek, Bohuslav 84
Hektorović, Petar 102
Herder, Johann Gottfried von 33
Hodža, Milan 88
Hohol', Mykola (ks. Gogol')
Hulak-Artemovs'kyj, Petko 70
Hus, Jan 73–74, 79–80, 153
- Igor' 48
Iivana III 54
Iivana IV («Julma») 54
Ingegerd 48
Iveković, Franjo 111
- Jakubica, Miklawuš 133
Janežič, Anton 96
Jaroslav («Viisas») 48, 50
Josef II 93
Jungmann, Josef 82–83, 88
- Kaarle IV 79
Kadlubek, Wincenty 73

- Karadžić, Vuk 94, 106–107,
109–111, 124, 130, 146, 151,
153
- Karamzin, Nikolaj Michajlovič 59
- Karavelov, Ljuben 124
- Karski, Jaŭchim (Karskij, Efim)
65
- Katariina II («Suuri») 58
- Kiprian 55
- Klaret 79
- Kochanowski, Jan 74
- Kochanowski, Piotr 75
- Kočiš, Mikola 137
- Kollár, Ján 81, 87–88
- Komenský, Jan Amos (ks. Come-
nius)
- Koneski, Blaže 128, 131, 153
- Konstantinos (ks. Kyrillos)
- Kopitar, Jernej 37, 94–95, 97,
107
- Kostel'nik, Havrijil 137
- Kotljarevs'kyj, Ivan 70
- Kráľ, Janko 88
- Krčovski, Joakim 129
- Krelj, Sebastian 92
- Krleža, Miroslav 111
- Krofey, Szyman 138
- Kuliš, Pantelejmon 70–71, 153
- Kupala, Janka 66
- Kyrillos 38–40, 42, 45–46
- Leskien, August 37
- Linde, Samuel Bogomił 76
- Lomonosov, Michael Vasil'evič
57–58, 153
- Luther, Martti 74
- Majar, Matija 96
- Majkowski, Aleksander 138–139
- Makedonski, Dimitar 30
- Maretić, Tomislav 111
- Maria Teresia 93, 105
- Marulić, Marko 102
- Mathesius, Vilém 84
- Megiser, Hieronim (Hieronimus)
92–93
- Menčetić, Šiško 102
- Metelko, Franc 95
- Methodios 38–40, 42, 45
- Mickiewicz, Adam 76, 153
- Mikael III 40
- Mikalja, Jakov 108
- Miklošič, Franc (Miklosich, Franz)
37, 95–96
- Miladinov, Dimitar 128, 130
- Miladinov, Konstantin 130
- Misirkov, Krste 130–131, 153
- Moller, Albert 133
- Mostnik, Michał (ks. Pontanus)
- Mrkalj, Sava 106
- Muka(Mucke), Arnošt 134
- Murzynowski, Stanisław 74
- Napoleon 60, 95
- Nasovič, Ivan 65
- Nedožerský, Vavřinek Benedikt
80
- Nemanjić, Rastko (ks. Sava
Nemanja)
- Němcová, Božena 83
- Neofit (Rilski) 123
- Neruda, Jan 83
- Nikčević, Vojislav 114, 153
- Njegoš, Petar II Petrović 114
- Obradović, Dositej 106, 122
- Oleg 48
- Ol'ga 48
- Optát, Beneš 80
- Orzechowski, Stanisław 74
- Ostroróg, Jan 73
- Paisij (Chilendarski) 118, 122,
126, 153
- Palacký, František 81, 83, 88
- Parkoszowic, Jakub 74
- Parteni (Zografski) 129–130
- Pärvanov, Nikola 124
- Pavlovič, Christaki 123–124
- Pejčinovič, Kiril 129
- Petrarca, Francesco 74
- Philomates, Václav 80
- Pietari I («Suuri») 57, 60, 151
- Piastit 72
- Pleteršnik, Maks 96
- Pohlin, Marko 93

Pontanus 138
 Potocki, Wacław 75
 Přemyslit 72
 Prešeren, Francè 95
 Prličev, Grigor 128
 Puškin, Aleksandr Sergeevič 59,
 61, 153

 Radičević, Branko 107
 Rastislav 40
 Rej, Mikolaj 74
 Relković, Matija Antun 108
 Reymont, Władisław 76
 Rilski (ks. Neofit)
 Rosa, Václav 81
 Rostislav (ks. Rastislav)
 Rurik 48

 Šafařík, Pavel Josef (Šafárik
 Pavol Jozef) 83, 88
 Šapkarev, Kuzman 130
 Sava Nemanja («Pyhä Sava») 101
 Schuster-Šewc, Heinz (Hinc) 134
 Ševčenko, Taras 70–71, 153
 Skarga, Piotr 74
 Skaryna, Francišek 64
 Skerlić, Jovan 111
 Sládkovič, Andrej 87
 Slavejkov, Petko 124
 Słowacki, Juliusz 76

 Smoler, Jan Arnošt 134
 Smotryc'kyj, Meletij 69
 Solženicyn, Aleksandr Isaevič 56
 Stojeński-Statorius, Piotr 75
 Štúr, Ludovít 87–88

 Taraškevič, Branislaŭ 66
 Ticin, Jakub 133
 Tomáš ze Štítného 79
 Trubar, Primož 91–92, 153

 Vahros, Igor 47
 Warichius, Wenceslaus 133
 Vasilij III 54
 Vazov, Ivan 52
 Weingart, Miloš 89
 Venelin, Jurij 123
 Vladimir («Pyhä») 49
 Vodnik, Valentin 95
 Vrančić, Faust 108
 Vraz, Stanko 96
 Vuk (ks. Karadžić)
 Wulfila 46

 Zaborowski, Stanisław 74
 Żeromski, Stefan 76
 Zlatarić, Dominko 102
 Zografski (ks. Parteni)

Asiahakemisto

Numerointi viittaa siihen sivuun, jolla kyseinen asia tai käsite esiintyy. Standardeja kielten ja kielityyppien nimiä ei ole hakemistossa, ellei niitä voida pitää erityisinä käsitteinä. Murteet löytyvät hakemistosta, jos ne eivät ole puhtaasti maantieteellisiä. Pääperiaatteena on, että vieraskieliset käsitteet on otettu mukaan, jos ne ovat yksinomaisia, harvinaisia tai selittäviä. Tavallisimpia aate- tai kirjallisuushistoriallisia suuntauksia ei ole otettu hakemistoon, koska ne esiintyvät kirjassa kauttaaltaan.

- Abstand-kieli 14, 117
akan'e 55
akanne 65
akronyymi 62
akseptanssi 20
alavariantti 117
aljamijado-kirjallisuus (alhami-
do) 105
alkuglagolitsa 39
alkukirkkoslaavi 38–39
alppislaavit 27, 90–91
Altbulgarisch 37
Altkirchenslavisch 37
Altslawisch 37
Altslovenisch 38
analyttinen kieli 117, 120–124
anglismi 155, 158
apex 80
aprakos-evankeliumi 41
arabialainen kirjaimisto 105
arkaaisuus 81
assimilaatio 49
Ausbau-kieli 13–14, 52–53, 87,
119, 145
austroslaavit 77, 82, 89, 94,
149, 154–155
autoktonisuus 141
autonomisuus 14, 23, 144, 156

baani 100, 104
Balkanin kieliliitto 121
Balkanin konvergenssialue 121
balkanismi 120–121, 126
baltilainen substraatti 50
baltilaiset kansat 46, 48–49
BBC English 29
Bečki književni dogovor 110
berestjanye gramoty 46
beroláčtina 87
Bílá Hora 81
bogomiilit 104
bohemismi 87
bohoričica 92, 96
bosančica 104
bosanska crkva 104
bosanski jezik 113
bosnialais-hertsegovinalainen
subvariantti 112
Bosnian kirkko 104
bošnjački jezik 113
Bošnjak 105
bošnjakit 113–114, 117
bulgarialais-makedonialainen
redaktio 38, 43, 126
bulgariankirkkoslaavi 121–122
bulgaristit 130
bulgaro-serbialainen kielimuoto
129
Bühnen(aus)sprache 29
böömiläis-määriläinen redaktio
42–43

čakaavimurre, čakaavinen 91–
92, 98, 103, 108–109, 116
čakavsko nar(j)ečje 99
čárka 80
cekanne 65
Cercle linguistique de Prague 84
československý jazyk 89
cokan'e 43
crnogorski jezik 114

daakia 121
dajničica 95–96
damaskiinit 118, 121, 126, 128,
149
Daytonin rauhansopimus 113
Deklaracija o zajedničkom jeziku
145
deskriptio 20, 23
diagrafeemi 156
diakriitti 79
diasysteemi 14, 98–99, 115,
124, 142
diglossia 15, 24, 51, 53, 57–58,
63, 68–69, 84, 129
digrafi 73
dimotikí 12, 15, 122, 125
Domowina-järjestö 134
drevnerusskij (jazyk) 47
dzekanne 65

ekaavinen ääntämys 107, 110–
111
ekspansio 20
elaboraatio 20
elastinen stabiilius 23, 77, 84,
156–158
elbenslaavi 138
epäorgaaninen kielimuoto 24
erottava funktio 15–16, 24, 87,
96
esimodernistit 30
esistandardi 26, 103
esivenäjä 47
eteläinen murre 110
evaluaatio 20
evankeliumikirja 41

fennomania 21

finländare 19
finne 19
fonologinen ortografia 107
frankofilia 58
frankofonia 58, 144
friisi 13
funktionaalinen tyyli 23, 77,
150, 156–157
funktionaalisuus

gajica 96
gallismi 76
gegi 19–20
Gemeinsprache 28
germanisaatio 133–134
germanismi 79
glagoliittinen kirjaimisto, glago-
litsa, glagolismi 38–39, 41, 46,
72, 78–79, 91, 101–102, 108,
118
glagoljaši 102
glagoljaštvo 102
glottogeneesi 32
gorenjščina 94
gramoty na bereste 46
graždanka, graždanskij šrift 57
gutamål 132

háček 80
hagiografia 72
hellenismi 124, 154
herderismi 33, 71, 76, 110
Het'manščyna 69–70
Hochdeutsch 15, 24, 28, 138
Hochsprache 28
honfoglalás 95
Humin koulukunta 100
hussiitit, hussilaiset 79–80, 83

iiri 19
ikaavinen ääntämys 103, 110
illyrismi, illyristit 90, 95–97,
109–110, 116, 129
illyyri 96
implementaatio 20
intellektualisaatio 17, 23–24, 35
interdialekti 23–24, 28, 82, 84,
97, 152, 156

- islamisaatio 17, 104
 isoglossivyöhyke 32
 isomorfialue 32
 ispravlenie knig 55
 itämerensuomalainen substraatti 43, 50
 itämerensuomalaiset 48, 50
 itäslaavilainen redaktio 43–44, 47, 51

 jakanne 65
 jat 111, 124
 Jednota bratrská 81
 jekaavinen jotaatio 114
 jekaavinen ääntämys 107, 109–110, 112
 jerit 42
 jesuiittaslovakki 85, 89
 jesuiitat 81
 jezuítska slovenčina 85–86
 jugoslavismi 19, 97–98
 julistus yhteisestä kielestä 145
 jusit 42
 južno narječe 110

 kajkaavimurre, kajkaavinen 91, 96, 98, 103, 108–109, 116
 kajkavsko nar(j)eče 99
 kansallinen herääminen 30
 kansallissosialismi 134
 kansanvalistuskomissio 76
 kantakieli 26
 karpaattirusiini 135
 karpaattirusiinit 135
 kasakkavaltio 69, 71
 katharévousa 12, 15, 45, 122, 125
 keskibulgaria 117, 119
 keskinen eteläslaavi 115
 keskislovakialainen kulttuurimurre 86, 89
 keskivenäjä 48, 53
 kielensuunnittelu 143, 151
 kielenvaihto 49
 Kiprianin reformi 55
 kirjojen korjaaminen 55, 120
 kirkkolaki 41
 knjiški jezik 28
 književni jezik 22, 28
 kodifikaatio 20, 22, 26, 28, 76, 80–82, 87, 114, 130
 koiné 82, 86, 92, 135
 kolmas Rooma 54–55
 kolmikymmenvuotinen sota 81
 Komisja Edukacji Narodowej 76
 konstruktioikieli 13
 Kosovon taistelu 101
 kreikkalainen kirjaimisto 128
 kreikkalaiskatolisuus 65, 69, 147
 kroatialainen redaktio 44
 Kroatian «itsenäinen» tasavalta 112
 kroatiankirkkoslaavi 38
 ksenofobia 21, 83
 kulmikas glagolitsa 44, 102
 Kultainen Orda 53–54, 64
 kultivointi 20
 kulttuurikieli 28
 kulttuurimurre 26, 85, 89
 kulttuurinen isomorfi 32
 kultúrna stredoslovenčina 26, 86–87
 kultúrna západoslovenčina 85
 kursivikirjoitus 39
 kyrillinen kirjaimisto, kyrillitsa 38–39, 41, 44, 49, 66, 100, 104, 110, 114, 118, 124
 kyrillomethodiaaninen traditio 27, 30, 32, 36, 38, 40, 44, 46, 49–50, 55, 64, 67–68, 72, 78, 91, 94–95, 120, 122, 128, 149–150
 käännöslaina 59, 82, 154

 langue commune 28
 langue littéraire 22, 28
 langue planning 20
 latina 75
 latinalainen kirjaimisto, latinica 66, 78–79, 91, 102, 110–111, 114, 124
 latinistit 73
 lehiläiset kielet 138
 letapis'-traditio 64
 lingua franca 159, 161
 literary language 22, 28

- literaturnyj jazyk 22, 28, 59
 Lublinin unioni 64, 68–69
 länsislovakialainen kulttuuri-
 murre 85, 89
- Maćica serbska 88, 134
 magyarisaatio 86, 88, 109
 majuskelikirjaimisto 39
 makedonistit 131
 martinický úzus 88
 Matica hrvatska 88, 112
 Matica ilirska 88
 Matica slovenská 88
 Matica srpska 88, 112
 Matice česká 88
 medievalistit 30
 Meletijn normi 69
 metelčica 95–96
 merjalaiset 49
 meänkieli 132
 mikrokieli 132
 millet-järjestelmä 126–127
 minuskelikirjoitus 39
 Mittelrussisch 48
 Młoda Polska -kausi 76
 modernistit 30
 modifikaatio 20
 mongolit 52–54, 56
 montenegrolainen subvariantti
 112, 114
 muinaisbulgaria 37, 119
 muinaisitäslaavi 47
 muinaiskirkkoslaavi 25, 36–48,
 51, 56, 78, 94–95, 102, 117–
 119, 127–128, 150
 muinaismakedonia 119, 121
 muinaisslaavi 37
 muinaissloveeni 27, 38, 94
 muinaisštokaavi 100
 muinaisvenäjä 47, 51
 muromalaiset 49
 Musliman 105
 muslimi 113
 määriläis-pannonialainen
 redaktio 38
- narodnost 136
 neobysanttilaisuus 32
- neologismi 79, 82–83, 115, 154
 neonationalismi 30
 Nezavisna Država Hrvatska 112
 Niederdeutsch 138
 nomokaanon 41
 normannit 159
 normatiivisuus 22
 normi 22, 26, 67, 80, 82
 normin kodifikaatio 13, 27, 69
 Novi Sadin sopimus 112
 nuorkašubilainen liike 139
- obecná čeština 23, 82
 (obšče)nacional'nyj jazyk 28
 oikeakielisuus 21
 Old Church Slavonic 37
 orgaaninen kielimuoto 15, 24,
 142, 152, 155
 orientalismit 114, 124–125, 155
- «paksu jer» 106
 paleobalkanilaiset kielet 49
 paleoslavistiikka 40, 44
 palimpsesti 39
 pannonialainen redaktio 44
 pannonialainen teoria 94–96
 panslavismi, panslavistinen 82,
 94, 120, 122–123, 147, 151
 pelasgit 121
 penultima-painotus 73
 piaristien veljeskunta 76
 piirtokirjoitus 38, 46, 48, 80,
 102
 plurisentrisyys, plurisentriinen
 71, 119, 156
 polabi 138
 polnoglasie 51
 polyfunktioinen, polyfunktioisuus
 23, 26, 58, 64, 76–77, 80, 83,
 87, 143, 150
 polyvalenttinen 23
 postnationalismi 30
 plurisentriinen, plurisentrisyys
 97, 151–152
 Prahan kielitieteen piiri 84
 Prahan koulukunta 157
 prarusskij (jazyk) 39, 47
 Pražský lingvistický kroužek 84

přehláska 82
 preskriptio 22–23
 prestiisikieli 15, 36, 53, 55, 57,
 61, 71–73, 75, 86, 97, 109,
 122, 124–125, 129–131
 prosta mova 68–70
 protokansallinen, protokansal-
 lisuus 100, 150
 proto-language 26
 protonationalismi 26, 30, 71, 93,
 101
 psalttari 41, 72
 Pultavan taistelu 69
 purismi 21, 25, 61, 66, 75, 79,
 81, 83–84, 111, 124, 146,
 154–155, 157
 pyöreä glagolitsa 102
 päävariantti 117

Raškan koulukunta 100
 raskol 56
 rebulgarisaatio 55
 redaktio 36–37
 rekisteri 23–24
 rekonstruktio 20
 Resavan koulukunta 120
 resensio 36
 Riian rauhansopimus 66
 romaniaalainen redaktio 44
 rotuhygieniä 21
 RP (received pronunciation) 29
 ruski jazyk (rusinski jazyk) 136
 Rusnak 136
 ruteeni 64, 67, 135

«sarvekas ě» 124
 Schriftsprache 22, 28
 schwa-vokaali 100
 Scots 19
 Sejm 64
 selektio 20
 séimhiú 80
 serbialainen redaktio 44
 serbialais-kroatialainen redaktio
 44
 serbiankirkkoslaavi 55, 105
 serbismi 112, 155
 serbistiikka 101

Serbske Prédarske Towarstwo
 133
 síneadh fada 80
 siviiliaakkosto 57
 skottienglanti 19
 skriftspråk 22, 28
 skånska 16
 slavenobulgaria 122
 slavenoserbia 69, 106
 slavenosrpski 106
 Slavia latina 36, 147
 Slavia orthodoxa 36, 147–148,
 154
 Slavia romana 37, 147
 slovenialainen redaktio 44
 Sokol-järjestö 134
 sorabistiikka 23, 134
 sotilasraja 105
 spisovná čeština 28
 spisovný jazyk 22, 28
 Sprachbund 121
 srednobälgarski 119–120
 standard language 28
 standardimuinaisvenäjä 46–47,
 50–53
 standardi uusštokaavi 28
 standardna novoštokavština 28
 starobälgarski ezik 37
 staroobrjadcy 56
 starorusskij (jazyk) 48
 staroslavenski jezik 37
 staroslavjanskij jazyk 37
 starovery 56
 štokaavimurre, štokaavinen 14,
 98–99, 102, 103, 105, 108–
 110, 116
 štokavsko nar(j)ečje 99
 štúrovčina 88
 substraatti 50
 subvariantti 112
 sunnuntaievankeliumi 128
 supradialektaalinen, supradia-
 lektaalisuus 35, 74, 97, 119,
 129, 151–152
 synteettinen kieli 117, 120–123

taraškevica 66
 Tärnovon koulukunta 120

tekstikritiikki 41
 tekstologia 41
 tetraevankeliumi 41
 toinen eteläslaavilainen vaikutus
 55–56, 68, 120
 torlak 24, 98–99
 toski 19–20
 traakia 121
 triglossia 68–69
 trigrafi 73
 tšekkoslovakian kieli 88–90
 tuohikirjoitukset 46, 50, 52–53
 täysfunktioisuus 89
 täysääntymä 51

uglata glagoljica 102
 Umlaut 82
 uniaatit 69, 135
 unisentrinen, unisentrisyys 77,
 93, 151, 155
 unitarismi 97
 Urkirchenslavisch 38
 Urostsavisch 47
 Urrussisch 47
 uuskirkkoslaavi 61
 uusštokaavi 14, 100, 111

vanhauskoiset 56
 Valkeavuoren taistelu 81, 86
 varjaagit 45, 48
 variantti, varianttinen, variant-
 tisuus, varieteetti 27–28, 143
 venedi, venethi 50

venäjänkirkkoslaavi 45, 51,
 105–107, 122, 126, 136, 150
 venäläinen redaktio 61
 vernakularisaatio 26, 35, 63, 71,
 106, 123, 141, 147–149, 151,
 152, 154, 156
 vieux slave 37
 viikingit 48
 vladika 114
 vojna granica 105
 vukilaiset 111
 vukovci 111
 vtoroe južnoslavjanskoe vlijanie
 55
 vähävenäläisyys 71

Wende 50
 Wienin kirjakielisopimus 110–
 111
 Wienin kongressi 133
 World English 144

yhdistävä funktio 15–16, 24, 96
 yhteisitäslaavi 47, 51–52
 yleistšekki 23–24, 82, 84, 155–
 156
 ylärakenne 24, 75

Zetan koulukunta 100

älvdalska 132

Kyrillisten merkkien translitterointi

kyr.	lat.	kyr.	lat.
а	a	р	r
б	b	с	s
в	v	т	t
г	ven, bulg, mak, serb g, ukr, valkoven h	ћ	ć
г	g	у	u
ѓ	đ	ђ	đ
е	e	х	ven, valkoven, ukr, bulg ch, serb, mak h
ё	ě	ц	c
є	je	ч	č
ж	ž	џ	dž
з	z	ш	š
с	dz	щ	ven, valkoven, ukr šč, bulg št
и	ven, valkoven, serb, bulg, mak i, ukr y	ъ	ven ", bulg ă
й	j	ы	y
і	i	ь	'
ї	ji	ѣ	ě
ј	j	э	è
к	k	ю	ju
ќ	ќ	я	ja
л	l	ѐ	ǐ
љ	lj	ѡ	ǒ
м	m	ѣ	ǎ
н	n	Ѥ, ѥ, Ѧ	ę
њ	nj	Ѧ	ǫ
о	o		(vanhempi bulg ă)
п	p	Ѩ	ję
		ѩ	jǫ

Kirjallisuutta

- Alexander, R. 2000. *In Honor of Diversity. The Linguistic Resources of the Balkans*. Columbus. (The Kenneth E. Naylor Memorial Lecture Series in South Slavic Linguistics 2).
- Alexander, R. 2010. Cultural Identity in Southeastern Europe. Balancing the Global and the Local. *Europe – Evropa. Cross-cultural Dialogues between the West, Russia, and Southeastern Europe*, M. Könönen & J. Nuorluoto (toim.). Uppsala. (Acta Universitatis Upsaliensis; Studia multiethnica Upsaliensia 18), s. 15–33.
- Alexander, R. s. a. Yugoslavia, Slavic Languages in. *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*, M. L. Greenberg et al. (toim.).
- Anderson, B. 1991. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Rev. and ext. edition. London – New York.
- Anderson, B. 2007. *Kuvitellut yhteisöt. Nationalismin alkuperän ja leviämisen tarkastelua*. Tampere.
- Auty, R. 1963. The Formation of the Slovene Literary Language Against the Background of the Slavonic National Revival. *Slavonic and East European Review* 41, s. 391–402.
- Auty, R. 1978. Literary Language and Literary Dialect in Medieval and Early Modern Slavonic Literatures. *Slavonic and East European Review* 56, s. 192–201.
- Auty, R. 1980. Czech. *The Slavic Literary Languages. Formation and Development*, A. M. Schenker & E. Stankiewicz (toim.). New Haven. (Yale Russian and East European Publications 1), s. 163–182.
- Avanesov, R. I. & Kotkov, S. I. (toim.) 1962. *Voprosy obrazovanija vostočnoslavjanskich nacional'nych jazykov*. Moskva.
- Bajec, A. 1951. *Rast slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana.
- Banac, I. 1990. *Main Trends in the Croatian Language Question*.² Zagreb. (Collection of Croatian Literature 1).
- Banac, I. 1991. *Hrvatsko jezično pitanje*. Zagreb. (Croatian Literature Series 6).
- Berčić, B. (toim.) 1968. *Abhandlungen über die slovenische Reformation. Literatur, Geschichte, Sprache, Stilart, Musik, Lexikographie, Theologie, Bibliographie*. München.
- Bernštejn, S. B., Smirnov, L. N. & Venediktov, G. K. (toim.) 1978. *Nacional'noe vozroždenie i formirovanie slavjanskich literaturnych jazykov*. Moskva.
- Bilodid, I. K. (toim.) 1958–1961. *Kurs istoriji ukrajins'koji literaturnoji movy*. I. *Dožovtnevyj period*. II: *Radjans'kyj period*. Kyjiv.
- Birnbaum, H. & Schaeken, J. 1997. *Das altkirchenslavische Wort. Bildung – Bedeutung – Herleitung*. (= Altkirchenslavische Studien I). München. (Slavistische Beiträge 348).
- Boeck, W., Fleckenstein, C. & Freydank, D. 1974. *Geschichte der russischen Literatursprache*. Leipzig.

- Bosák, J. (toim.) 1998. *Slovenský jazyk*. Opole. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich [7]).
- Brang, P. & Züllig, M. 1981. *Kommentierte Bibliographie zur slavischen Soziolinguistik*. I–III. Bern – Frankfurt am Main. (Slavica Helvetica 17).
- Breza, E. (toim.) 2001. *Kaszubszczyzna. Kaszëbizna*. Opole. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich [13]).
- Brock, P. 1976. *The Slovak National Awakening. An Essay in the Intellectual History of East Central Europe*. Toronto.
- Brozović, D. 1970. *Standardni jezik. teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*. Zagreb.
- Brozović, D. 1978. Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti. *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, A. Flaker & K. Pranjić (toim.). Zagreb, s. 9–83.
- Brozović, D. & Ivić, P. 1988. *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb.
- Brubaker, R. 1999. *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge.
- Brunnbauer, U. 2007. The End of “Jugoslovenstvo”. New Myths of Ethnic Descent among the Southern Slavs. *Nationalism, Historiography and the (Re)Construction of the Past*, C. Norton (toim.). Washington D.C., s. 81–96.
- Brunnbauer, U. 2010. Kuinka eteläslaavit lakkasivat olemasta slaaveja? Alkuperäismyyttejä Balkanilla. *Balkanin syndrooma. Esseitä Kaakkois-Euroopan menneisyydestä, nykyisyydestä ja tulevaisuudesta*. M. Könönen, J. Nuorluoto & M. Salo (toim.). Helsinki. (Aleksanteri Series 1/2010), s. 154–164.
- Brückner, A. 1922. *Geschichte der älteren polnischen Schriftsprache*. Leipzig.
- Bugarski, R. & Hawkesworth, C. (toim.) 1992. *Language Planning in Yugoslavia*. Columbus.
- Bugarski, R. & Hawkesworth, C. (toim.) 2004. *Language in the Former Yugoslav Lands*. Bloomington.
- Čaplenko, V. 1970. *Istorija novoji ukrajins'koji literaturnoji movy (XVII st. – 1933 r.)*. New York.
- Čirgić, A. s. a. Montenegrin. *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*, M. L. Greenberg et al. (toim.).
- Čyževs'kyj, D. 1975. *A History of Ukrainian Literature. (From the 11th to the End of the 19th Century)*. Littleton.
- Damjanović, S. 2002. *Slovo iskona. Staroslavenska i starohrvatska čitanka*. Zagreb. (Biblioteka THEORIA; Novi niz).
- Danylenko, A. s. a. Carpatho-Rusyn. *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. M. L. Greenberg et al. (toim.).
- De Bray, R. G. A. 1980a. *Guide to the East Slavonic Languages*.³ Columbus.

- De Bray, R. G. A. 1980b. *Guide to the South Slavonic Languages*.³ Columbus.
- De Bray, R. G. A. 1980c. *Guide to the West Slavonic Languages*.³ Columbus.
- Dimitrova, S. (toim.) 1997. *Bălgarski ezik*. Opole. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich [2]).
- DSlSp = *Die slavischen Sprachen / The Slavic Languages. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung / An International Handbook of their Structure, their History and their Investigation*. 1. S. Kempgen et al. (toim.). 2. K. Gutschmidt et al. (toim.). New York 2009–2014. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 32/1–32/2).
- Duličenko, A. D. 1971. K voprosu o literaturno-pis'mennom i narodnom jazyke u bačsko-sremskich rusin v XVIII–XIX vv. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XIV:2, s. 61–69.
- Duličenko, A. D. 1981. *Slavjanskije literaturnye mikrojazyki. Voprosy formirovanija i razvitija*. Tallin.
- Đurovič, L. 1980. Slovak. *The Slavic Literary Language. Formation and Development*, A. M. Schenker & E. Stankiewicz (toim.). New Haven. (Yale Russian and East European Publications 1), s. 211–228.
- Faska, H. (toim.) 1998. *Serbščina*. Opole. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich [4]).
- Ferguson, C. A. 1959. Diglossia. *Word* 15, s. 325–340.
- Filin, F. P. 2006. *Proischoždenie russkogo, ukraïnskogo i belorusskogo jazykov. Istoriko-dialektologičeskij očerk*.² Moskva.
- Fishman, J. A. 1972a. *The Sociology of Language. An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in Society*. Rowley.
- Fishman, J. A. 1972b. *Language and Nationalism. Two Integrative Essays*. Rowley.
- Fishman, J. A. (toim.) 1974. *Advances in Language Planning*. The Hague – Paris. (Contributions to the Sociology of Language 5).
- Flajšhans, V. 1924. *Náš jazyk mateřský. Dějiny jazyka českého a vývoj spisovné slovenštiny*. Praha.
- Franklin, S. 2002. *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300*. Cambridge.
- Friedman, V. 2000. The Modern Macedonian Standard Language and its Relation to Modern Macedonian Identity. *The Macedonian Question. Culture, Historiography, Politics*, V. Roudometoff (toim.). Boulder. (East European Monographs), s. 173–206.
- Gajda, S. (toim.) 2001. *Język polski*. Opole. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich [12]).
- Gandew, Ch. 1987. *Entstehung und Festigung der bulgarischen Nation*. Sofia.
- Garvin, P. L. 1959. The Standard Language Problem – Concepts and Methods. *Anthropological Linguistics* 1:3, s. 28–31.
- Gellner, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford.

- Georgieva, E., Žerev, S. & Stankov, V. (toim.) 1989. *Istorija na novo-balgarskija knižoven ezik*. Sofija.
- Goehrke, C. 1992. *Frühzeit des Ostslaventums*. Darmstadt. (Erträge der Forschung 277).
- Greenberg, M. L. 2000. *A Historical Phonology of the Slovene Language*. Heidelberg. (Historical Phonology of the Slavic Languages 8).
- Greenberg, R. D. 2004. *Language and Identity in the Balkans. Serbo-Croatian and its Disintegration*. Oxford.
- Grivec, F. 1960. *Konstantin und Method, Lehrer der Slaven*. Wiesbaden.
- Gustavsson, S. 1975. *Rusinerna i Jugoslavien, deras kultur och språk*. Stockholm. (Institutionen för slaviska och baltiska språk; Meddelanden 13).
- Gustavsson, S. 1992. Between East, West and South Slavic. Rusyn Language Planning. *Language Planning in Yugoslavia*, R. Bugarski & C. Hawkesworth (toim.). Columbus, s. 223–225.
- Gustavsson, S. 2009. *Standard Language Differentiation in Bosnia-Herzegovina. Grammars, Language Textbooks, Readers*. Uppsala. (Uppsala Multiethnic Papers 52).
- Gustavsson, S. & Svanberg, I. (toim.) 1995. *Bosnier. En flyktinggrupp i Sverige och dess bakgrund*. Uppsala. (Uppsala Multiethnic Papers 35).
- Gyllin, R. 1991. *The Genesis of the Modern Bulgarian Literary Language*. Uppsala. (Acta Universitatis Upsaliensis; Studia Slavica Upsaliensia 30).
- Gyllin, R. & Svanberg, I. 2000. *Slaviska folk och språk*. Lund.
- Habijanec, S. s. a. Pannonian Rusyn. *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*, M. L. Greenberg et al. (toim.).
- Halilović S. 1998. *Bosanski jezik*.² Sarajevo. (Biblioteka Bosanski jezik 1).
- Hastings, A. 1999. *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge.
- Havránek, B. 1936. Vývoj spisovného jazyka českého. *Československá vlastivěda* III:2. Praha, s. 1–144.
- Havránek, B. 1965. *Studie o spisovném jazyce*. Praha.
- Hill, P. & Lehmann, V. (toim.) 1988. *Standard Language in the Slavic World. Papers on Sociolinguistics by Hamburg Slavists*. München. (Slavistische Beiträge 235).
- Hobsbawm, E. 1994a. *Nationalismi*. Tampere.
- Hobsbawm, E. J. 1994b. *Nationer och nationalism*. Stockholm.
- Hovi, S. 1994. *Puolan historia*. Helsinki.
- Hujer, O. 1934. Vývoj jazyka československého. *Československa vlastivěda* 3. Praha, s. 1–83.
- Issatschenko, A. 1980–1983. *Geschichte der russischen Sprache*. 1: *Von den Anfängen bis zum Ende des 17. Jahrhunderts*. 2: *Das 17. und 18. Jahrhundert*. Heidelberg.
- Issatschenko, A. V. 1980. Russian. *The Slavic Literary Languages. Formation and Development*, A. M. Schenker & E. Stankiewicz (toim.). New Haven. (Yale Russian and East European Publications 1), s. 119–142.

- Ivić, P. 2001. *Srpski narod i njegov jezik*. Sremski Karlovci. (Celokupna dela Pavla Ivića 5).
- Jagić, V. 1913. *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*.² Berlin.
- Jahić, Dž. 1991. *Jezik bosanskih Muslimana*. Sarajevo. (Biblioteka Ključanin).
- Jedlička, A. 1978a. *Spisovný jazyk v současné komunikaci*.² Praha.
- Jedlička, A. 1978b. *Die Schriftsprache in der heutigen Kommunikation*. Praha. (Linguistische Studien).
- Jermolenko, S. (toim.) 1999. *Ukrajins'ka mova*. Opole. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich [11]).
- Jonke, Lj. 1971. *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*. Zagreb.
- Katičić, R. 1976. *Ancient Languages of the Balkans*. 1–2. The Hague – Paris. (Trends in Linguistics; State-of-the-Art Reports 4–5).
- Kiparsky, V. 1963–1975. *Russische historische Grammatik*. I: *Die Entwicklung des Lautsystems* (1963). II: *Die Entwicklung des Formensystems* (1967). III: *Entwicklung des Wortschatzes* (1975). Heidelberg.
- Kirilo-metodievska enciklopedija. I–IV, P. Dinekov & L. Graševa (toim.). Sofija 1985–2003.
- Kirschbaum, J. M. 1975. *Slovak Language and Literature. Essays*. Winnipeg.
- Kjellberg, L. 1991. *Den klassiska romanens Ryssland*.³ Göteborg.
- Kloss, H. 1967. 'Abstand Languages' and 'Ausbau Languages.' *Anthropological Linguistics* 9:7, s. 29–41.
- Kondrašov, N. A. (toim.) 1967. *Pražskij lingvističeskij kružok. Sbornik statej*. Moskva.
- Koneski, B. 1968. *The Macedonian Language in the Development of the Slavonic Literary Languages*. Skopje.
- Koneski, B. 1980. Macedonian. *The Slavic Literary Languages. Formation and Development*, A. M. Schenker & E. Stankiewicz (toim.). New Haven. (Yale Russian and East European Publications 1), s. 53–63.
- Koneski, B. 1983. *A Historical Phonology of the Macedonian Language (With a Survey of the Macedonian Dialects and a Map by Božidar Vidoeski)*. Heidelberg. (Historical Phonology of the Slavic Languages, 12).
- Kořenský, J. (toim.) 1998. *Český jazyk*. Opole. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich [5]).
- Korubin, B. 1970. *Nacionalnosta, nacionalna svest i jazikot. So osvrt na makedonskata nacionalnost i makedonskiot literaturni jazik*. Skopje.
- Kovačec, A. 1992. Languages of National Minorities and Ethnic Groups in Yugoslavia. *Language Planning in Yugoslavia*, R. Bugarski & C. Hawkesworth (toim.). Columbus, s. 43–58.
- Könönen, M. & Nuorluoto, J. (toim.) 2010. *Europe – Evropa. Cross-cultural Dialogues between the West, Russia, and Southeastern Europe. Contributions to the conference "Eastern Manifestations of Western Ideas—or Vice Versa? The Cases of Russia and Southeastern Europe," held at the University of Helsinki 20th–22nd August 2008*. Uppsala. (Acta Universitatis Upsaliensis; Studia multiethnica Upsaliensia 18).

- Könönen, M., Nuorluoto, J. & Salo, M. (toim.) 2010. *Balkanin syndrooma. Esseitä Kaakkois-Euroopan menneisyydestä, nykyisyydestä ja tulevaisuudesta*. Helsinki. (Aleksanteri Series 1/2010).
- Lehečková, H. 1995. *Tšekin kielimuodot. Kirja- ja puhekielen suhde*. Helsinki. (Helsingin yliopiston Slaavilaisten kielten laitoksen raportteja 19).
- Lencek, R. 1982. *The Structure and History of the Slovene Language*. Columbus.
- Lindstedt, J. 1998. On the Balkan Linguistic Type. *Studia Slavica Fennica* XV, s. 91–103.
- Lindstedt, J. 2020. *Izide slovo se. Johdatus muinaiskirkkoslaaviin ja slaavien varhaiseen kieli- ja kulttuurihistoriaan*. Helsinki. (Slavica Helsingensia; Supplementum V).
- Lindstedt, J., Spasov, Lj. & Nuorluoto, J. (toim.) 2008. *The Konikovo Gospel. Konikovsko evangelie. Bibl. Patr. Alex 268*. Helsinki. (Societas Scientiarum Fennica; Commentationes Humanarum Litterarum 125).
- Lončarić, M. (toim.) 1998. *Hrvatski jezik*. Opole. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich [8]).
- Lukašanec, A., Prigodžič, A. & Sjameška, L. (toim.) 1998. *Belaruskaja mova*. Opole. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich [9]).
- Lunt, H. 1959. The Creation of Standard Macedonian. Some Facts and Attitudes. *Anthropological Linguistics* 1:5, s. 19–26.
- Lunt, H. 1984. Some Sociolinguistic Aspects of Macedonian and Bulgarian. *Language and Literary Theory*, B. Stolz, I. Titunik & L. Doležel (toim.). Ann Arbor. (Papers in Slavic Philology 5), s. 83–132.
- Lunt, H. 1986. On Macedonian Language and Nationalism. *Slavic Review* 45:4, s. 729–734.
- Macdonald, G. 1940. The Kashubs on the Baltic. *Slavonic and East European Review* XIX, s. 265–275.
- Magocsi, P. R. (toim.) 2004. *Rusins'kij jazyk*. Opole. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich).
- Magocsi, P. R. 2010. *A History of Ukraine. The Land and its People*.² Toronto.
- Marti, R. 1990. *Probleme europäischer Kleinsprachen. Sorbisch und Bündnerromanisch*. München. (Vorträge und Abhandlungen zur Slavistik 18).
- Mattheier, K. & Panzer, B. (toim.) 1992. *Nationalsprachenentstehung in Osteuropa. The Rise of National Languages in Eastern Europe. L'origine des langues nationales en Europe de l'Est*. Tübingen. (Sociolinguistica 6).
- McMillin, A. 1973. *The Vocabulary of the Byelorussian Literary Language in the Nineteenth Century*. London.
- McMillin, A. 1980. Belorussian. *The Slavic Literary Languages. Formation and Development*, A. M. Schenker & E. Stankiewicz (toim.). New Haven. (Yale Russian and East European Publications 1), s. 106–117.
- Minova-Ġurkova, L. (toim.) 1998. *Makedonski jazik*. Opole. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich [10]).

- Mladenović, A. 1989. *Slavensrpski jezik. Studije i članci*. Novi Sad. (Edicija Novi Sad 180).
- Moguš, M. 1995. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*.² Zagreb. (Biblioteka Posebna izdanja).
- Moser, Ch. O. 1972. *A History of Bulgarian Literature 865–1944*. The Hague – Paris. (Slavistic Printings and Reprintings 112).
- Mønnesland, S. (toim.) 2001. *Jezik i demokratizacija (zbornik radova). Language and Democratization (Proceedings)*. Sarajevo. (Institut za jezik u Sarajevu; Posebna izdanja 12).
- Mønnesland, S. 2002. *Bosnisk, kroatisk, serbisk grammatikk*. Oslo.
- Mønnesland, S. (toim.) 2005. *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo.
- Naylor, K. E. 1980. Serbo-Croatian. *The Slavic Literary Languages. Formation and Development*, A. M. Schenker & E. Stankiewicz (toim.). New Haven. (Yale Russian and East European Publications 1), s. 65–83.
- Nestor 1994. *Nestorin kronikka (Povest' vremennyh let)*. Dmitri Sergejevitš Lihatšovin venäjänkielisestä tulkinnasta suomentanut Marja-Leena Jaakkola. Helsinki
- Nestor 1998. *Nestorskrönikan*. Övers. G. Oxenstierna, förord P.-A. Bodin. Stockholm 1998.
- Neweklowsky, G. (toim.) 2003. *Bosanski-hrvatski-srpski. Bosnisch-Kroatisch-Serbisch. Međunarodni skup «Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca», Beč 27.–28. sept. 2002*. Wien. (Wiener slavistischer Almanach; Sonderband 57).
- Neweklowsky, G. 2010. *Die südslawischen Standardsprachen*. Wien. (Österreichische Akademie der Wissenschaften; Philosophisch-historische Klasse; Schriften der Balkan-Kommission 51).
- Neweklowsky, G. s. a. Bosnian. *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*, M. L. Greenberg et al. (toim.).
- Nikčević, V. 1993. *Piši kao što zboriš. Glavna pravila crnogorskoga standardnoga jezika*. Podgorica.
- Nikčević, V. 1993–1997. *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije*. I: *Od artikulacije govora do 1360*. II: *Od 1360. do 1995*. Cetinje.
- Nikčević, V. 1997. *Pravopis crnogorskog jezika*. Cetinje.
- Nikunlassi, A. 2002. *Johdatus venäjän kieleen ja sen tutkimukseen*. Helsinki.
- Norberg, M. 1996. *Sprachwechselprozeß in der Niederlausitz. Soziolinguistische Fallstudie der deutsch-sorbischen Gemeinde Drachhausen/Hochoza*. Uppsala. (Acta Universitatis Upsaliensis; Studia Slavica Upsaliensia 37).
- Norberg, M. 2014. Rapport: Sorberna år 2014 – Om minoritetspolitik i Tyskland. *Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures* 55, 139–148.
- Nuorluoto, J. 1989. *Jovan Stejić's Language. A Contribution to the History of the Serbo-Croatian Standard Language*. Helsinki. (Slavica Helsingiensia 8).

- Nuorluoto, J. 2012. *De slaviska standardspråkens framväxt. Idéhistoriska och språksociologiska kontexter och koncept*. Uppsala. (Slaviska handböcker och läromedel 1).
- Nuorluoto, J. 2019. *Slavisk historisk ljudlära*. Uppsala. (Slaviska handböcker och läromedel 3).
- Ohijenko, I. 1949. *Istorija ukrajins'koji literaturnoji movy*. Winnipeg.
- Okuka, M. 1998. *Eine Sprache – viele Erben. Sprachpolitik als Nationalisierungsinstrument in Ex-Jugoslavien*. Klagenfurt – Wien – Ljubljana – Sarajevo. (Österreichisch-bosnische Beziehungen 4).
- Oslies, W. 1991. *Die Sorben. Slawisches Volk im Osten Deutschlands*.² Bonn – Bad Godesberg. (Forum deutsche Einheit; Perspektiven und Argumente 5).
- Pauliny, E. 1983. *Dejiny spisovnej slovenčiny. Od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava.
- Pesonen, P. 1998. *Venäjän kulttuurihistoria*. Helsinki.
- Peti-Stantić, A. 2008. *Jezik naš i/ili njihov. Vježbe iz poredbene povijesti južnoslavenskih standardizacijskih procesa*. Zagreb.
- Picchio, R. 1980. Church Slavonic. *The Slavic Literary Languages. Formation and Development*, A. M. Schenker & E. Stankiewicz (toim.). New Haven. (Yale Russian and East European Publications 1), s. 1–33.
- Picchio, R. 1991. *Letteratura della Slavia ortodossa*. Bari.
- Picchio, R. & Goldblatt, H. (toim.) 1984. *Aspects of the Slavic Language Question. I: Church Slavonic – South Slavic – West Slavic. II: East Slavic*. New Haven. (Yale Russian and East European Publications 4-a–4-b).
- Pikkio, R. 2003. *Slavia orthodoxa. Literatura i jazyk*. Moskva. (Studia philologica).
- Pinto, V. 1980. Bulgarian. *The Slavic Literary Languages. Formation and Development*, A. M. Schenker & E. Stankiewicz (toim.). New Haven. (Yale Russian and East European Publications 1), s. 38–51.
- Pljušč, P. P. 1971. *Istorija ukrajins'koji literaturnoji movy*. Kyjiv.
- Polański, K. 1980. Sorbian (Lusatian). *The Slavic Literary Languages. Formation and Development*, A. M. Schenker & E. Stankiewicz (toim.). New Haven. (Yale Russian and East European Publications 1), s. 229–245.
- Pranjković, I. 2010. *Ogledi o jezičnoj pravilnosti*. Zagreb.
- Pride, J. & Holmes, J. (toim.) 1966. *Sociolinguistics*. Harmondsworth.
- Prunk, J. *Slovenian historia*. Turku.
- Radovanović, M. 1986. *Sociolingvistika*.² Novi Sad.
- Radovanović, M. (toim.) 1996. *Srpski jezik*. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich [1]).
- Reisch, F. (toim.) 1970. *Die Sorben. Wissenwertes aus Vergangenheit und Gegenwart der sorbischen Minderheit*. Bautzen.
- Rigler, J. 1968. *Začetki slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana.
- Rogel, C. 1977. *The Slovenes and Yugoslavism 1890–1914*. Columbus.

- Šakun, L. M. 1962. Obrazovanie belorusskogo nacional'nogo literaturnogo jazyka. *Voprosy obrazovanija vostočnoslavjanskih nacional'nych jazykov*, R. I. Avanesov & S. I. Kotkov (toim.). Moskva, s. 118–126.
- Šakun, L. M. 1963. *Historyja belaruskaj literaturnaj movy*.² Minsk.
- Samardžija, M. 1993a. *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb. (Biblioteka Jezikoslovlje 4).
- Samardžija, M. 1993b. *Jezični purizam u NDH. Savjeti Hrvatskoga državnog ureda za jezik*. Zagreb. (Biblioteka Jezikoslovlje 5).
- Samardžija, M. 2004. *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*.² Zagreb.
- Samardžija, M. & Pranjković, I. (toim.) 2006. *Hrvatski jezik u XX. stoljeću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa što je održan u Palači Matice hrvatske 20–21. siječnja 2005*. Zagreb.
- Saurio, P. 2003. *Poimintoja venäjän kielen historiasta*. Helsinki. (Helsingin yliopiston Slavistiikan ja baltologian laitoksen opetusmonisteita 6).
- Saurio, P. 2007. *Slaavilaisista kansoista ja kielistä*. Helsinki. (Helsingin yliopiston Slavistiikan ja baltologian laitoksen opetusmonisteita 7).
- Saurio, P. & Nuorluoto, J. 2016. *Kortfattad rysk språkhistoria*. Uppsala. (Slaviska handböcker och läromedel 2).
- Schaeken, J. & Birnbaum, H. 1999. *Die altkirchenslavische Schriftkultur. Geschichte – Laute und Schriftzeichen – Sprachdenkmäler (mit Textproben, Glossar und Flexionsmustern)*. (= Altkirchenslavische Studien II). München. (Slavistische Beiträge 382).
- Schenker, A. M. 1980. Polish. *The Slavic Literary Languages. Formation and Development*, A. M. Schenker & E. Stankiewicz (toim.). New Haven. (Yale Russian and East European Publications 1), s. 195–210.
- Schenker, A. M. 1995. *The Dawn of Slavic. An Introduction to Slavic Philology*. New Haven – London.
- Schenker, A. M. & Stankiewicz, E. (toim.) 1980. *The Slavic Literary Languages. Formation and Development*. New Haven. (Yale Russian and East European Publications 1).
- Schmalstieg, W. R. & Magner, T. F. (toim.) 1978. *Sociolinguistic Problems in Czechoslovakia, Hungary, Romania and Yugoslavia*. Columbus. (Folia Slavica I:3).
- Schröpfer, J. 1968. *Hussens Traktat «Orthographia Bohemica». Die Herkunft des diakritischen Systems in der Schreibung slavischer Sprachen und die älteste zusammenhängende Beschreibung slavischer Laute*. Wiesbaden.
- Šerech, Ju. 1953. *Problems in the Formation of Belorussian*. New York. (Supplement to Word 9, December 1953, Monograph 2).
- Seton-Watson, H. 1965. *Nationalism – Old and New*. Sydney.
- Shevelov, G. Y. 1966. *Die ukrainische Schriftsprache, 1798–1965. Ihre Entwicklung unter dem Einfluß der Dialekte*. Wiesbaden.
- Shevelov, G. Y. 1980. Ukrainian. *The Slavic Literary Languages. Formation and Development*, A. M. Schenker & E. Stankiewicz (toim.). New Haven. (Yale Russian and East European Publications 1), s. 143–160.

- Širjaev, E. (toim.) 1997. *Russkij jazyk*. Opole. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich [3]).
- Škiljan, D. 1988. *Jezična politika*. Zagreb.
- Smith, A. D. 1986. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford.
- Smith, A. D. 1998. *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London.
- Stang, C. 1935. *Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen*. Oslo.
- Stankiewicz, E. 1980. Slovenian. *The Slavic Literary Languages. Formation and Development*, A. M. Schenker & E. Stankiewicz (toim.). New Haven. (Yale Russian and East European Publications 1), s. 85–102.
- Stegherr, M. 2003. *Das Russinisch. Kulturhistorische und soziolinguistische Aspekte*. München. (Slavistische Beiträge 417).
- Stone, G. 1972. *The Smallest Slavonic Nation. The Sorbs of Lusatia*. London.
- Stone, G. & Worth, D. (toim.) 1985. *The Formation of the Slavonic Literary Languages*. Columbus. (UCLA Slavic Studies 11).
- Tachiaos, A.-E. N. 2001. *Cyril and Methodius of Thessalonica. The Acculturation of the Slavs*. Crestwood.
- Tauli, V. 1968. *Introduction to a Theory of Language Planning*. Uppsala. (Acta Universitatis Upsaliensis; Studia Philologiae Scandinavicae Upsaliensia 6).
- Todorova, M. 1997. *Imagining the Balkans*. New York – Oxford.
- Tolstoj, N. I. 1988. *Istorija i struktura slavjanskich literaturnych jazykov*. Moskva.
- Topolińska, Z. 1980. Kashubian. *The Slavic Literary Languages. Formation and Development*, A. M. Schenker & E. Stankiewicz (toim.). New Haven. (Yale Russian and East European Publications 1), s. 183–194.
- Trubetzkoy, N. S. 1968. *Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut- und Formensystem.*² Graz – Wien – Köln.
- Unbegaun, B. 1935. *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*. Paris.
- Uspenskij, B. A. 1994. *Istorija ruskogo literaturnogo jazyka (XI–XIX vv.)*. Moskva.
- Vachek, J. (toim.) 1964. *A Prague School Reader in Linguistics*. Bloomington.
- Wachtel, A. B. 1998. *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford.
- Wahlström, M. 2015. *The Loss of Case Inflection in Bulgarian and Macedonian*. Helsinki. (Slavica Helsingiensia 47).
- Välčev, B. 2008. *Väzroždenskite gramatiki na bälgarskija ezik*. Sofija. (Universitetska biblioteka 477).
- Vážný, V. 1936. Spisovný jazyk slovenský. *Československá vlastivěda* III:2. Praha, s. 145–215.
- Wexler, P. 1974. *Purism and Language. A Study in Modern Ukrainian and Belorussian Nationalism (1840–1967)*. Bloomington. (Indiana University Publications; Language Science Monographs 11).

- Vidovič-Muha, A. (toim.) 1998. *Slovenski jezik*. Opole. (Najnowsze dzieje języków słowiańskich [6]).
- Vince, Z. 1978. *Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*. Zagreb. (Biblioteka znanstvenih radova).
- Vinogradov, V. V. 1967. *Problemy literaturnykh jazykov i zakonomernostej ich obrazovanija i razvitija*. Moskva.
- Vlasto, A. P. 1986. *A Linguistic History of Russia to the End of the Eighteenth Century*. Oxford.
- Vykypělová, T. *Sechs Beiträge zur Geschichte des Tschechischen*. München. (Travaux linguistiques de Brno 11).
- Zaliznjak, A. A. 2004. *Drevnenovgorodskij dialekt*.² Moskva.
- Žuraškij A. I. et al. 1967–1968. *Historyja belaruskaj literaturnaj movy*. I–II. Minsk.
- Zybatow, L. N. (toim.) 2000. *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien. (Linguistik International 4).